

ئازادى لى نىۋان عەقلى وياسادا

نوسەر / ھېرقى بۆيلۆت

وەرگىپان / عەبدوللا مەحمود زەنگنە

ئازادى لەنيوان عەقل و ياسادا

ن / ھيرفى بۇيۇت

پەيمان

پەيمان لە بنەرەتدا چەمكىكى قەزايىيە، بەلام لەسەرەتاي سەددى حەقدەھەمەو چۆتە مەيدانى فەلسەفەو بووئە ئەو مۇدلىلەى لە ئىستا بەدواو بواری کارکردنى بۆ دەرەخسىت لە کوۋى پراكتيزەو پەيوەندىيە كۆمەلەيەتەكاندا، ھەر بەوھش بۆ خوۋى بۆتە ئەو پەيوەستگەلەنى مەرۇف بەتەواوى ويستى خوۋى وەريان دەگرىت و بەشەرەيىبونىش وەسف دەكرىت.

پەيمان ئامازەيە بۆ بەرجەستەو مەعريفەى تاك وەك كيانىكى سەربەخۆ، ئازاد لەپابەندوونەكانيدا، لەم چوارچىۋەيەشدا ھەموو پەيوەندىيە تەقلىدىيەكان لە ملكەچبوون و زۆرە مىلى و ناچارکردندا نا شەرى دەبن. لەمەشەو تىدەگەين پەيمان بەھەموو رەھەندەكانىيەو دەچىتە نىو چوارچىۋەى فەلسەفەى سياسىيەو.خودى دەسلەتسىيەى بەو دانراو كەلەسەر پەيمان دامەزراو. چونكە ھىچ شەرىيەتلىك نىيە تاكەكان لەسەرى قايل بن و ئىشكرىن بە (خۆرسك — فگرە) وا دەكات ھەر لەسەرەتاو تاكەكان يەكسانىن، بگرە تەنانەت لايەنگرانى پاشايەتى رەھاش(ھۆبز) لەسەر بنەماو رىياسى پەيمانى كۆمەلەيەتى دامەزراندنى بۆ دەكەن. ھاوكات ئەوھش راستە ئەگەر بلىين تىۋرە دىموكراتى و لىبرالىزمەكانى تىۋرىستانى وەك (جۆن لۆك) و (رۇسۆش) پەرەسەندىكى روونترى ئەو بىرۆكەيەن. چەمكى پەيمان تائىستا تەواوى ماناكانى بەكارنەبراو، بەم دوايىيە دەبينىن(جۆن راولز)ى فەيلەسووفى ئەمريكى ئەم چەمكە دەكاتە بنەمايەك بۆ تىۋرەكەى لەبارەى دادپەرورەى كۆمەلگە.

رەنگە كوتوپرەك بىت كاتىك دەزانين وشەى پەيمان يەك لە دەستەواژە بنچىنەيەكانە لە فەلسەفەدا. چونكە چەمكەكە بنچىنەيەكى قەزايى ھەيەو بەو مانايەش دىت كە: رىكەوتنىكە بەپىي ئەم رىكەوتنە دەبىت(كەسى) يان كەسانىك پابەندىن بە پىدان يان كردنى يا نەكردنى كارىك يان شتىك). ئەمە پىناسەى پەيمانە لە رووى ياساى مەدەنىيەو. ھەموو كەردەو چالاكىيە مەرىپەكانىش لەگۆرپىنەو و مامەلەكان لە كۆمەلگە ھاوچەرخەكاندا لە شىۋەى پەيماندا ئەنجام دەدرىن(گرىبەستى فروشتن، كاركرىن، ھاوسەرگىرى.. ھتد) كەواتە دەكرىت بىرسىن، ئەم چەمكە بۆ لەسەر فەلسەفە حىساب كراو؟ وەلامى ئەم پرسىارەش دوو ھۆكارە:

(۱) ھەمان پىناسە بۆ پەيمان بىرۆكەى پابەندبوونكرىن دەگرىتەو خۆ بە وردەكارىيەكى زياترەو لەپابەندبوونى خودى(ئەو پابەندبوونەمان مەبەستە كە مەرۇف لەسەر خوۋى فەرز دەكات وەك پەيماندا نىك بۆ نمونە) بەرجەستەو پىادەكردنى پەيمان خوۋى لەدەرەنجامدا ئەولەويەت دەدات. بەھەمان چەمك، واتە چەمكى مەرۇفى ئازاد بە پابەندبوونەكانىيەو، چونكە لەمبارەدا دەبى رەزامەندىيە بەھەند وەربىگرىت لەھەموو ئەو شتانەدا كە بەكەسانى دىكەو و دەبەستىتەو.كەواتە فۇرمى پەيمانەكە لەچەمكى نوپى ھاوچەرخ نامۇ نىيە.

(۲) فۇرمى پەيمانەستىن بۆتە بارىكى گشتى لەكاتىكدا كەلەسەرەتادا سنوورداربوو بۆ مامەلە تايبەتەكان و گۆرپىنەو و دارايى و كەسەكان. پەيمان لەسەرەتاي سەددى ھەژدەھەمەو چوو بواری بەكارھىنانەو، وەك مۇدلىلىك كەلە پەيوەندىيە مەرىپەكاندا پىشتىر بەكارھىنرابوو. ژيانى سياسىيەى ھاوكات لەسەر بنەماى پەيمان

لەنيوان تاکەکاندا بونیادنراوه. هەر ئەوەشە سیمای پەیمانی کۆمەڵایەتی کە فەلسەفە بایەخی پێداوه و دواتر دەبیته ناوینیشانی ناودارترین نوسینەکانی (رۆسۆ) لێرەشدا باس لە هەردوو رۆڵەتەکەی چەمکی پەیمان دەکەین لە فیکری فەلسەفیدا.

پەیمان: ئاماژەى دەرکەوتنى میژوویى

پەیمان پەيوەندییە مەروۇییەکانى نیو کۆمەڵگە بەرپێژە جیاوازه‌کان رێکدەخات. لەکۆمەڵگە سەرەتاییەکاندا پەیمان بوونی نیە، لەوێدا کەتاک لەدەرەوێ چوارچێوەى کۆمەڵە، یان گروپدا بوونی نیە، زۆرجاریش وتراوه گرنگترین ئاماژە جیاکەرەوێکانى پەرەسەندنى کۆمەڵگاکانى خۆرئاوایە. لەدوا سەدەکاندا وەرچەرەخانى پلە بە پلەى تەك وەرچەرەخا بۆ کیانیکی سەرەخۆ، بەمانای وەرچەرەخانى وردە وردەى بۆ تاکیکی تەنیا.

لەبەرامبەر ئەوەشدا، تەك لە کۆمەڵگەى تەقلیدیدا، ئەو کۆمەڵگەى لەسەر نەسەقیکی دیاریکراو یان لەسەر رێسای چینه‌کان دامەزرراوه، هەست بەناهەمواری و خراپە دەکات لەکاتى بوونیدا لە دەرەوێ چوارچێوەى چینه‌کەیدا کە پێگەى لەنیو دەسەلاتدا بۆ دیاری دەکات و دەبێ ئەویش رێزى لێبگریت و پابەندى بێت. ئەوەش سیستمى کۆیلايەتیە لە ژێردەسەلاتى دەرەبەگ و کۆیلە لەژێر دەسەلاتى .. هتد. کۆمەڵگە نوێیەکان کراوەترین لە کۆمەڵگە تەقلیدیە بەهێز داخراوەکان کە لەسەر نەسەقیکی پلە بە پلە دامەزراون. (ئەمەش هەرگیز ئەوە ناگەیه‌نیت کە لە کۆمەڵگە دیموکراتەکاندا داخرا نیه) بەلام دەکریت تیايدا تیبینی ناامادەیی پشتبەستن بە (لەدایکبوون) بکریت وەك ئاماژەیه‌ك بۆ جوداخوازیی کۆمەڵایەتی. بۆ نموونە لە یۆنانى کۆندا، هەروەك لە رۆمەشدا، مەروۇ بە کۆیلەیی لەدايک دەبوو، لەسایەى سیستمە کۆنەکەشدا مەروۇ بەخانەدان یان وەك رەعیەتە گشتیەکە لەدايک دەبوو، کە ئەو کات سووک و ئاسان پرسىکی وەك لەدايکبوون پێگەى مەروۇى دیاریدەکرد ئەگەر تەواوى چارەنووسىشی دیارینەکردایە. بۆ نموونە مەروۇفیكى ئاسایى نەیدەتوانى ببیتە ئەفسەر لە سوپادا، چ جای ئەوێ بەکۆیلەیی لەدايک دەبوو، ئەمیان جگە لە کۆیلايەتی هیچی تری لەبەردەمدا نەدەبوو، پەیمان لەکۆمەڵگە نوێیەکاندا. زەمینه بۆ جوړیكى تر لە پەيوەندیەکان لەنیوان خەلکیدا دەسازینیت، ئەو کۆمەڵگەى لەسەر چەمکی بنچینه‌ی دادەمەزرین کە بریتیه لە دانان بە تاکدا وەك کائینکیكى ئازادى خاوەن ئازادیەك بتوانیت لەگەڵ کیدا بخوازیت پەیمان بەستیت و پابەندیت پێیه‌وه. بەم ئاراستەیه‌شدا دەکریت بڵیین جیاوازییەکی زۆر هەیه لە نیوان کۆیلەى سەردەمى کۆن و کرێکارانى ئەم سەردەمەمان، هەرچەندە ئەو کارانەى ئەمەى دواى دەیکات هەمان گرانی و قورسایان هەیه و لەرووی کۆمەڵایەتیشەوه لەلایەن خاوەن کارەکانەوه بەسووک بۆی دەروانریت، کرێکارى ئەمەرو دەتوانیت ئەو کەسە بگۆریت کارى لادەکات، چونکە سەرەپای ئیرادەى لەناستى کەسیکدا دەتوانیت ملکەچ نەبیت بەوێ داواى ئەوێ لێبکات بەهەمو کارێک هەلبسیت، تا ئەمەرو ئەمەجۆرە پەيوەندیانە لەکارکردندا هەیه، چونکە ئەمەرو جوړیكى تر لە کۆیلايەتی هاتۆتە ئارا، بەلام ئەم کۆیلايەتیە دەکەوتتە دەرەوێ (پەیمان)، یان بە پەیمانى ناردەو ئەنجام دەدریت. پەیمان بۆ خۆى لە بنچینه‌دا چەمکی (تەك) ئازاد ئەگریتەوه کە پێشتر لەسەر رەزامەندى خۆى و بەتەواوى ویستى خۆى نەبیت بەکارێک لەکارەکان هەلناسیت، کەواتە پەیمان ناچارى پابەندبوونی زۆرەملیمان ناکات لە ناستى بەرامبەردا، بەلکو خۆپابەندکردنیکی ئازادانەیه. تاکە مەرجیش وا دەکات پەیمان بخریتە بواری جێبەجێکردنەوه، ئەوەیه بەتەواوى بۆ جێبەجێکردن و پابەندبوون پێیه‌وه قبوڵ کرابیت. ئەو پەیمانانەى دەبەسترت بێئەوهى

پەيمانبەست ئاگادارى زانىيارىيەكانى بېتو بەروونى خالەكانى نەزانراوبېتو نەشزانى لەناكامى ئەو پەيمانبەستەنە چى دەكەوئە سەرى، بەپەيمانى گەمژەكان ناسراو. ئەمەش دەمانگەيەنئە ئەو دوا پرسىيار بکەين: ئايا دەكرىت پەيمان ھەموو شتەك رېكبخت؟ دواتر وەلامى ئەم پرسىيار ئەدەينەو، بەلام دەكرىت ئىستا ئامازە بدەين (رۆسۆ) بەتەواوى رونىکردۆتەو ھە سەنورەكانى بابەتى پەيمان دەبى چۆن بېت. ئەگەر پەيمانىكى بەتال(نارەوا) ھەبېت، ئەو پەيمانەيە ھە بەپې پەيمانەكە مەوئىك، كەسەك خۆى دەداتە دەستى كەسەكى تر. بەوھش ئازادى خۆى دەگوزەرىنئەت يالە دەست دەدات. رېككەوتنىك لەسەر كۆيلايەتەكى لەو جۆرە لەسەر ئاستى دەستەواژەكانى، ناكۆكەك لەخۆ دەگرىت، بۆيە دەبى رەتبكرىتەو ھە بەرېكەوتنىكى ساختە دابىرئەت. لەگەل ئەوھشدا دەبى بزەنن(پەيمان)گەلئەكى لەو جۆرە تا ئەمەوئىشمان لەچەندىن ولاتى جىھاندا دەبەستريئەت. كەواتە پەيمانى (بەتال، پووج، نارەوا) ئەو پەيمانەيە وادەكات مەوئىك بەھوى قەرزەدانەو ھەبەوئەك مەنەلەكانى لەكاردا بېرەتئەت. لەم رېكەيەشەو ھە ھەندەستان ھەزاران مەنەل بەكۆيلە دەكرىن. لىرەدا ئەو ھەروونە كە ئىمە لەئاستى كۆمەلە پەيمانىكى (بەتال)داين، چۆنكە كەس نە ئازادى كەسەكى تر كۆتوبەند بكات، تەنەت باوكىش لە ئاستى مەنەلەكانىدا، بۆ ئەوھى (پەيمان) دروست و رەوا بېت، مەرج ئەوھە دەبى پەيمان بەست لە تەواوى رەزامەندىدا بېت بە پەيمانەكەو دوور بېت لە ناچاركردن و زۆرملە. كەواتە پەيمان كەردە ئازادەنى مەوئى ئازادەو بەوھش ناكۆك دەبېت لەگەل ھەر شتەك بەناوى ئەوھە بكرىت وەك چەمەك ئەگەر بېتە مايعى لەدەستدانى ئازادى.

پەيمانى كۆمەلەيەتى: بىچىنەى دەسەلاتى سىياسى شەرى

كاتەك لەكۆمەلەكەدا ھۆشيارى تەواو دەبېت بەچەمكى سەربەخۆيى تاكەكان، ئەوكات لەو كۆمەلەكەدا نارەزايى دروست دەبېت بە ھۆرمە تەقلىدىيەكانى دەسەلات، بەلكو بەپېچەوانەو ھەلەيدا گەلەنىك دەبېت بەدواى ھۆرمى نوپى دەسەلاتىك تەبا بېت لەگەل ئازادى تاكەكەسىدا. ئەوكات وادەردەكەوئە تاكە دەسەلاتى رېكەپىدراو، بەشەوھەك لە شەوھەكان، ئەو تاكە دەسەلاتە دەبېت كەلەناخى تاكەكانەو ھە سەرجاھەى گرتبېت. لىرەشەوھە دابىر ھاتە نەوان فەكرى نوئ و فەكرى گرىكى كۆن. بۆ نەوونە ئەرستۆ پېيوايە دەوئەت بەشەك لەواقىعى سەروشتى پەكەدەھىنئەت، ھەمووشمان و تە بەناوبانگەكەيمان بىستەو ھە دەلئەت: "مەوئى بە سەروشتى خۆى زىندەوھەرىكى سىياسە".

لە فەكرىكى لەو جۆرەشدا لە سەروشتدا دەگەلەن بۆ بىچىنەى ژيانى سىياسى نەك لەو رېكەوتنەدا كە تاكەكان بەپې ئەو بەئازادى يەكەدەگرن، بەو جۆرەش كۆمەلەكەى ھاوئەتەيان وەك ھەقىقەتەكى پېشەنەيى و سەرەتايى: بەكۆمەلەكەكى سەروشتى دەبىنريئەت. بەلەينى فەكرى نوئەشەو بەپېچەوانەو، لەوئە تاكە لەپېشەوھە، چۆنكە لەمبارەدا مەوئى(تاك) ھە بەر لەوھى ھاوئەتەيان بېت.

فەلەسەووفان و مافناسان لە سەرەتاي سەدەى ھەفدەھەمەو، لە پەيماندا ئەو چەمەكان پەپېد كە رېكە دەدات بەروانىن بۆ شەرىعەتى دەسەلاتىكى سىياسى لە ميانەى مەكەچەوونى تاكەكانەو ھە بۆى بەرەزامەندى خۆيان، دواچارىش رەوانىن بۆ دەسەلات وەك گەستەنەوھى دەسەلات بەئەرزوو ئازادى خۆيان بۆ دەستى دەسەلاتدار(دەسەلاتدار دەكرىت كەسەك، كۆمەلە كەسانىك، خەدى گەل، بەپې پۆلەنە يۆنانەكەش: پاشايەتى، ئەرستۆكراتى، يا كۆمارى بېت، بەمانايەكى تر، سەرجاھەى دەسەلاتى ھاكەم – دەسەلاتى دەوئەت، بوونى نەبېت

لەمیانەى دەسەلاتى ئەو تاكانەو نەبىت كە بەسرووشت لەسەر خۇيان و كەسانى تر ھەيانەو دواجار دەستبەردارى بەشىكى دەبن، كاتىك لەبەرامبەر ئاسايش و ئارامى گۆرپنەوودا دەپخەنە دەستى دەسەلاتدارەو. كەواتە ئەو پەيمانى كۆمەلەپەتتەى ئەستونەكانى كۆمەلگەپەكى سىياسى دەچەسپىنەت، لەھەر كۆمەلگەپەكى وەك ئەم كۆمەلگەپەمان دەچىتە ژىر بارى ياساو دەسەلاتى گشتىپەو، پەيمانىكى بەرقەرارە لەسەر بارىكى سروشتى.

بارى خۇرسك(حالة الفطرة)

خۇرسك(فطرة) برىتپە لەو: "ھەلسوكەوتەى مرۇف وەك پىووستى دەپگىتە خۇى ئەگەر ھىچ دەسەلاتىكى نەبىت يان نەتوانىت رىزى ياساو پەيمانەكان دەستەبەر بكات" بۇ ئەووى بكىت بىرۆكەپەكى وەك حالەتى خۇرسك پىكەپەنن بەپى (ھۆبز) ئەوئەندەمان لەسەرە وینەو دیمەنەكانى جەنگىكى ناوخۇ بىننە بەرچاومان: دەبنن ئازاوەو شەرو توندوتىزپە. ئازاوەو توندوتىزپەش وا لەخەلكى دەكات كۆمەلگەپەكى سىياسى پىكەپەنن كە ژىربارى دەسەلات و ھىز بىت و سىفەتى جىبەجىكارپەش بەم دەسەلاتە بدەت. بەلام دەبى لەو باوەردەنەبن خۇرسك (فطرة) خالە ديارەكانى ژيانى كۆمەلگە سەرەتاپەكانە. واتە، نابى وا برۋاننە خۇرسك كە بارىكى باو بوو لە سەردەمە مېژوووى بەرلەمېژوووپەكاندا، چونكە ھەولدان بۇ لكاندى سىفەتى لەو جۆرە بەسەردەمەكانەو وا دەكات دەستەواژەى (فسطرة) حەقىقەتپەكى مېژوووى لىبجوپنەتەو. بەھەرچال، خۇرسك(گرىمانەپەكى لۆزىكپە نەك خەمالندىكى مېژوووى — ماكفرسۇن). ھەرىكە لە(ھۆبز، رۇسۇ)ش ھەمان بۇچوونيان ھەپە، بەلام رۇسۇ لەوھەمان ئاگاداردەكاتەو كە وەك شتىكى زادەى خەيال برۋاننە خۇرسك، باشترۋاپە خۇرسك وەك حالەتپە بناسىن كە خەلكى تىپايدا دەژيان گەر شتىك نەبۋاپەتە رىگرى رەوتى ھەلسوكەوتى سروشتپان، بەلام ھەمان خواست و ئارەزوو، كە ھۆكارى جىاوازپە لەنىۋان خەلكىدا، ئارەزووگەلىكى تاپەتەبوو بە خەلكانى شارستانى، وەك ئارەزووى داگىركردنى مالۋمولكى خەلكى، نەبوونى متمانە لەنىۋ خەلكىداو ئەووش ناچارمان دەكات دەرگاكانمان بەكلىل كۆم بەدەن.

كەواتە دەبى بە تاپەتەى وا تپنەگەپن كە خۇرسك حالەتپەكى بەر لە كۆمەلگەى سىياسى بوو، بەلكو ئارەزوو نەزە ناوەكپەكانى مرۇف بەشپەپەكى ئاساى مەپىپان بەلای تپكدان و كاولكارپەو ھەپە ئەگەر دەسەلاتپەكى گشتى جەلەوپان نەگىت، لەو بارەپەو(تۆماس ھۆبز) دوور نەپۆپشتەو كە بەدۋاى ئەمچۆرە نەزەنەدا گەراپەو، چونكە ھەر لای كەسانى سەردەمى خۇى نەوونەى لەو جۆرەى دەرگ پىكردوو، بەلام گرىمانەى بوونى ئەم خواست و مەپلانە لای مرۇف چ سوودپىكان پىدەگەپەنەت؟ پرسەكە بەلای ((ھۆبز)دەو روونە كەلەوودا پاساوى پەنابردنى بۇ دەسەلات دۆزپەتەو كە رۇلى دەبىت لە پاراستنى ئاسايش و ئاشتىدا، ئەووش لەلەپەكەو قوربانىدان بەئازادپە تاكەكان دەگەپەنەت، كەواتە گرىمانەى خۇرسك پىشتگىرى لە چەمكى پەيمانى كۆمەلەپەتەى دەكات و لەدەرەنجامپەشدا پىشتگىرى لە بوونى دەسەلاتى سىياسى دەكات. بەلام (رۇسۇ) كەلەپەپەمانى كۆمەلەپەتەى فۆرمىكى ئازادى بەدەدەكات نەك ئاسايش، ئارەزوومەندى مرۇف بۇ دوودلى و مەلمانى ناپگىرپەتەو بۇ سروشت، ھەرەك (ھۆبز)پەش ھەمان بۇچوونى ھەبوو. بەمچۆرەش بىرۆكەى (بارى خۇرسك) وەك سىپەر ھاوپەپەستى تپۆرەكانى پەيمانى كۆمەلەپەتەى بوو، چونكە تەنەت ئەو نەزەنەش كە بەسرووشت ناسراون برىتپن لە رەنگدانەو ئەو ئارەزووانەى دەگىت لەم كۆمەلگەشدا دەرگان پىكەپن كە بەكۆمەلگەى

[illegible]

شتیکی سروشتیه هه‌وو تاکیک کۆمه‌لیک مافی هه‌بیّت، ئەو مافانه‌ی که مه‌به‌ست لییان سه‌روه‌ری خۆیه‌تی به‌سه‌ر خۆی و که‌سانی تریشدا. که‌واته ده‌سه‌لاتی ده‌سه‌لاتدار و مافه‌کانی به‌سه‌ر ئەندامه‌کانی کۆمه‌لگه‌وه، بوونی نابیّت تا ئەو دهمه‌ی تاکه‌کان ده‌سه‌لات و مافه‌کانی خۆیانی پێده‌به‌خشن، دوا‌جاریش، جووتبوونی خۆرسک و په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی مانایه‌کی سیاس‌ی ده‌بیّت: "بنه‌مای حه‌ق له‌ده‌سه‌لاتدا به‌ی و‌یستی ئازادی جه‌ماوه‌ری بوونی نابیّت"

پهیمان له نیوان پاشایه تی و کو مار یخو از اندا

[illegible]

زبان پېښه ياندن واز له توانا سروشتيه كانيان بهيښن، نهو توانايه ي لهبارى سروشتيدا بهرپرسياره لهوډى هؤبز به حالتهكانى جهنگى ناو دهبات كه دهشيت تاكهكان له ناستى يهكتردا بهرپاي بكه، بهمجوردهش گواستنهوه له حالته تى خورسكهوه بو كومه لگه ي سياسى به قبولكردنى تاكهكان دهبيت به تهنازلوكردن له نازاديه كانيان و هاوكات نهمانى نارامى و ناسايش كه دهبيت هوى سهپاندى سيپهرى توندوتيزى بهسهر نه نازاديه دا.

دهزگانى كومه لى مدهنى دهكرپت بېنه بابتهيكى سهرهكى له پهيمندا، چونكه تهوډى نه م پهيمنه بريتي دهبيت له دهستبهردار بوونى تاكهكان له نازادى خويان بهرامبهر دهستكهوتنى نارامى و ناسايش، بهو جوردهش دهسهلات دهبى سهرودى نارامى و ناسايش تاكهكان دهسته بهر بكاتو شهرعيت لهدهست ددات نه گهر لهوډا شكست بخوات، يان خوى ببيت سهرچاوهى هرهشه و نهمانى ناسايش.

نهوه دهمينيتهوه، بهلاى "هؤبز" وه، كه تاكهكان له بهرامبهر يهكتردا دهستبهردارى سهرودى سروشتيان بېن و لهنيو يهكتريدا ريكبكهون، نهك لهگهل خاوهن دهسهلاتدا، كه سنوورى دهسهلاتى نه موى دوايى ديارى بكه، بهلام به شيويهك كه نه م حاكمه بتوانيت، تاكه كهسيك بيت يان كومه له كهسانيك، ههموو دهسهلاتهكان لهخودى خويدا چر بكاتوه، بهلام بيتهوډى له ناستى نه ندامانى كومه لگه سياسيه كهده بههيج پابه ندبوونيك ناچار بكرپت، بهمجوره "هؤبز" كه تهواو ناگادارى نازاوهكانى ولاتهكهى بووه لهو سهردهمه دا، بنه ما "پهيمن" يهكانى دهسهلاتى سياسى دهجه سپينيت، بيتهوډى خودى پهيمنه كه هيج نامازيهك بو پيوستبوونى كونترولكردنى دهسهلات لهخوبگرپت، "هؤبز" سهر به گروهپى داكوكيكاران بوو له خاوهنداري تي ره ها، لهكاتيكدا داكوكيكاران له پاشايه تى دهستوورى لهو سهردهمه دا به پيچه وانه وه بانگه شهيان دهكرد بو كونترولكردنى دهسهلاتى جيبه جيكار له رپى پهرله مانه وه، وپراى دهسهلاتى ياسادانان.. بويه نهو فورمه ي "هؤبز" بو پهيمنى كومه لايه تى به توندوتيزى رتهكراوه بوو، چونكه به ناسانى دهكرا پاساو بو دهسهلاتى ره هاى سياسى بدوزرپته وه، بهلام پهيمنيكى لهو جوره دواچار دهبووه پهيمنى ملكه چكردن و ملكه چبوون و دهكرپت بههه مان هوكارى نارهازى دهربرپن له پهيمنى بهكوپله بوون نارهازى لهميش دهربرپت، "رؤسو" ش له مباره يه وه جه ختكر دنه وډى تهواوى هه يه، بهجوريك بو نهوه چووه كه تهنانه ت "ناسايش" يش نابيت ته پاساوى نه وډى كه تاكهكان به تهواوى دهستبهردارى نازاديه كانيان بېن بهبى هيج جوره مهرچيك، رؤسوى كوماريخواز دووباره پهيمنى كومه لايه تى دادرپژيته وه بهو شيويه ي كه بههيج جوريك لهگهلدا دهسهلاتى ره هاو به تهواوى ديارينه كراو قبولنه كرپت، سهرهراى ملكه چبوونى كوپرانه، بهوه ويه شه وه "رؤسو" له گوشه يه كى جياوازه وه بو پهيمنى كومه لايه تى دهروانيت و دهبينيت كه پهيمن ريكه وتنيكه كوله كهكانى دهسهلاتى سياسى شهرعى دهجه سپينيت، بهلاى "رؤسو" وه پهيمن نهو ريكه وتنه ناگه يه نيت كه بهوه يه وه گهل يك جله وى كاروباره كانى خوى بداته دهستى پاشايهك، بهلكو پهيمنيكه كه بهوه يه وه گهل دهبيت گهل يكى راسته قينه، بهواتايه كى تر، بو نه وډى دهسهلاتى سياسى ببيت دهسهلاتيكى شهرعى، دهبيت پشتبهست بيت به بنه ماى پهيمن كه لهو پهيمنه دا ههموو تاكهكان به رهامه ندى خويان دهستبهردارى دهسهلاتى خوى دهب، نهك بو لايه نى سيهم، بهلكو بو كومه ليكى پيكهاتوو له پهيمنه ستهكان وهك يهك قه باره، ريكه وتنى راسته قينه دهبيت بهو جوره بيت، واته ريكه وتنى هاوبه شى نهك ملكه چكردن، لهوه شدا زياتر له جياوازيهك هه يه، نه م جياوازيه ش له نيوان ههردوو حالته كهده دهبيت هوى هاتنه ناراي دهرنجامى سياسى زور گرنگ، كهواته دهسهلاتى ياسادانان دهبيت نهو

جەۋھەرە نوپىنەرى ويىستى زۆرىنە، لېرەدا ئەو بۆتەيە دەخەينە بەردەست كە رۇسۇ لە چارەسەرى ئەم پىرسەدا
 ھىناۋىيەتە ئارا كە لە كىتېبى:

DU CONTYA SOCIAL PRINCIPES DODROIT POLITGUE باسى

لېۋەكردوۋە: "پەيىردن بە فۇرمىكى كۆدەنگى كە لە ساپەي ھىزىكى گشتىدا كەسىك و شتومەكەكانى ھەر
 ئەندامىكى بەشدار پارىزگارى و بەرگرى لىپكات، لەگەل ئەۋەشدا ئەو كەسەي لەساپەي كۆ دەنگىكەدايە تەنھا
 فەرمانبەردارى خۇي دەبىت و ھەرۋەك پىشۋوتىر بە ئازادى دەمىنىتەۋە".

كەۋاتە پەيمانى كۆمەلەيتى چارەسەرى پىرسى رىكخستى پەيۋەندىيەكانى دەسەلەتە لەگەل ئازادى تاكەكەسى
 لەنىۋ خۇدى دەۋلەتدا، بەۋەش پەيمانى كۆمەلەيتى دەبىتە فۇرمىكى شىاۋ بۇ دامەزراندنى دەۋلەتتىكى خۋازيار
 بە ئازادى ھاۋلاتيان.

لېرەۋە دەگەينە ئەۋەي كە چەمكى پەيمان بەشۋەيەكى ھەمەكى سەر بە چەمكە فەلسەفەكانە، بەلكو
 زياتر سەر بە بۋارى ئەو رامانەيە كە فەلسەفەي سىياسى كارى تىدا دەكات، ھاۋكات ئەۋەش دەبىنن كە ھەموو
 دىدەكانى پەيمانى كۆمەلەيتى بەفرەيىانەۋە، راستەۋخۇ دەبنە ھۇي تەۋاۋ پابەندىبۋونىكى بەرامبەر بەيەك،
 مېژۋى ئەۋرۋا، كە تىايدا پاشايەتى دەستۋورى خرايە جىي پاشايەتى رەھاۋ سىستەمى كۆمارىش بۇ جىي
 پاشايەتيەكان، گۆشەنىگاكانى "لۇك" و "رۇسۇ" سەلماند ۋەك لە "ھۆبز"، دەكرىت بلىين فەيلەسوۋفەكان دۋاى
 دابراينىكى درىزخايەن، لەگەل تىۋرى پەيمانى كۆمەلەيتىدا دووبارە گەرانەۋە پىشەۋەي روداۋە سىياسىيەكان و
 بەراستى بوۋنە نوپىنەرى مېژۋو بە تەۋاۋى ماناى وشەكە نەك ھەر تەنھا بەماناى مېژۋى فيكر، ئەۋەش
 رىكەۋت نىە كە شۇرشى فەرەنسا زۆر قەرزارى ژان ژاك رۇسۋيە.

پەيمان لە فيكرى ھاۋچەرخدا

مۆدىلى پەيمانى كۆمەلەيتى لە فيكرى سىياسى ھەردوۋ سەدەي حەقدەۋ ھەژدەدا بايەخىكى زۆرى ھەبوۋ،
 دۋاى ئەۋەي ھاۋكاربوۋ لە جىلەفكردى بىنەماكانى پاشايەتى رەھا لە ئەۋرۋادا، دەكرىت بلىين پەيمان دۋاى
 ئەنجامدانى ئەركە مېژۋويى، سىياسىيەكانى، شتىكى سىروشتى دەبىت كە لەلاپەرە رۇشنەكانى مېژۋوى فەلسەفەدا
 پىگەي خۇي بىكاتەۋە، ئەۋەي جىي سەرسۈرمانە ئەۋەيە كە پەيمان دۋاى ئەۋەي ماۋەيەك گرەمۇلە بوۋ، جارىكى
 تر ھاتەۋە نىۋ بۋارەكانى فيكرى سىياسى ھاۋچەرخ، ئەۋەتا "جون راولس"، JOHN RAWLS نەمىرىكى
 بەمدۋايىيە دوپارە ئەم چەمكەي كاراكردوۋە، كاتىك كرىيە ئەۋ پىنتەي لە كىتېبى "THEORIE DE LA
 JUSTICE" دا تەۋاۋى دىدەكانى بە دەۋردا خول دەخۇن، ناتۋانن لېرەدا باس لە بابەتەكانى ئەم كىتېبە
 بىكەين، بەلام دەتۋانن بلىين فەيلەسوۋفى ناۋبراۋ لەم كىتېبەداۋ دۋاى رۇسۇ بە دوۋسەدە، تەۋاۋى تۋانا
 تىۋرىيەكانى بەگەر خستۋە، لەگەل ئەۋەشدا نوۋسەر زۆر خۇي خەرىك نەكردوۋە بە رامانەۋە لە سەرۋەرى و
 دەسەلەتى سىياسى، بەلكو زياتر بايەخى داۋە بە دامەزراندنى كۆمەلگەيەكى دادپەرۋەر، "راۋلس" كە
 "دادپەرۋەرى بە يەكەمىن چاكەي دامودەزگا كۆمەلەيتەيەكان دادەنىت"، پىيۋايە كۆمەلگەي دادپەرۋەر دەبى
 لەسەر بىنەماكانى دادپەرۋەريەك دابمەزرىت كە لەلايەن تەۋاۋى ھاۋلاتيانەۋە پىشتىگرى لىبىكرىت، ئەمەش
 دەمانگىرپىتەۋە بۇ ئەۋەي بلىين كۆمەلگەي دادپەرۋەر لەسەر پەيمان يان رىكەۋتتىكى نىۋخۇيى ئەندامانى
 كۆمەلگەكە دامەزراۋە: "دابەشكردنە چاكەكان دەبىت بەۋجۋرەبىت كە دەمانگەپەنىتە ھاۋكارى خۇكردانە لە

ئاستى شتە ھاوبەشەكانى نىو پەيمانەكەو ئەو تەنانەت نا پەرۋشانىش بۇ پەيمانەكە دەگرىتەو، " تىۋرى دادپەرودى لاي ئەم فەيلەسووفە خۇدى تىۋرى پەيمانە، چونكە ئەمىش لە پەيماندا باشترین و بەسوودترین مۇدىل دەبىنىت بۇ چەسپاندى بىرەكانى بىرەكانەو لە كۆمەلگەى دادپەرود، رەنگە پەيمان ھىشتا قسەى خۇى نەكرەبىت و لە جەنگە يەكلايىكەرەوكانىدا خۇى بەدەستەو نەدابىت، ئەگەر لەگەل پەيماندا گەشتىبىنەتە خۇ رزگاركردن لە ستەم، ئەو رەوتەكە لەبەردەم پەيماندا ھىشتا ماويەتى تاوەكو بەھۇيەو زولمىش بىر بىت.

ئازادى

ئەگەر پىۋىست بىت فەلسەفە پارىزگارى تەنھا لەيەك چەمك بكات ئەو چەمكە ئازادىيە، ھەرچەندە ئەم چەمكەش بەردەوام جىي بايەخ نەبوو، بەلام لاىكەمى لەسەردەمى ھاۋچەرخدا بەو جۇرە بوو. (ھىگل) مېژوى جىھانى وەك مېژوى سەرھەلدى ئازادى دەخوئندەو. دەكرىت بلىين ئەم چەمكە قوربانى دەۋلەمەندىي خۇى بوو: چونكە بەزۇر جۇر و شىۋە پىناسەكراو، بەجۇرىك كەلەگەلدا ماناى شتىكى ديارىكراو نەگەيەنىت. بەدەسپىك بە عەقلەو چەمكى ئازادى يەكەمىن پىناسەى وەرگرت. كاتىك دەبىن بىرۇكەى ئەو مۇقىك ئەگەر ئازاد بىت، لاي ھەندىك لە فەيلەسووفە كۆن و نوپكان، دەبى فەرمانبەردارى عەقلى بىت، بەو جۇرەش ئازادى لەوۋدا خۇى بىنىيەو كە پىناسەكەى برىتى بىت لە(سەربەخۇبوون). ئەم زارەۋىيەش دەچىتە بوارى ئاكارەو زياتر لەوۋى بچىتە بوارى سىياسەتەو.

كە بوترىت مۇقىك ئازادەو ملكەچى ئەو ياسايەيە كە خۇى دايانەو، لىردە رەھەندىكى تر دەداتە عەقلگەرايى كە رەھەندىكى ياسايە. لەبەرئەوۋى ئازادىش لەمىيانەى مومارەسەكردى ئىرادەو بوونى خۇى دەسەلمىنىت، ئەو كات دەستەۋاۋەى ئازادى دەبىتە تەعبىرىكى فەلسەفى كە بەئازادى دەوترىت. دواچار فەلسەفەى بوونگەرايى ھاتە ئارا تاوەك فەلسەفە رۇشنايى نوئ بختەسەر چەمكى ئازادى، ئەو كات ئازادى بوو ھاۋدەمى بوونى مۇقايەتى و ئەم بوونەش لەساتىك لەساتەكاندا دەرەنجامى ديارىكردن ھەلئىزاردن بوو. كە ئەوۋەش وادەكات من بۇخۇم بەتەۋاۋەتى بەرپرسارىتى بوونى خۇم لە ئەستۇ بگرم، بەرپرسارىتى بەماناى ئەوۋى: (من لە ساىەى ئازادىدا بىم) ھەرەك سارتەر دەلىت.

ئازادى و مېژو

لەمۇدا ئازادى بەھايەكى فراوانگىرو كۆلەكەيەكە بۇ لەسەردامەزاندنى ھەموو سىستەمىكى دىموكراتى، سى سەدە دەبىت كە خەلگى بەناۋى ئازادىيەو لەگەل يەكترىدا لەمىلاندىدان و لەدزى يەكترى شۇرش ھەلدەگىرىن. رامانى فەلسەفەىش نەيتوانىو بەشۋەيەكى ھەمەكى خۇى لەم مەيلە مېژوۋىيە بەدوور بگرىت كە خەلگى ھاندەدات بەرەو ئازادى.

ئەوۋەش لە بۇشايەو نەھاتوۋە كە ئازادى بىتە ئەو ھىلەى فەلسەفەى مېژوۋىيى لاي ھىگل دەلەلەتى لىۋەربگرىت، چونكە ئازادى بۇ خۇى و لەخۇيەو دەرەكەوتوۋە، بەلكو مېژوۋ بۇتە ئەو مەيدانەى كەلە سنوورىدا خەلگى دەرەكان بەئازادى و مافەكانىان كىردوۋە لە شىۋە رىكخراۋى كۆمەلەيەتى وەك دەۋلەتى نويدا تەعبىرىان لىكردوۋە. ئەگەر ئازادى لەسەرەتادا بۇ چەند كەسانىك بووبىت، ئەو كات بزاقى مېژوۋ دەستى خەلگى گرت بەرەو ئازادى.

ئەمەش ئەو كۆمەلگە دېرىننەمان دېنىتەو ياد كەلەسەر سىستىمى كۆيلايەتى بەرقەرار بوون، وەك كۆمەلگەكانى يۇنان و ئىتالىا، ئەو كاتەى كە مرۇقىكى ئازاد بە ئەسل ئازاد نەبوو، چونكە مرۇقى ئازاد واتە وەسفىكى كۆمەلەيەتى پېچەوانەى مرۇقى كۆيلە كە لەزىر فەرمانى گەورەكەيدايە و فەرمانى لىۋەردەگرىت، چونكە مرۇقى كۆيلە مافى ئەوۋى نىە مامەلە و كار بەشتومەك و تەنانەت خودى خۇشيشەو بەكات، چونكە لە ھەموو مافىكى سىياسى بېبەرى كراو، وەك بەشدارىكردن لە ژيانى سىياسىدا.

تا سەدەى رابردووش كەلە ئەمريكادا سىستەمى كۆيلايەتى پىادە ئەكرا، مرۇقى رەشپىست نەيدەتوانى بەئازادى ھاوسەگرى بكەن و بەپى ئارەزووى خۇيان خىزان پېكەيىنن، ئەوكات گەورەيەك دەيتوانى تەواۋى ئەندامانى خىزانىك پەرتەوازە بەكات كە ئەو بۇ خۇى وەك چۆن شت كۆدەكرىتەو، ئەوانى كۆدەكرەو و رېكى دەخست، بەلام ئەوۋى جېى سەرسورمانە ئەوۋىە كە پراكتىزەكردى ئەو حالەتە لە ئىمەو نىك بىت.

لەراستىدا بەئاگاھاتن لە ئازادى مرۇقايەتى لە سەردەمىكى زۆر دوورەو سەريەلداو ھەرچەندە ئازادى لە جىھانى كۇندا لەسەر ھەلومەرجى كۆمەلەيەتى و بۇ ھەندى كەس قۇرخ كرابوو. دواى ئەوۋى بەچەندىن سەدە بە روونى ئەو ھىنرايە ئارا كە ئازادى پەيوەستە بە سروشتى خودى مرۇقايەتيەو. ئەم تەعبىرە لاي (رۇسۇ) وە ھات كە وادەبىنىت ئازادى وەك خودى ژيان (بەخشىكى بىچىنەى سروشتىە بۇ مرۇق، ھەروەھا زىاتر دەلىت ئەو مافناسانەى وتوپانە (كورى كۆيلە بەكۆيلەى لەدايك دەبىت، بەدەستەواژەيەكى تر ئەو دەلىت كەلە و بارەدا مرۇق بەمرۇقى لەدايك نابىت) چونكە باشتر وايە مرۇق بمرىت نەك بكرىتە كۆيلە، كەواتە بەو پىيە ئازادى بۆتە بەھايەكى رەھاي بالاتر لە نرخى خودى ژيان.

مرۇق تاكە زىندەوەرېكە كە ئازادىيەكەى لەژيانى زىاتر دەھىنىت. دروشمى (ئازادى يان مردن) ىش لەسەردەمى رابردوودا دروشمى بانگخوازان بو بۇ پادشايەتى و لەم سەردەمەى خۇشاندا ئازادى خراوتە رىزى بەھا بالاكەنەو. ماوتەوە بلىين كە ئازادى فرە روالەتە. ھەرچەندە لەدلى ھەموو لايەكدا نرخى گرانبەھاي خۇى ھەيە، بەلام ھەموو كەسك وەك يەك لىى تىئاگەن، لىرەو روناكى دەخەينە سەر ھەندىك لە روالەتەكانى چەمكى ئازادى.

كە ئازاد بىت .. واتە دەبى عەقل فەرماندەت بىت

دەكرىت لەناكۆكى و بەيەك پېچەوانەى كۆيلەيتى و ئازادىەو دەست پېبەكەين.. رەنگە ئەم ناكۆكىە گەورەيە خەسلەتە دەرەكەكانى ئازادىمان بۇ دىارى بەكات.

گەر ئازاد بىت، واتە دەبى لەھىچ كەسكەو فەرمانت بەسەردا نەدرىت. لەوۋش زىاتر، ئازادى واتە ژيان بەبى پەنابردن بۇ ئىرادەيەكى نامۇ بەخۇت يان دەسلەتەكىن لەدەرەوۋى دەسلەتەى خۇت، كەواتە يەكەمىن فۇرمى ئازادى بەبى مشتومر، سەربەخۇيە. ئەو كەسەى كەلەزىر فەرمانى كەسكى تردايە و ئەو كەسەش كەلە دابىنكردى پىداويستىەكانىدا ئاتاج بەكەسكى ترە بەئازاد دانانرىن: ئەمەش بۇ نموونە حالەتى كەسكە زەوى شك نابات بۇ ژيانى و دەبى لە خزمەتى خاوەن زەويەكەدا بىت، تەنانەت ئەگەر حالەتەكە لە حالەتى كۆيلەش سووكت بىت سەبارەت بە مامەلە لەگەل خودى خۇياندا.

ھەموو ئەوانەى لەپىناۋى گوزەراندا بەشدارن لەكاركردن و خزمەتلىكدا بەشيوەيەكى رىژەيى لە ئازادى بېبەرىن. بەو پىيەش دەبى ئازادى بەنىو سەربەخۇيى ئابوورىدا بروت، چونكە ئازادى مرۇق لە مامەلەكردن بە ژيانى

تەۋاۋ نابییت ئەگەر ئازاد نەبییت لەكۆمەككەردىنى ئەو ژيانەدا. كەۋاتە شتېكى گونجاۋە كەلەپاماندا لەبارەى ئازادىيەۋە بلىين: بۇ ئەۋەى ئازادى ئازادىيەكى تەۋاۋ بىت، دەبىت كارى مرۇف ئازاد بىت و لەو كارەدا مرۇف خودى خۇى بەدىبەيىنەت، لەكاتىكدا لەزۇر باردا ئىشكرىدەن ھەول و ماندووېتەكى زۆرەو مرۇف لەژىر فشارىكى دەرەكىدا ناچارى كەردى دەبىت (وەك دابىنكردىنى پېۋىستىيەكانى) يان زۆرەملىيەكى كۆمەلەيتە (وەك ئەۋەى لە خزمەتى كەسك يان دەزگايەكدا بىت كە ئىشى بۇ دەستەبەرەكردوۋە) بەمجۆرەو بۇ ئەۋەى ئازادى ئازادىيەكى راستەقىنە بىت، ھەرھىندە بەس نىيە، وەك ماركس دەلەت: "ئىش كەردى ئازادى مرۇف بىت، بەلكو دەبى مرۇف لەو كارەدا خۇى خۇى بەدىبەيىنەت، لەبارى پېچەۋانەشدا ھەردوۋلا، واتە مرۇفەكەو ئىشەكەيش بەزەوتكردىنى يەكتر دادەنرېن." كەۋاتە ئازادى رۇلى گەۋرەى لەگەل كاردا ھەيە، ھەركات كاركردن بەزۆرەملى بوو، ئەۋكات ئازادى تەۋاۋ لەئارادا نابییت.

لەمەشەۋە دەرەكەۋىت ئىمە لەپېناسەكردىنى ئازادىدا تەنھا بەدەستەۋاژەى سەربەخۇى – الاستقلالىيە – قايىل نابىن. چونكە ئەۋە بەس نىيە كە بۇ ئەۋەى ئازاد بىن پىشتەبەست نەبىن بەھىزىكى دەرەكى، ھەرچەندە ئەمە مەرجىكى پېۋىستە لە مەرجەكانى ئازادى .. بەو ھۆيەى دەرگىت كۆيلايەتى و بەكۆپلەكردن ناوخۇى بىت : كاتىك كۆيلايەتەكە لەخودەۋە دەبىت بۇ خود. ئايا ئەو كەسە ئازادە كە ھەرچىيەك بخوازىت دەستى بىكەۋىت؟ ھەندى لەۋانەى ھىچ گومانىكىيان نىيە لەگەل بۇچونى لەو جۆرەدايە، كاتىك وەك (callices) كەلە دىالوگەكانى ئەفلاتوندا پېدەگەين و پېۋايە ئازادى ئەۋەيە مرۇف بەپى خۋاست و ئارەزوۋى خۇى ھەلسوكەوت بىكات، بەلام سوكرات جوان وەلامى دەتەۋە كە دەلەت: مرۇف ھەرچىيەك بىكات كەخۇى دەيەۋىت ئەۋە ناگەيەنەت كە ھەمىشە ئەۋە دەكات كەلە خۋاستى خۇيەيە، مەۋدايەكى فراۋان لەنىۋان ئەم دوو بارەدايە، سەرەپراى ئەۋەى كە تىكەلەۋيەك ھەيە لەنىۋان ھەردوۋ دەستەۋاژەكەدا. ئەگەر شتېك ھەبىت ئەفلاتون دىنابىت لىي، ئەۋەيە كە ۋابەتەستەيە بەدوۋ شتى لەيەك جىاۋازەۋە .. ھەرەكە لەم مشتومرەدا دەرەكەۋىت: ھەرچىيەك دەكەين بەئامانجى خىرو چاكە دەيكەين، بەلام زۇرجار لە ئاستى ماھىيەتى ئەم خىرەدا فرىو دەخۇين.

كەۋاتە ئەو كەسەى چۇنى بویت ۋا دەكات دەكەۋىتە ژىر ۋەھمى بىسنوۋرى ئازادىيەۋە، چونكە تاكە خۇشى و چىژى بەفەرمان دەركرىدە دەبىت، بەو ھۆيەى پېۋايە خاۋەنى دەسەلەتتىكى گەۋرەيە، وەك حالەتى ئەو وتارىژەى دەرگىت بەھۇى رەۋانېژىيەكەيەۋە كار بىكاتە سەر گەل و بەو جۆرەش كىي بویت ئىدانەى دەكات و لە ۋلات دەرەدەكات، بەلام با گرېمانەى ئەۋە بىكەين دواتر دەرەكەۋە ئەم ئىدانەو دەركرىدە خراپەى بۇ ۋلات لىكەۋتەۋەو بۇ خۇشى، بەشۋەيەكى ناراستەۋخۇ. با گرېمانەى ئەۋە بىكەين كە يەك لە ژەنرەلەكان بە ۋتەى ئەم لە ۋلات دەرەكراۋ، بەلام دواتر ئەم ژەنرەلە توانىي لە شەرپىكدا ۋلاتەكەى خۇى كە دەرەكراۋە لىي شىكست پېبەيىنەت، بەو جۆرەش لەبەر ئەۋەى مرۇف ھەمىشە خىرو چاكەى دەۋىت، ئەم وتارىژەمان ھۇكاربوو بۇ ئەو شىكستە، بۇ ئەۋەى وتارىژەكەمان ئەۋەى نەكرد كە خۋاستى خۇى بوو، مرۇف بىگومان خىرو چاكەى دەۋىت، بەلام رەنگە ھەمىشە بۇى بەدینەپەت. حالى ئەو كەسانەى دەيانەۋى خۇيان ئارەزوۋيان لە چىيە بىكەن بەمجۆرەيە. كەۋاتە گەر بخوازين ئازادى و ۋەھمى دەسەلەت تىكەلە بەيەك نەكەين، دەبى لەسەر ئەۋە رىكەكەۋىن كە ئازادى راستەقىنە بەھەست و سۆزى توانا خودىيەكان ناپېۋرېت، بەلكو بەشۋەيەك ۱ بابەتى بەۋە

دەپيۇرېت كە دەخوازىن بىكەين و خىرو چاكەى لىبەدەستبەينىن .. بەو پىيەش، ھەر تەنھا عەقل دەتوانىت ئەم حالەتى گونجاندىنە بىناسىت.

رامانى فەلسەفى دەمىكە لەو ئەگادارى كىرەدەستەو ھىچ شتىك ھىندەى نەشئەو ھەزى سەربەخۇ بوون لە ھەئسوكەوتكردن لەگەل ئازادىدا ناكۆك نىە كە ئەسلەن بەھەلە ئەو نەشئەو ھەز بەئازادى لىكدرارەتەو.

ئەمەى دواىي ئامازەو بەلگەيەكە بۇ فۇرمى دەرەكىي - ويست - ئىرادە - كە بەخۇى دەبىتە بەلگە بۇخۇى بەپىي ويستى دەرەكىش سنووردارو ديارى ناكرىت. دەبى ھاوكات تىبىنى ناوەرۇك ماناى ئەم ويستەش بكەين. ئەگەر ماناى ويست لەسەر ھەئسوكەوت بەپىي خواست و ئارەزوو وەستا بىت، ئەو كات ويستىكى ملكەچ بەچىژ دەبىت، ئەو ھەش بەھىچ جۇرېك بەخىرو چاكەو پەيوەست نىە.

بەجۇرېك لەجۇرەكان ئەو ھەو ھەو ويست جىدەھىلرېت كە بەپىي حالەتىكى نامۇ بەخۇى ياساكانى دابرىژىت كاتىك دەجىتە ژىر بارى چىژىكى تەواو، بەو جۇرەش مەرۇف كاتىك خۇى ئارەزووى لەجى بىت بىكات كارپىكراو دەبىت نەك بكەر، دەرېت مەرۇفەكان بىنە كۆيلەكەرى خودى خۇيان، ئەمەش گەرەترىن كۆيلايەتە، چونكە وەك ھەقىقەتى خۇى نەناسراو، ئەو ھەش كارىكى گرانە قەناعت بەكەسىك بەپىين كە ئەو ئازاد نىە ھەرچەندە بەوپەرى تانا ئارەزووى لەجى بىت دەيكات. ئەم بەكۆيلە بوونە بۇخودو ملكەچبوون بۇ شتىكى ناخى خۇمان، ملكەچبوون نىە بۇ خودى خۇمان بەقەدەر ئەو ھەو ملكەچبوونە بۇ ھەزو ئارەزوويەكى نامۇ بەخۇمان كە ئىمە ژىر بارو ملكەچى ئەوين. بەكورتى، فەيلەسوفەكان ئەم حالەتى ناكۆك بەسەربەخۇيە بە (خواست - المىل) ناو دەبەن. ئىتر پىشەستىن بەكەسانى تر سوودى جىي دەبىت گەر مەرۇف لە خودى خۇى سەربەخۇ نەبووبىت، يان ئەو سوودى جى دەبىت كە بىمە بەندەى گەرە پىاويك لە كاتىكدا كە كۆيلەى خودى خۇم بەم؟ بەمجۇرە راماى لە ئازادى تەنھا لە فۇرمىكى دەرەكىي سەربەخۇيە ناوەستىت، بەلكو ئەم راماى مانايەك بەسەربەخۇي دەدات كاتىك دەگاتە چوارچىو ھەو ناخى مەرۇفەو.

بەو پىيەش ئەو ھەو ناكۆكى دەرەكى بوو لەنىوان خودو ئەو تىردا، دەبىتە ناكۆكى لەنىوان عەقل و عاتىفەو ويست و چىژدا، كەواتە ئەگەر مەرۇفكى ئازاد بەم واتە دەبى لەناخى خودى عەقلەو ھەئسوكەوت بكەم.

ھاوكات نابى لەلەيەنى شىوھىي (شكىلى) ئازادىيەو بوەستىن. ئايا ئىمە بەپىي ويستى تەواومان يان بەپىي فەرمانبەردارىەك ھەئسوكەوت دەكەين؟ بىگومان جىاوازيەك لەنىوان ئەم حالەتەدا ھەيە، چونكە مەرۇفى ئازاد ئەو كەسە نىە كە ئىمە بەئازادى تىدەگەين. ئەگەر ماناى ئازادىمان زانى ئەوكات دەبى ئەو بەزانىن كە فەرمانبەردارى و ملكەچبوون نىە كە سىفەتى كۆيلايەتى لە مەرۇف دادەمالىت، بەلكو ئەو ھەو ھەقە. ئەو ھەو (سپىونزا) جەخت دەكاتەو كە: "كۆيلە (بەندە) ئەو كەسەيە كە بەپىي فەرمانىك كار دەكات، ئازادىش ئەو ھەيە كە بەپىي ويستى خۇى ھەئسوكەوت دەكات، لەكاتىكدا ئەو بەرەھايى راست نىە، چونكە كاتىك مەرۇف لەواقىعدا دەبىتە دىلى دەستى ھەر شتىك كە خۇشى و چىژى لەلا دەوروزىنىت و تاناى ئەنجامدانى كارىكى بەسوودى نابىت، ئەو ھەو ھەوپەرى كۆيلايەتە.. ئازادى تەنھا بۇ ئەو كەسەيە كە بەپىي فەرمانەرەوايى عەقل بەرپو ھەجىت. بەپىي ئەم پىوەرە .. نالەين ئەو مىندالەى لەھەموو شتىكدا بە قسەى دايكى دەكات ئازاد نىە، چونكە ئەو فەرمانانەى مىندالەكە بەرپوھىان دەبات سوودىان ھەيە. كەواتە عەقل پىمان دەلىت ھەركەس بە فەرمانى كەسىكى داناو زانا بەسوودو زىانەكان ھەئسوكەوت بكات، لەو فەرمانبەردارىەشدا بەكەسىكى ئازاد دادەنرېت.

ئازادى و سەربەخۇبوون

شۇرقەكەي پېشوو، راستەوخۇ دەمانگەيەنئىتە چەمكى نوپى ئازادى. شۇرقەكە باس لەو دەكات كە ئازادى ملەكەچبوونى مۇرقە بۇ ئەو ياسايەي كە ھەر خۇى دايرشتوو، ھەر ئەمەيشە بەتايىبەتى چەمكى سەربەخۇ بوون جودا دەكاتەو. ئەم چەمكەش بۇ خۇى لە فېكرى سىياسى و ئاكارىدا پېگەي خۇى ھەيە، ھەرودەك لە دەقېكى ناسراو لە پەيمانى كۆمەلەيتىدا دەرەكەوېت كە دەلئىت: "ئەوئى مۇرقە لە پەيماندا لەدەستى دەكات ئازادىيەكەيەتى، واتە ئازادى سىروشتى و مافى رەھاي لەھەولدان بۇ بەدەستەيئاننى ئەوئى دەپخوازىت، يان ئەوئى بەدەستى دەھىئىت، ئەوئى بەدەستىشى دەھىئىت بىرىتە لە ئازادى سقىلى و تايىبەتەندىت ئەوئى كە ھەيەتى، بەلام دەبى بەھەلە لەم ئالوگۇرە تېنەگەين، چونكە دەبى زۇر باش جىاوازي بىكەين لەنيوان ئەو ئازادىيە سىروشتى تەنھا ھىزى تاك سنوردارى دەكات و ئازادى مەدەنى كە بە وىستى گشتى دىارى دەكرىت، ئازادى ئاكارىش بۇ ھەموو ئەوانەي پېشووئىر زىاد بىكەين، كە ئەمىيان وادەكات مۇرقە سەرودى خۇى بىت، چونكە ئارەزووبازى و ملەكەچبوون بۇ ھەزو خواستەكان خراپترىن كۆيلايەتە .. ملەكەچى بۇ ياساش نىوەرۇكى ئازادىيە"

لەسەر ئاستى سىياسىش، دەبى جىاوازي بىكەين لەنيوان ئازادى سىروشتى و ئازادى سقىل(مەدەنى)دا، چونكە مافى سىروشتى ئازادى سىروشتى سنووردارى دەكات، بۇيە خۇيشى، لە رووى بىنەماو نەك لە رووى واقىعەو، بەھىچ شتىك دىارى و سنووردارى ناكىت، چونكە ھىزەكانى ھەموو مۇرقىك سنووردارى و لەگەل يەك ناكۇكن .. بە پەلەيەك كە ئەگەر سىروشت سەرودى بىت و كەسكىش ئارەزووى لە تاكە شتىك بىت، ئەوكات لەنيوان سىروشت و مۇرقەكەدا جەنگىك بەرپا دەبىت .. وەك (تۇماس ھۇبىز) دەلئىت.

چەمكى ئازادى سىروشتى لە جەوھەرىدا چەمكىكى ناكۇكە و ئازادى مەدەنىش زىاتىر گونجاو و تەبايە لەگەل چەمكى ئازادىدا. پىرسەكە پەيوەستە بە ئازادى كەسانىكى ملەكەچ بۇ دەسەلەتتىكى گشتى كە ھەريەكە و مافى سىروشتى خۇى خستوتە ژىر رىكىفئىيەو. ئەگەر بىشلىين ئەوان بەمچۆرە ئارامى و ئاسايشى خۇيان دەستەبەر دەكەن، ئىدى ئەو گوتەي ئەوان ئازادى چ سوودىكى دەبىت؟ چونكە ھەندىك دەسەلەت دواچار ھاۋلاتيان لە ئازادىكەيان بىبەرى دەكەن: بۇيە دامەزراندنى دەسەلەتتىكى خاۋەن سەرودى بەس نىە، بەلكو دەبى چاۋدېرى كاروكرەدەي ئەم دەسەلەتە بىكرىت، بەجۇرىك كە بەرژەۋەندى و بەئازادى دەستەكەوتنى خواستەكانىيان دەستەبەر بىكات.

(رۇسۇ) بەر لە (جۇن لۇك)ى فەيلەسوفى ئىنگلىزى كارى لەسەر ئەم بابەتە كىردوو، دەكرىت ھەردوو كىشىان بە پېشەنگى دىموكراسىخاۋانى ھاۋچەرخ دابىئىين، لەوئىدا كە گەيشتوونەتە دەرەنجامى ئەوئى دەسەلەتتى خاۋەن سەرودى بىرىتە لە دامەزراندنى ياسا. ئازادى سقىل ئەو ئازادىيەكە ھاۋلاتيان لە ساىەي ھىكومەتى ياسادا ھەپانە، نەك لەژىر زەبىرى (گەۋرە) يان سەركردەيەكدا. بۇ ئەوئى بەئاگابىن لە ھەر سەتمىكى ئايندەيى، يان چەوساندەوئى جارەن وەبىر خۇمان بەيئىنەو، (رۇسۇ) جەخت لەو دەكاتەو كە: "بەبى ياسا ئازادى لەئارادا نابىت"

لەگەل ئەوئىدا ملەكەچى بۇ ياسايش ھەر جۇرىكە لە ملەكەچبوون، ھەرچەندە خۇكرەدەش بىت، ئاىا ملەكەچى بۇ ياساش جۇرىك لە كۆيلايەتى سووكتى نىە؟

دەبىي ئەۋە بزانين كە ملكەچى و فەرمانبەردارى بۇ ياسا تاكە پەيوەستبۇونى ھاۋلاتيان نىيە بەخودى ياساكانەۋە، پەيوەندى ھاۋلاتيان بەياساۋە دەبىي پەيوەندى كۆمەللىكى ملكەچ و كۆمەللىكى ترى ياسادانەر بىت لە ھەمان كاتدا، چونكە لە راستىدا دەبىي گەل سەرچاۋى ياساۋ دەسلەلاتىش بىت لەرپى ھەلپژاردنە گشتىيەكانەۋە. بۇيە ياساكان ھەر تەنھا كۆمەلە بىرپارىك نىن، بەلكو تەعبىرن لە ئىرادەى گشتى، كەۋاتە كاتىك ھاۋلاتيان فەرمانبەردارى ياسا دەبن، ۋاتە فەرمانبەردارى شتىكى نامۇ نابن.

بەمجۆرەش چەمكى ھاۋچەرخ بۇ ئازادى لەسەر ئەۋ بىرۈكەيەيە كە: تاكە فاكتەرى ھاندەر بۇ ملكەچبۇون بۇ ياسا بەھەر ھاللىك بىت زۆرەملى نىيە، بەقەدەر ئەۋەدى رەزامەندى و قبۇلكردى تاكەكانە، ھاۋكات ھەلۈكەۋتكردن بەپپى وىستىش دەكاتە مەرج بۇ ملكەچبۇونى قبۇلكرار، ۋاتە بەرپىگەى ناراستەۋخۇۋ لە رپى ياساكانەۋە (ۋەك ياساى زۆرىنە) كە دەبىتە ھۇى ھەماھەنگى لەنيۋان وىستو عەقلى تاكەكاندا.

كەۋاتە نابى ئىرادەى زۆرىنە بە ئىرادەى خۇم نەزانم، تەنانت گەر ۋەك تاكىك خواست و وىستى جىاۋازى تايىبەت بەخۇم ھەبىت. ئازادى ئاكارىش تا رادەيەك ھەمان بۇتەى ھەيە، لەۋىشدا دكرىت رووبەروۋى ھەمان ناكۆكى ببىنەۋە لەنيۋان بنەمايەكى دەرەكى (حەزو ئارەزو) و ئەۋ ئازادىيەى بەۋە ناسراۋە كە ناكۆكە لەگەل (ملكەچبۇونى مرقۇ بۇ ئەۋ ياسايانەى كە خۇى داپرشتوون). ئاكارىش ھەمان بونىادەكانى سىياسەتى ھەيە لە بارەى چەمكى ئازادى و ملكەچبۇونەۋە بۇ ياسا.

(كانت)ى فەيلەسوفى ھاۋسەردەمى (رۇسۇ) تىۋىزىزەى چەمكى ياساى ئاكارى كىردە: بەۋەى كىردەى ئاكارى لەلايەن ئىرادەۋە دىاريدەكرىت و ئىرادەش جگە لە بنەماى ياساى ئاكارى ژىربارى ھىچ بنەمايەكى تر نابىت. (ۋەك گەرەن بەدۋاى بەرژەۋەندىيەكان و خودپەرستى و خۇتپىكردن). بەۋجۆرەش، وىست لەلايەن عەقلىۋە كۆنترۆل دكرىت، كەبەشپۇدەيەكى ناراستەۋخۇۋ فەرمان بەۋە دەدات ھەلۈكەۋت بەپپى ئەركىك بونىاد بىرپىت كە ھەلۈمەرجىك دەيسەپپىت، بە ماناى ئەركى رپزگرتن لە ياساى ئاكارى. ئەم ياساى ئاكارەش بۇ خۇى لەلايەن عەقلىۋە داپرژارۋە: "تەنھا بەپپى ئەۋ بنەما بنەپرتىيە ھەلۈكەۋت بكە كە دكرىت ھاۋكات بىكەيت بە ياسايەكى گشتى"

كەۋاتە دكرىت ئەۋ بىروبوچۋونەى كىردار بەرپۇە دەبات ببىتە بنەمايەك يا بىروباۋەپپىكى تەۋاۋ جىاۋاز، بۇيە ئەگەر لەمن وىسترا پەيمانلىكى ساختە بدەم، بۇ ئەۋەى لە كىشەيەك خۇدەرباز بكەم، لپردا ترسەكە ئەۋە نىيە لاي خەللى راستگۆيىم لەدەست بدەم، بەلكو لەبەر ئەۋەيە كە نامەۋىت پەنابردن بۇ درۆكردن ببىتە ياسايەكى گشتى، ۋەك كانت دەللىت: "ئەگەر درۆكردنم بوپت، بەھەر شپۇدەيەك لە شپۇەكان ياسايەكم ناۋىت فەرمان بەدرۆكردن بدات" .. ھەرۋەھا دەللىت: "لەدەرەنجام بەپپى ياسايەكى لەۋ جۆرەش ئىتر شتىك نامىنپت بەناۋى پەيمان(ۋەد)ەۋە. چونكە پەيمانندان لەسەر بنەماى راستگۆيى و متمانە نەبىت، بوونى نابىت، ۋاتە لەسەر گرېمانەى ئەۋەى ھەموومان تەباين لەگەل بوونى راستى و راستگۆيى لە پەيماندا.. بەلام ھەرۋەك لەسىاسەتدا ھەيە، خەللى ھەر لەبەر ئەۋەى رەچاۋى ياساى ئاكار دەكەن بەئازاد دانانرپن — ۋەك ملكەچبۇون بۇ ياساكە — بەلكو لەبەر ئەۋە ئازادن كە ھەر خۇيان داپرژەرى ياساكانن.

(ئىرادە ھەر لەبەر ئەۋە ملكەچى ياسايە كە خۇى داپرژەرى ياساكانەۋە بەۋ جۆرەش ئىرادە خۇى بەرھەمپنەرى ياسايە).

ئازادى تەۋاۋ تەبائىيە لەگەل ھىكمەتدا، لەگەل دىيارىكىردنى ئىرادە لە ميانەى رىزگرتنەۋە لە ياساى ئاكار، دىيارىكىردنىكى عەقلى نەك مەدى، بەۋ جۆرەش چەمكى سەربەخۇبۇن لە بۋارى سىياسەت و ئاكاردا ھەمو چەمكە ھاۋچەرخەكانى ئازادى دەگرىتەۋە.

تواناى ئەلتەرناتىف

ئەلتەرناتىفى عەقلىنى ۋەك پىشتىر بىنىمان بەشۋەيەكى توندتر لەسەربەخۇبى(الاستقلالىيە)پىناسەى ئازادى دەكات: لىرەدا ۋادەبىنىرئىت كەلە دەرەۋەى ياسادا شتىك نىيە بەناۋى (ئازادى)يەۋە. دىدى (سپىنۇزا)ش تارادەيەك دەكەۋىتە چۈرچىۋەى عەقلىگەرايىيە كۆنەكەى لاي (ئەفلاتون)، چونكە بەلەى ئەمەۋە ھەموو مەۋقەكان ناچارن كارى چاكە(خىر) بكنەن بەۋ مەرجەى بەخرەپ لىكنەدرىتەۋە، ئازادىش بەرھەمى مەعرفەيە لە كىشەۋ مەلمانىيى بەردەۋامىدا لەگەل سۆزەكاندا، بەلەى (كانت)يشەۋە شتەكان ۋەك خۇيان نىن، بەلام لىرەدا پىشت بەعەقلى دەبەستىرئىت بۇ دىيارىكىردنى ويست(ئىرادە) تا ئەۋ كاتە بتوانرىت باس لە ئازادى بكرىت. بەكورتى، عەقلى لەھەموو بارەكاندا ناۋەرۋكى بابەتى بەئازادى دەبەخشىت. زۆرىنەى فەيلەسوفەكانىش لەسەر ئەم خالە رىككەۋتوون و زۆركەمىيان بانگەشەكارى نا عەقلىنىن . لەگەل ئەۋەشدا بەھەلەدا دەچىن گەر پىمانۋابىت پىرسەكە پەيۋەستە بەدۆزىكى بەتەۋاۋى روون و يەكلايىكراۋە.بە يەقىنى لە فەلسەفەى سەدەى حەقدەھەمدا كە ئاۋىتەيە بە دۆزە لاھوتىەكان، عەقلى چاۋگەى ئازادى نىيە. عەقلى، بىگومان بەلگەيە بەدەست خودەۋە لە ئاستى سۆزەكاندا، ملكەچبۈنىش بۇ عەقلى لە خۇيدا ملكەچبۈنە بۇ خود كە بنچىنەيە بۇ پىناسەى ئازادى ۋەك سەربەخۇبىيەكى ناۋەكى، لەھەمان كاتىشدا ھەرۋەك پىشتىر بىنىمان، عەقلى لەسەر بابەتتېۋن ئافەرىدەكراۋە نەك لەسەر خودگەرئىتى، بەمجۆرەش خۇشى و ئاسوودەيى خودىيە بەلام چاكە و خىر بابەتىن، بۇيە لەناسىنى چاكە و خىردا پىشت بە عەقلى دەبەستىرئىت، بەمپىيەش ناتوانىن دەستبەردارى رۆلى عەقلى بىن، ۋەك (دىكارت)يش دەلىت، نووستېم يان بەئاگا دوو كۆى سى دەكاتە پىنج. كەۋاتە كۆى ئەم لىكدانەۋەيە پەيۋەندى بە منەۋە نىيە ئەگەر ژمارەيەكى تىرىش بكات. لىرەۋە دەكەۋىنە ناكۆكىۋە لەپىناسەكىردنى عەقلىنى بۇ ئازادى.. ئىمە پىمانۋايە لە عەقلىدا بنەماى بەرقەرارېۋونى سەربەخۇبى مەۋقايەتى و بنچىنەيى مەعرفەى ئازادمان دۆزىۋەتەۋە ھاۋكات پىچەۋانەكەيشى تىبابەدەدەكەين:

ۋەك سەربەخۇبى شتەكان لە مەۋق، چونكە شتەكان پىۋىستى خۇيان ھەيە، يان باشتىر بللىن ۋەك پىداۋىستى ھەن، بۇ ئەۋە كراون ۋەك ئەۋەى ھەن بىن. عەقلىش ھەمان پىۋىستى بوونى لە بىركارى و فىزىادا دەبىنىتەۋە كاتىك ئەم پىۋىستېۋنە ئەۋەمان بۇ دەرەخات كە دىاردە سىروشتىەكان ژىربارى كام ياسايەن، لىرەدا كە مەۋق پىۋاۋيە ئازادى دۆزىۋەتەۋە ئەۋكات دەبى زەرۋەتىشى دۆزىبىتەۋە.

ئەگەر ئەم حالەتە بەلەى مەزھەبى عەقلىيەۋە لە فەلسەفەى كۆن و فەلسەفەى سپىنۇزايشەۋە تەلگەيەك نەبىت، كە ئەمەى دۋايى ھىچ پىكدادانىك نابىنىت لەنىۋان ئازادى و زەرۋەتدا، بەھەمان شىۋە بۇ فىكىرىش نابىتە لەمپەر كە فىكر ئازادى دەگرىتەۋە بۇ (كەس) و دەيكات بەۋ تەۋەرەى رامانەكانى بەدەۋردا خول دەخۇن، لەدىدى خودگەرىيەۋە، عەقلى لەدەرەنجامدا نوپنەرى دەرەكىى زەرۋەتە، ئەۋ كاتىش ويست دەبىتە تاكە سەرچاۋەى سەربەستى دىيارىكەرى ئازادى، لىرەدا ۋەك نمونە دەپرسىن ئەگەر خواۋەند واپىكردبىت ئەنجامى كۆكردنەۋەى دوو لەگەل سىدا يەكسان بىت بە پىنج؟ لەۋ بارەيەۋە دىكارت بەسەلماندىن ۋەلاممان

دهداتهوه، چونكه شيوازی هينانه نارای پرسيارهكه بوونی ململانیهك دهگهیهنیټ لهنیوان عهقل وهك زهرورتهو نهوهی كه دهكریټ ویست برپاری لیبدات. ئازادیش لهو نیوهندهدا وا دهردهكهوټ كه نهو پاشكووی دیاریکردنی عهقلی نیه، بهلكو پاشكووی دهسهلاتی برپاریكه سهرچاوهكهی ویسته نهك عهقل، زهرورته له ئاستی نهټهرناتیف (اختیار) دا مهحال نازانیټ، ملهكهچی دهبیټ. لهم بارهشدا عهقل بریتیه له سنوری بیكوټایی ئیراده كه هاوكات سهرچاوهی ئازادیهکی بیكوټایی. كهواته ئیغرای ویستی بیكوټایی روالهتی سیههمی ئازادیه، نهویش دواى نهشئهی خوشگوزهرانی و سنورهکانی عهقل.

نهو هوپهش وادهكات ویستی بیكوټایی خاوهنهكهی بخاته شلهژانهوه، نهوهیه كه ئیمه دهبینن، بهپی دیکارت، نیشانهیه بو ئازادی رههامان، بهرلهوهش فهیلهسوفهکانی بواری لاهوت پیشت ناگایان داوه به بوونی دهسهلاتیکی تایبته به ویستیکی سهربهخو له عهقل. ئەمەش به نمونهی گویدریژدهکی BURIDAN — لهسر ناوی یهك له زاناکانی سهدهی چواردهههه می بواری لاهوت — رووندهبیتهوه كه دهلیټ: گویدریژیک چهنده برسی بوو نهوهندهش تینوو، سهتلیك ئاوو بریک جووی بو دادهنریټ. مهبهست لهمهش نهوهیه كه نهگه گویدریژهكه بهپی عهقلی مامهلهنهكات، بیگومان خووی به فهتارته دهبات.. جا لهبهر نهوهی حالتهكه جیاوازه، ئیمه لهپی بیهودهیهوه دهخوازین بیسهلینن كه دهنوانین بهپی ویستو توانامان له ههلبژاردن (اختیار) و دوور له ههر پالنهریکی عهقلی برپار بدهین. بهو جوړهش ههریهك له ئازادی و ویست بو ماوهیهکی دریژخایه له خولگه (توانای دیاریکردن و ههلبژاردن دهورینهوه).

بنهمای توانای دیاریکردن و ههلبژاردن جهخت له ئازادیی دیاریکردن و ههلبژاردن (نهټهرناتیف) و هاوكات بیدهربهستیش دهکاتهوه، چونكه دهكهوټه چوارچیوهی تواناو ویستی مروقهوه بهوهی برپار لهکردن یا نهکردنی کاریك یا شتیك یان کردنی ئەمەیان یا ئەویان بدات.

با حالتهكهی (دیکارت) وهرگرین كه نهو سههرهتا لهئازادی نا دهرهتسبوندا تهنها (نزمترین پلهکانی ئازادی) و (ههلهیهكه لهمهعریفه زیاتر له تهواوکاری لهو یست)ی دهبینی، بهلام دواجار دیدی خووی راستکردهوه کاتیك مانایهکی تری پوزهتیفی دا بهئازادی بیدهربهستبوون: "کاتیك عهقل وامان لیدهكات کاریك بکهین، نهو کات دهنوانین کاریکی تری ناکوک به عهقلیش بکهین. لهسهروو نهوهیشهوه، دهنوانین ئازادیهکی گهورهتریش بسهلینین کاتیك خراپترین کارهکان ههلبژیرین لهکاتیكد چاکترینیان دهناسین. نهوهش روونادات کاتیك لهو باوهردابین كه ئازادی مهعریفهیهکی تهواو عهقلیه. نابیت لهم بارهیشهوه فریو بخوین، چونكه چهمکی توانای دیاریکردن و نهټهرناتیف دهربرپینیکی تراژیدیه له ئازادی. ئەمەش له لایهـ Ferdinand وه لهلیدوانی لهبارهی دیکارتهوه روونکراوتهوه كه نویسیویهتی:

"لهگهله نهوهشدا دهنوانین شتی راست و چاک رهتبهکینهوه، ههرچهنده زور جاریش بزانی چاک و راسته.. ئەمەش گهوههری تراژیدیای ئازادی مروقهکانه. نهگه ئازادیهکه زپرباری مهعریفه و زانیمن نهبیټ، نهو کات ئازادی دهبیټه توانای ههلهکردن، کاتیکیش لهمیانهی ئازادیهوه دهنوانم خودی خووم بسهلینم، نهو کات خووم روو له عهدهم دهکهوم نهوهش ههله و گوناومه. كهواته تراژیدیای ئازادی لهوهدايه كه بنهمای نابروو شکوی مروقهو هاوکات هوکاری تیاچوونیشیتی. نهوهش راسته، چونكه توانای نهټهرناتیف له یهکهمین گوناها پهی

پېدېبرېت"كه (نيچه) دواچار رهخنه لېگرت، .. كاتيک دهبينى برېتیه له داهيانی لاهوتگهرهكان، بۇ نهوهی بهرسيارېتی خراپه(شهر) بخه نه نهستوی خه لکی. هاوکات تهعیری له رقو کینه لېبه دی دهکرد.

ئازادی و نه بوون(عدم)

نه گهر بروانینه میژووی توانای دیاریکردن و هه لئباردن(ئه لئرناتیف) تیبینی هه بوونی فۆرمیک دهکین که له ویوه فیهله سوفو لاهوتیه کان تایبه تمه نديتی ره های ئازادی مروڤایه تیان له کاتيکی دیاریکراوی میژوویدا پېشکەش کردوه.

له جیهانیکیدا که خواوهند حوکمی دهکات، نه م ئازادیه پاساوی هه لومهرجه تراژیدییهکانی مروڤیداوه، وېرای توانستی مروڤ بۇ هه له و تاوانکردن. کاتيک له میانه ی ویستی خو مه وه خو م دهسه لېنم، به و حاله ته به ره و نه بوون (عدم) ئاراسته دهگر مه بهر وهك Alquie ده لیت..

دهره نجامیش ئازادیی ویست که دهکاته پنتی بوون، ده بیته کرانه وه بهرووی عه ده مدا، به هو ی نه و ویسته پشه وه ئازادی باریکی گهره تری ده بیته له گه ل خراپه کاری و هه له کردن یان تاوانکردندا. ههر به مشیوهیه، توانای نه لئرناتیف کاکله ی بیرۆکه ی هه موو فله سه فیه کی ئازادیی ره ها ویسته وهك فله سه فیه کی سارته ر، که واده بینیت، خه سه لته ی نه و ئازادیه ی مروڤ دو چاری شیوان ده بیته، له په یوه ستی خزما یه تیه وه دیت که به عه ده مه وه گر ییده دات.

نیمه فیکره که ی رۆسو مان له یاده که ده لیت ئازادی هه میشه به گه وه هری مروڤه وه گر ییدراوه، به لام به لای سارته ره وه ئازادی نه و شته یه به شیوه یه کی سه ره کی لایه نیکی بوونمان دیاریده دات، بگره هاوشیوه ی نه و بوونه مانه. مروڤ وهك شتهکانی تر نیه، مروڤ هه په و هه بوونیش وهك نه بوون(عدم) له گه رمه ی تۆکمه بوونی که ینونه وه وهك هیزیکی پشتگیر له وه ی هه یه سه ره له دات. ده بی له وه تی بگه یین که مروڤ ده توانیت خودی خویشی له خو ی و له جیهان بگۆریت، به خه یال هیانه ئارای جیهانیکی نه گه رلیکراو که بشیت ببیت(به لام نیه) خو ی له خویدا ره تکر دنه وه ی نه م جیهانه ی نیستایه که حوکمی نه وه ی به سه ردا ده دریت بهس نیه بۇ نه وه ی بگاته ئاستی جیهانه خه یال بۆکراوه که. سارته ر نه م بیرۆکه یه له شروڤه یدا بۇ گۆرپانکاری له شوړشدا رووند هکاته وه.. شوړشگێرپان به هو ی ده ره ده سه رییه کانیا نه وه شوړش هه لئاگیر سیین، رهنگه مو عاناته کانیا ن به لاوه شتیکی سروشتی بیت به و هو یه ی له سه ره تای بوونیانه وه هاو ده می ژیا نیانه، که واته هه بن و ده ره ده سه ریش بچیزن به لای نه وانه وه یه ک حاله ته. به لام پرسه که به پیچه وانه یه وه وهك سارته ر ده لیت. کاتيک کریکاریک ده خوازیت بارودوخه که ی بگۆریت، که به لای نه وه وه چیدی خو ی له به ردا راناگیریت، نه و له هوشیاریدا نه وه به دید هکات که رهنگه بارودوخه که خراپتر بیت له وه ی که نیستا تییدا یه، یان ده کریت بیر له به خته وه رییه ک بکاته وه _ که هی نه و ساته وخته ی خه یاله که ی نیه _ به پله ی دوو هه میش نه و به شوړشه که ی نه و واقعیه ره ده د هکاته وه که تیایدا ده ژی. لیره وه زۆرباش له وه ده گه یین که ئازادی له توانا ویستی یاخیبوندایه، چونکه ده کریت یاخیبوون فۆرمیکی راسته وخو وهر بگریت، فۆرمیکی عاتیفی و بیرلینه کراوه، نه مهش هیچ شتی که له ئازادی مروڤ ناگۆریت، که له بنچینه دا بریتییه له خو رزگار کردن له وه ی که هه یه. له مباره یه شه وه ویست یان عاتیفه مۆدیلیکی کرده و ئازادین .. به لام ئازادی هه مو نه و هه لسوکه وتانهش له خو ده گریته و دواچار بوونیشی تیدا ده تویتته وه.

ئازادى ئەو نەبوونەيە كە لەناخى مەرۇفدا ھەيە و وا دەكات: "واقىعى مەرۇفايەتى روبدات لە برى ئەوۋى بېيىت" مەرۇفۇش بەوۋە ئازادە كە بەردەوام بىتوانىت بەپپى ئەلتەرناتىفەكانى كاربكات. ئەم ھالەتە بەسەر ئەو مەرۇفەشدا بەرجەستە دەيىت كە بەويستى خۇى لە دژى دوزمەنەكەى بووۋستىتەوۋە زياتر لەوۋى لە ترساندا ھەلبيت.

لەبەر ئەوۋى ، وەك سارتەر دەليىت مەرۇف نازانىت ئاخۇ تەواو كۆتو بەندىكراوۋە يان تەواو ئازادە، بۇيە جاريك كۆتكراوۋە ماوۋەيەكەش ئازادە .. سارتەر بۇ ئەم ھالەتە دەستەواژەى بەدوايەكدا ھاتنى داناوۋە. ئىمە گرىمانەى پالئەريك دەكەين كە خەلكى ھاندەداتو رىيان لىدەگرىت. خواستى لەو جۆرەيە وا دەكات Clovis ولاتى(غال) داگىر بكات. بەلام ھەروەك سارتەر دەپرسىت چ شتىك خواست لە خودى داگىر كەرنەكە جودا دەكاتەوۋە؟

ھەر خۇيشى وەلام دەداتەوۋە: "پالئەر كەرنەكە ديارى ناكات، چونكە پالئەر تەنھا لەكاتى ئەنجامدانى كەرنەكەدا دەردەكەويىت"

بەلەيەنى ھۇشيارىيەوۋە(وعى) ھىچ پالئەريكى دەرەكى نىە كە ديارى بكات. ھەر كەرنەكە لە كەرنەكانم ئەگەر خۇكردەيىت يان بە خواستىكى عاتىفيەوۋە بىت، ھەرچەندە لاوازش بىت، خواستو ئامانجەلەك دەھىنىتە ئارا كە دواجار بۇ خۇم دەگەرپتەوۋە لەوۋەدا كە ديار بىت يان ناديار. كەواتە ئەو مەرۇفەى لە ترساندا ھەلبيت بەئازادى دەھىنىتەوۋە، چونكە بەو كەرنەوۋەيەى ئەوۋە دەسەلنىت ژيان نرخیكى گەورەو بالەى ھەيە كە ھىچ نرخیكى دىكەى ناگاتى.. بۇيە بە برپاردانى لەم ئامانجەو بەكەرنەوۋەى ئەو ترسانەى ھەلئەزاردەوۋە. ئىمە ھىچ نىن و دەشتوانىن بىين ، ئەمەش ئەوۋە دەگەيەنىت كە ئىمە بەردەوام خۇمان دەخەينە نىو ئاستى كۆتايىگەلەك كە بەتەواوۋى خۇمان بەرپرسىيارىتى ھەلئەدەگرىن. كاتىك سارتەر دەليىت ئىمە بەئازادى مەھكومىن، ئەو لە خۇشەويستىيدا نەبووۋە بۇ ناكۆكبوون، بەلكو ئامازەيە بۇ ئازادىەكى قولتر لە ويست، كە ئازادى رەسەن يان (ئەنتۆلۇژيە): ترسانم ئازادىەو ئاستى ئازادىەكەم دەردەخات، مەن تەواوۋى ئازادىم خستەتە ترسەكەمەوۋەو برپارم داوۋە لەم ھەلومەرجە يان ئەوۋە تردا بترسم، ئەوكات بە ويستى خۇم بوونم دەيىت، ئازاد دەبىم و تەواوۋى ئازادىەكەم دەخەمە ئازادىەتيەكەمەوۋە .. ھەموو رىگەو ھۆكارەكانم لەوۋەدا كە ھەبىم، ھاوكات، ئازادىەكەم دەسەلنىن، چونكە ھەموويان رىگرن بۇ نەبوونى تايىبەتم.

سارتەر ويستويەتى (ناكۆكبوون)ى نىوان ئازادى و ھەتمىەت بگوزەرىنىت، ئەو پرسەى كە بەخراپ لىكەدراوۋەتەوۋە، لەوۋەشدا سەركەوتوۋو بوو كاتىك روونىكەردەوۋە ئازادى رەھەندى سەرەكى و رەسەنى بونمانە. بىگومان رۇسۇ سەلماندى كە ئازادى زەوتناكرىت، واتە كەس ناتوانىت ئازادىم لىزەوت بكاتو مەنىش ناتوانم دەستبەردارى بىم .. بەلام چاكە دەگەرپتەوۋە بۇ نووسەرى Lette et le Neant دوورتەر لەوۋەچوۋە كە ھۇشدارى بە ئازادى برىتییە لەبەرپرسىيارىتى تەواوۋى مەرۇف لە ئاستى خودى خۇى و كەسانى تر. ئەوۋەشمان زانى كە ئازادى سازش نازانىت، يان دەبى ئازادىەكى تەواوۋى بىت يان ھەر نەيىت.

ياسا

لەزۇرباردا ھەلسەفە لە بواری ياسادا كاری كەردوۋە، دەستەواژەكە، بەمانا سەرەتايىيەكەى پەيوەستە بە برپاردانى خەلكى كەخۇيان رىساپان داناوۋە بۇ ديارىكەردنى ئازادىيى سروشتى تاكەكان، بۇ لىكچواندىنى ئەوۋەش باس لە

ياساكانى سروشت دهگەين، وەك ئەوھى ئەمەى دوايىن ژېربارى ياساگەلىكى ھاوشىوھېت. ئەم لىچواندەش راستەوخۇ رېگەمان دەدات بە بىرکردنەوھ لەوھى كە سروشت ژېربارى خواوھندە، بەلام سپىنۇزا لەدزى ئەم بۆچوونە دەوھستىتەوھ. چونكە دەبىت زۆرباش جىاوازى بكەين لەنيوان ياساكانى سروشت كە تەعبىرن لە زەرورەتە دۆزراوھكان لەلايەن زانستە سروشتىيەكانەوھ لەنيوان ياسا سروشتىدا كە برىتتىيە لە رۆلى پىودانگى عەقل لە ھەر يەككە لە نىمەدا كەبارمتەى ئاكارەكانى دەبىت. لەلايەكى ترەوھ(كانت) تەواوى ئاكار بە ملكەچىوون بۇ ئەو ياسايە پىناسە دەكات كە عەقلى خۇمان بەسەرماندا دەسەپىنىت.بەو جۆرەش ياسا بۆتە چەمكى تەوھرى كەتەواوى بىروبوچوونە نوپكانى بۇ ئازادى بەدەوردا دەخولپتەوھ دەكەوېتە نىو جەرگەى تيۆرە دىموكراتىيەكەى رۆسۇوھ كە دەللىت: "بەبى ياسا ئازادى لە ئارادا نابىت". دەستەواژەى ياسا بەشېك لە چەمكە ئالۆزو نادىارەكان پىكدەھىنىت كە دەبىت بەتەواوى ماناكەى لىكبدەينەوھ. چونكە نىمە لەزۆر بەش لەبەشە جىاوازەكانى بوارى فەلسەفەدا بەم دەستەواژەيە دەگەين، وەك فەلسەفەى زانستەكان و فەلسەفەى لۆژىك و لە بىركارىدا. دەكرىت ئەم چەمكە بكەينە لۆژىك لە بارەى ئەوھوھ كە لەمچۆرە بوارانەدا بەكاردەھىنىت. بۇ نموونە: خالى ھاوبەش چىيە لەنيوان ياساكانى كۆمارى فەرەنساو ياساكانى (كىپلەر) لە بوارى گەردوونناسىدا؟ ئايا ھەر بۇ خوازەيە وەك ياساكانى سروشت باس لە ياسا مرويىيەكان دەكرىت. لەمحالەتەدا، ئايا لىكچوونى لەو جۆرە پاساوى خۇى ھەيە؟ لىرەوھ بەنيزىن تىشك بخەينە سەر تەواوى ئەم شتانە لە رۆشنايى ئەم چەمكەوھ.

جوت مانايى ياسا: پىويستىيەكى سروشتى و برپارىكى مرويى

دەكرىت لەپىناسەكەى سپىنۇزاوھ بۇ ياسا دەستپىبكەين كە دەللىت: "دەستەواژەى ياسا لەبەكارەھىناندا لە رووى تاك رەھەندىيەوھ پەيوەستە بە ھەندىك پراكتىزەكارىيەوھ، كەلەھەمان جۆرەو بەسەر خودى بنەماى كەردەيەكى دىارىكراوېشدا بەرجەستە دەبىت. يا لە بارىكدا پشتبەستە بە زەرورەتتىكى سروشت و لە بارىكى دىكەشدا بە برپارى مرويىيەوھ"

لىرەوھ دەبىنن پىناسەى ياسا دوو بەش دەگرىتەوھ: يەكەمىيان پىناسەيەكى پشتبەستە بە جۆرەوھ(رېكەوتنى ھەموو تاكەكانى گروپ يا توپىژىكى دىارىكراو يان رېكەوتنى ھەندىكىيان لەسەر بنەماى كەردەيەكى دىارىكراو، دووھمىش پىناسەى پىكەينراو لەسەر جىاوازى جۆرايەتى لەنيوان ياسا سروشتى(كەلەسەر زەرورەتتىكى سروشتى وەرگىراوھ"

لەگەل ياسا مرويىيەكاندا(لەلايەن مرويى خويەوھ وەرگىراوھ) بەم رېگەيەش، دەتوانن دەرك بە يەكپارچەيى و جىاوازى بكەين لەو مانايەدا كەلەبەكارەھىنانى دەستەواژەى (ياسا) دا ھەيە، سپىنۇزا بەردەوام دەبىت لەم جىاكرەنەوھەدا دەللىت: "ياسا كاتىك پاشبەندى زەرورەتى سروشتى دەبىت كە خودى سروشتىش پاشبەندى ياسايەك لە ياساكانى دەبىت. كاتىكىش برپارىك وەرەگرىت كەلەلايەن مرويىيەوھ دانراوھ، ئەوكات پراوپر پىدەوترىت بنەماى ياسايەك كە خەلكى لەنيوان خۇيان، يان لەگەل بەرانبەرەكانىندا گرېبەستىك دەكەن كە ژيان ئارامتر و خۆشگوزەرانتر دەبىت، يان بەھويەكى ترەوھ.بۇ نموونە لەكاتى گەيشتنى تەنى گەورە بە تەنى بچوكت، بەقەدەر رادەى گەيشتنى بەو تەنە لە جۆلەى كەمدەكاتەوھ ئەوھش ياساىاكى گشتىيەبۇ ھەموو ئەو تەنانەى پاشبەندى زەرورەتى سروشتى. بەپىچەوانەيشەوھ، كاتىك خەلكى بەخواستى خۇيان بىن يان

بەزۆرەملى دەستەبەردارى شتىك لەمافە سروشتىيەكانيان دەبن و بە بنەمايەكى ژيانىيەو پابەند دەبن، ئەو بەپىي برپارىيىكى خودى خۇيان دەبىت"

سپىنۇزا دواجار دەگاتە ئەو برپاويەى كە ياساى سروشت، وەك ئەو ياساينەى فیزیك برپاریان لیدەدات، خۇيان تەعبیر لە زەرورەتى سروشت دەكەن، تیگەیشتنی ئەو بۇ یاسا یان بۇ ئەم یاسایە هیچ فەرمان و شتیکی دیاریکراو ناگریتەو، بەلای ئەووەو یاسا مرییەکان بەپیچەوانەو، واتە بنەمای یاسایەكە لە زەرورەتیکی پەيوەست بە مرقۇفەكانەو دەرنجام هاتوو، بۇ ئەووی سنوریك بۇ تواناكانیان دابنیت تا بەئارامی و دنیایی بژین، كەواتە یاسایەكى برپار لیدراو و بیرۆكەى دیاریکردنی تیدا گەوھەریە. سپینۇزا لە شروۇفەكانی بەردەوام دەبیت و دەلیت: "دەستەواژەى یاسا هەموو جارێك و بەمەجاز، بەسەر شتە سروشتیەكاندا دەدریت، ئیمە جگە لە فەرمان و ئەركیك كە مرقۇفەكان دەتوانن بیکەن یان نەیکەن شتیکی تر لەم دەستەواژەى تیئاگەین، كاریك، یان ئەركیك كە دەبی تیایدا توانای مرقۇف سنووردار بكریت، لە سنوریكدا كە ئەو توانایە نەتوانیت پیشیلی بکات لەهەمان كاتدا فەرمان و ئەركیکی تر دەربكات. كەواتە دەبیت ئیمە یاسا وەك بنەمايەكى ژيان بناسین كە مرقۇف بەسەر خوی و كەسانی تریدا دەسەپینیت لەپیئاوی ئامانجیك یان مەبەستیكدا" بەكورتی دەبی دەستەواژەى یاسا بەمانا تایبەتەكەى خوی بەكاربەیینین كە بۇ ریسا مرییەكان، واتە بۇ ئەو برپارانە بەكاردەخریت، كە خۇیان دەیگرەنە بەرو شیووی فەرمان لەخۆدەگریت. بەووش ئەم دەستەواژەى لەشیو مەجازیەكەیدا تەنها بەو سیستمە دەوتریت كە شتەكان لەسروشتدا بەپىی ئەو دەرۆن بەرپۆه.

جیاوازیەكەیش لەوهدایە كە تاك دەتوانیت مل بە جیبەجیكردنی فەرمانیك نەدات — خەلكی دەتوانن فەرمانیك جیبەجیبكەن یان نەیکەن — لەكاتیكدا یاساكانی سروشت دیاردەگەلى زەرورەتن، بەمانای ئەووی دیاریکراو و سنووردارن بۇ ئەووی بەو جۆرە بن نەك بەجۆریکی تر. كەواتە بیر لەو مەكەرەو كە هەسارەكان ئازادبن یان نا لەوهدا كە بەپىی سی یاساكەى كیپلەر بچولینەو.

سی یاساكەى كیپلەریش بریتین لە:

۱.خولگەى هەسارە(شیووی هیلكەییە) كە خۆر یەكێكە لە نیوهند یان چەقەكانی.

۲.خیرایی جیاوازه بەجۆریك ئەو تیشكەى لەخۆرەو دەردەچیت لەكاتگەلیكى یەكساندا بە فەزاگەلیكى یەكساندا بلاو دەبیتەو.

۳.دوو جای خولانەووی هەسارەكان لەگەل سیجای ریژەى ماووی دووری هەسارەكان لەخۆرەو دەگونجیت.

كەواتە یاساكانی سروشت فەرمان نین كە لەلایەن ئیرادەيەكەو — با بلیین ئیرادەى ئاسمانەو — بەسەر سروشتدا بسەپینرین. هەرچەندە ئەو یاسایانە بەسەر سروشتدا دەدریت و میكانیزم و دیاریکراو وەسف دەكات كە هەمان روالەتى سروشتیان هەیه.

سروشتیش یاساى خوی هەیه كە روالەتەكانی پیدەرۆن بەپىی زەرورەتیك، واتە بەشیوازیك كە ئیدی هیچ بواریك بۇ ریکەوت ناھیلیتەو، هەرچی جیاوازیەكەى تریشە، لەكاتیكدا یە كە یاسا مرییەكان دەبنە سنووریك، یاساكانی سروشتیش ئەو تایبەتمەندیتیەیان هەیه كە توانای سروشت سنووردار ناكات، بەلكو بەپیچەوانەو تەعبیری تەواوی ئەو توانایەیه. بەوجۆرەش سروشت بەباشترین شیو تەعبیر لە تواناكانی ناكات لە كاتیكدا نەبیت كە هەموو شتیك لە ریکەى زەرورەتەو نەكات. هەرەك هەموو شتەكان بەكرداری عەقلىكى ریکخەرەو

رووبىدىن. رەنگە ئىستا بايەخو گىرنگى ئامازەدان بەتايىبەتمەندىتى خوازە(استعارە) بزانين لەبەكارهينانى دەستەواژەى ياسادا بۇ تەعبىر كىردىن لە ياساكانى سىروشت. ئەم پىرسە بەلەى سىپىنۇزاوۋە گىرنگى خۇى ھەبوو، كە مەبەستى بوو، ئەو روونىكەتەو سىروشتى مەكەچى ئىدارەى دەسەلاتىكى ئاسمانى نىيە كەجىي ياساكانى گىرتىيەتەو، بەلكو بەپىچەوانەو ياساكان لەخودى سىروشتدان، كە ئەوئىش لە زەرورەتى خۇيدا بەئىرادەى خواو بەخواوئەند خۇى نەبىت كار ناكەن.

كەواتە سىپىنۇزا جىاوازى دەكات لە نىوان ياساكانى سىروشتو ياسا مەبەستەكان لە تەعبىر كىردىنەندە لە ئىرادەى مەوفا، بۇ ئەوئەى كىردەوەكانى مەوفا بەپىي رىساگەلەك بىت كە مەبەستەكان وەك سىپىنۇزا دەلەت: "دەبىن كىردىنى ژيانىكى ئارام بىت بۇ ئەو خەلگەى لە چوارچىوئەى وەلاتىكىدا يان دەوئەلەتەكىدا دەژىن."

كەواتە، سەرمەراى جىاوازى و ئالۇزى دەستەواژەكە، گىرنگە كاتەك باس لە ياساكانى سىروشت دەكەين خۇمان لەو بەدورو بگىرىن كە ياسا مەبەستەكانىيان ئاوتە بەكەين لە گۆشەنىگەى مەوفايەتەبەنمانەو كە بەردەوام تەعبىرە لە ئىرادەيەك بۇ مەبەستەكى دىيارىكراو، ئەوئەش بەلەى سىپىنۇزاوۋە، ھەمان ئەو ھەلەيەيە كە دەلەت: "خوداوەندىش وەك مەوفا، خاوەنى ھەمان ئىرادەى سەرمەرخۇو جىاوازە لە عەقەل كە وەك سىروشت فەرمان بە مەوفاكەندە دەكات بۇ كىردىنى كارەك. ئەمەش چەمكە ئاينەكەيە كە چاكەو خىرى لىدەكەوئەتەو: جارىك خۇشويستنى خوداو فەرمانبەردارى و تەقوا كىردىن و جارىكى تىرىش ناچار كىردىن نەفس بەناسىنى دەستكەوتنى حىكمەتەكەى بۇ بەكارهينانى لەدۇزىنەوئەى ياساكانى سىروشتدا بۇ رىكخستنى ژيان. ئەمەش چاكە(فەزىلە)ى گەورەيە كە نەبىت لە مانايەكەو بە مانايەكى تر لە بەكارهينانى ئەم وشەيەدا زىادەپۇيى بەكەين. لەمچۆرە زىادەپۇيەش لە مەزۇوى فەلسەفەدا نەمۇنەى زۆرە. ئەم دەستەواژەيە لە راستىدا نىۋەندەكە ئەو دوو مانايەى تىدا تەكەل دەبىت كە پىشتىر روونمان كىردەو. با ئەوئەش بەيادمان بەيىنەو كە ياسا مەبەستەكان ھەندەكەيان ناوخۇيى و ھەندەكەيشان دەرەكەين كە كىردەوكان و پىۋەرەكان پىشتىان پىدەبەستەن، لەبەر ئەوئەى گۆمەلە ياسايەكى پىۋەرەين. دەكرەت بەردەوام خۇى لى رەزگار بىكرەت و فەرمانبەردارى نەكرەت، بەلەى ياساكانى سىروشتىشەو ئەو شىۋازانەن كە پىشتىر لە رىي لىكۆلەينەو لە روداوەكان چەسپىنراون و دەبنە ياساش بۇيان .

ئەگەر ئەو شىۋازانە لەرپى مەجازەو بەياسا دابىرىن ئەوكات رىكبوونى سىروشت بەشەوئەيەك لە شىۋەكان دەرەنجامى ئەو رىساينەن بەماناى تەقدىرە ئاسمانىەكان. بەمچۆرەش تەعبىرە مەجازىەكە(ياساى سىروشت) ھۆكارى ئالۇزىەكەيە، چۈنكە دەمانگىرپەتەو ئەو زەرورەتە بالادەستەى سىروشت و ئىرادەى دانەرى ئەو ياساينە، واتە ئەو خواوئەندەى لەلەيەكى ترەو ياساكانى خۇى لەگەردووندا بەرقەرار كىردەو. بەتەواو وىردەكارىەو ئەم دووم چەمكەى تەعبىر كىردەن كە پاساودەرى بەكارهينانى دەستەواژەى ياسايە لە بابەتى سىروشتدا. بەلام زانايان لەمانەى يەكەمىدا لىتەيدەگەن، چۈنكە ئەوان پەيۋەندىان تەنھا بەوئەو ھەيە كە دەكەوئەتە چوارچىوئەى جىھانەو بە عەقەلگەرايى ناوئەبىرەت و پىرسى ئەوئەى كە ئەو جىھانە وەلامدانەوئەى ئىرادەى(خالق) بىت، ئەو دەخەنە لاو.

لەشەشەو لە نەزىكەو تەبىبىنى ئەو دەكەين كەچۇن ئالۇزى ماناكانى دەستەواژەى ياسا لەخودى چەمكى ياساى سىروشتىدا دەرەكەوئەت، كەلە بوارى سىياسەت و ئاكاردا پراكتىزە دەكرا. ھەرەكە بىنىمان زاراوئەى ياساى سىروشت لە بوارى فەزىكىشدا رەنگە بەئالۇزى لىتەيدەگەين.

ياساى سىروشتى: چەمكىكى بىنەپەرتى لە فەلسەفەى سىياسى و ئاكارىدا

سەرەپى ئۆزى باسكەن سەبارەت بە چەمكى ياساى سىروشتى، بەلام ھاۋكات ئەم چەمكى ماناى تىرىشى ھەيە، ماناى تايىبەت لە فېكىرى سىياسىدا لە چۆرچىۋە بىرۋاۋە (عەقىدە)ى مافە سىروشتىيەكاندا كەلەۋەدايە جى بە بىرۋاۋە كۆنەكە لە قىبكات، لەۋەدايە جى پىلەق بىكات، بىرۋاۋە كۆنەكە واتە بىرۋاۋە مافى خواۋەند لە ھەر شۆيىنىكى ئەۋرۋاپادا، ئەۋ بىرۋاۋە كە دەبىتە ياسادانەرى دەسلەتلى پاشايەتلى لە نەتەۋە مەسىيەكاندا. لەم چۆرچىۋەشەۋە، چەمكى مافى سىروشتى مانايەكى زۆر نۆيترمان دەداتلى كەلە دەردەنجامى پىگەشەشتى ھەردوۋ ماناكە تىرى دەستەۋاژەى ياساى سىروشتى و ياساى مەۋقەكانەۋە بەرھەم ھاتوۋە، ئەم مانا نۆيەش ھاۋكات ھەمان ئالۋىزى و ئارۋونى ھەردوۋ ماناكە تىرىش لەخۇ دەگرىت.

لە راستىدا ياساى سىروشتىش ھەمان تايىبەتمەندىيەكانى ياسا مەۋىيەكانى ھەيە كە تواناى سىروشتى مەۋقەكان دىيارىدەكات، لەۋەشدا بىنەمايەكى ياساى جىۋاۋە ھەيە لە شۆۋە زەرۋەتە سىروشتىيەكە. ھالەتەكە بەمچۆرەيە كاتىك دەلىلەن لە ھەمۋە مەۋقەكە بە شۆۋەيەكى سىروشتى ياساگەلىك ھەن رى لە تاۋانكەردن دەگرەن. بەلام ئەۋە ياساىەكى دانراۋ نىيە لەلايەن ئەۋ مەۋقەكە كەلەم كۆمەلگە يان لەۋ كۆمەلگەيەدا دەژىن، ھەر بۇ ئەۋ مەبەستەيشە بە سىروشتى ناۋى دەبەين، چونكە پىرسەكە پەيۋەستە بە ياساىەكى بىنچىنەيى، يان بە دىيارىكەندىكى تايىبەت بەۋ مافە سىروشتىيەۋە بۇ خۇى بىنچىنەيە لە ياسادا. بەۋ مانايەش ھەمۋە تايىبەتمەندىيەكانى ياساى سىروشتى دەبىت، بەۋ ھۆيە پىرسىكە فۆرمى زەرۋەت لەخۇدەگرىت، واتە فەرمانىكە لەدەركەردنى مەۋقەۋە دەردەجىت نەك لەئىرادەيەكى ھەپەمەكى. چونكە دۋاجار ياساىە كە ھەمۋە مەۋقەكان دەگرىتەۋە دەشكرىت لە سىروشتە مەۋىيەكەۋە سەرچاۋە بگرىت. لەگەل (دىكارىت)دا گرېمانەي ئەۋە دەكەين كە ھەمۋە مەۋقەكە خاۋەن عەقلە، لەژىر ئەم ناۋنىشانەيشدا ئەۋ مەۋقەكە لەنپو كۆمەلگەدا دەژى گۆيى لەدەنگى ئەم ياسا سىروشتى دەبىت ۋەك ئەۋ مەۋقە گۆشەگىرەي لە كۆمەلگەيەكى سەرەتايىدا دەژى، چونكە لە ھەر يەككە لەۋانەدا نۆرىكى سىروشتى ھەيە كە نۆۋرى عەقل لەناخى ھەمۋە يەككە لەئىمەدا ھەستى پىدەكرىت، ئاخۇ ئەم دەنگە چى دەلىتە ياساى سىروشتى چىيە؟

عەقىدەى مافى سىروشتى پىيۋايە كە تاكەكان بە سىروشت ئازادۋ يەكسان، بەۋ مانايەكى كە ھەمۋەيان خاۋەن ھەمان سىروشتى مەۋىين .. واتە ئەۋان ئازادەن لەۋەدا بۇ پاراستنى ژيانىان بەپىي توانا سىروشتىيەكانىان ھەلسۈكەۋەت بىكەن، بەمچۆرەش مانايەكى تىرمان دەستەكەۋىت لە ياساى سىروشتى كە جىۋاۋە لە توانا تاكە كەسىيەكانى ھەر تاكىك كە سىپىنۇزا بۇ ئەۋە چۆۋە.

بەلام ئەگەر ياساى سىروشتى ھەمان تواناى تەرخانكراۋ بۇ پاراستنى ژيانى ھەبىت (بەھۋى مافى سىروشتىيەۋەيە كە ماسى گەۋرە ماسىيە بچۈكەكان دەخۇن) ھەرچەندە سىروشتەكانى ئەم ياساىە ھەر لە تواناى تايىبەتە ھەمۋە تاكىكەدايە بۇ پارىزگارىكەردن لە (ھىز، ژىرى، ناۋبانگ، تەنانەت جىزدانى گىرفانىش) ئەۋ كات پىناسەى ياسا بەكارھىنانى توانا دەخاتە چۆرچىۋە تەنھا پاراستنى خۆدەۋە، كەۋاتە ياساى مافى سىروشتى لەبەنەپەتدا بەۋ سىروۋانە دىيارىكراۋە كە سىفەتە ياساى سىروشتى لەۋ مافە دۋەردەخاتەۋە. (جۇن لۇك) ئەۋەى جۋان رۋونكەردۋەۋە كە مافى سىروشتى رىگە بە ھەمۋە تاكىك دەدات چۇن بىخۋازىت بەۋچۆرە مامەلە بەخۇدى خۇى و سەرۋەتۋ سامانەكەى بىكات، بەۋ مەرجەى زىيان نەگەيەنەت بەكەسىكى تىرو نەبىتە ھۆى تىكشكاندنى خۇدى

خۇيشى، با گۇي لى (جۇن لۇك) بىگىن، كەدەلىت: "فىتەت ياساى سىروشتى خۇي ھەيە كە دەبىت بىگىت، چۈنكە ھەموو تاكىك ناچارە كە ملكەچى بىت .. ەقلىش كە خودى ئەم ياسايەيە، ھەموو كەس فىردەكات، لەھالەتتىكدا كە ئەوان راويژ بەقەقلى بىكەن، ئەوان يەكسانى و سەربەخۇن و نابىت ھىچ كاميان زيان بەوى تىران بىگەيەنىت، نە بەژيان و تەندىروستى و ئازادى و سەروەت و سامانەكەى .. لەبەر ئەوۋى لەكۆمەلگەى فىتەتدا ھەموومان خاۋەنى ھەمان تايبەتمەندىن، بۇيە ھىچ پاشكۆيىيەتەك لەنيوانماندا نابى ھەبىت، بەجۇرىك بالادەستى لايەنىكىمان رىگەمان پىبىدات ئەوۋى تىرمان تىكەشكىيىن، ھەروەك بۇ ئەوۋە دروست كرابىن كە يەكترى بىرەتتىن و بەكاربەيىن وەك چۇن ئازەل بەكاردەھىيىن كە بۇ ئەو مەبەستە خولقىنراون.

چەمكى ياساى سىروشتى كەواتە بىنەماى دەسەلاتىكى سىياسى دادپەرۋەرەنە دەچەسپىنىت كە رىز لە يەكسانى و ئازادى و سىروشتى مۇقەكەن بىگىت، لەو كاتەدا كە ياساى ئاكارى ئەوۋى تىدا دەچەسپىنىت كە دەبىت بەرامبەرىش رىزى لىبىگىرەت، لىرە بەدواۋە باس لە چەمكى سىياسى ياساكان دەكەين لەپەيۋەندىياندا بەپىرسى دەسەلاتى دادپەرۋەرەنە و دواتر دەگەرىپىنەۋە بۇ فىكرەى ياساى ئاكارى.

لە ياساى سىروشتىيەۋە بۇ ياساى مەدەنى

ياساى سىروشتى كەواتە ئەو ياسايەيە كە دەبى خەللى وەك مۇقۇ لە خۇيان بىگەن نەك وەك ئەندامانى كۆمەلگەيەك، دەشكىرەت ناپەزايىيەك ھەبىت كە بلىت ياساى سىروشتى ياسايەكى تەنھا تىۋىرەو ئىمە لە واقعدا كارمان بە ياساكانى ولاتەكەمانەۋە ھەيە چۈنكە ھەر ئەم ياسايەيە ئەرك و مافەكانمان دىاريدەكات و دەسەلاتى ھەيە سزامان بەسەردا بىسەپىنىت، كەواتە ئەندىشەى تىۋىر چ سىروشتى دەبىت؟ راستە ئەم ياسا سىروشتىيە وەك بوون لە ئارادا نىيە بەلام رۇلىكى گەۋرە دەبىنىت، چۈنكە بەھۋى ئەو ياسايەنەۋە دەتوانىن ئەۋە بزانىن كە ياساكانى تىرمان چۇن دەبىت دادپەرۋەرەنە.

ئەو گىرەتەى جۇن لۇك روبەروى ھاتەۋە، ھاۋكات لەگەل فەيلەسوفەكانى مافى سىروشتى ئەۋەيە كە: چۇن دەتوانىن نيۋانى سەروەرى، بە واتاى سەربەرىشى سىياسى دەۋلەت بۇ سەر كۆمەلگە، بىگونجىنىن لەگەل ئازادىدا؟ بۇ چارەى ئەم تەلەزگەيەش پىرسەكە دەۋەستىتە سەر دۆزىنەۋەى شىۋازىك، ھۇكارىك بۇ دامەزاندنى سەروەرى دەسەلاتى سىياسى، بەجۇرىك ئەم سەروەرىيە بە سىروشتى دىارىكارا مەحكوم بىت، گىرمانەى گىشتىش بۇ بەدەيىننى ئەم ھالەتەش لەۋەدا دەبىت كە گەل سەرجاۋەى ئەو دەسەلاتەۋ سەروەرىيەبىت، واتە تاكەكان سەرجاۋەبن كە بۇ خۇيان يەكسان و ئازادىن، گەر بخوازىن لەۋە زىاتىر وردەكارىين، دەتوانىن بلىين لەبەر ئەۋەى ھەموو تاكەكان خاۋەنى ئەو مافە سىروشتىيەن كە پىشتر باسما لىكردوۋە، ئەو تاكانەى كۆمەلگە بەپىي پەيمانىك دەستبەردارى ئەو مافە سىروشتىيەى خۇيان دەبن بۇ سەروەرىيەك كە لە دەسەلاتى دەسەلاتدارىكدا بەرجەستە دەبىت، بەپىي جۇرى حكومەتەكە، ھەر ئەم گواستەۋەيەشە لەمافى سىروشتىيەۋە كە دەسەلاتى دەسەلاتدار "حاكم" پىكەدەيىنىت، بەھۋى ئەم مافە سىروشتىيەشەۋە كە تاكەكان دەستبەردارى بوون، خودى مافەكان بۇ پارىزگارىكرىدنىان بەگەر دىخىت، بۇ نموونە: ئەگەر گىرمانەى ئەۋەمان كىرد ھەموو تاكىك، وەك مۇقۇ، مافى سزادان و كوشتنى كەسىكى تىرى ھەبىت كە لە ئاستىدا ھەلەيەكى كىردىت يان وەك تاكىكى كۆمەلگە ژيانى خىستىيە مەترىيەۋە، دەبىت ئەم مافە بخىرتە دەستى حاكىمىكەۋە كە ھەر ئەو بۇي ھەيە ئەو سزايە دەرىكات، جگە لە ھالەتە رەۋاۋ شەرىيەكانى بەرگىرى لەخۇكرىن، بۇ ھىچ كەسىك نەھاتوۋە بە دەستى

خۇي دادپەرورەرى بەرجەستە بىكات و مافى خۇي وەر بىگرىتەو، دەسلەتلى بەدپەيىنانى دادپەرورەرى "ودم-امتىياز" يىكى تايىبەتە بە دەولەت و يەككىكە لە خەسلەتەكانى سەرورەرى، بەلام تاكەكان كاتىك دەستبەردارى مافى سرووشتى خۇيان دەبن بۇ حاكم يان دەسلەتدارىك، بەو جۇرە دەسلەتلى رەھاي پىنادەن كە رەنگە لە ھەندىك باردا لە دژيان بوو دەستىتەو، لەو شىدا سوودىكى كەم و زىيانىكى زۇريان لە دەسلەتلىكى لەو جۇرە بەر بىكەوئىت، بەھاو نرخى ئەو ئارامى و ئاسايشە چىكە تاكەكان وەك ملىكەچى بۇ ستەم و زۇردارى دەسلەتلىكى رەھاي بىدەن؟ دواتر ئايا حكومەتى دەسلەت رەھاي نايىتە گەورەترىن مەترسى و ھەپشە بۇ سەر رەمىيەتەكەى؟ كاتىك تاكەكان بۇ حاكم و دەسلەتدار دەستبەردارى مافى سرووشتى خۇيان دەبن، ئايا بەمجۇرە دەسلەتلى رەھاي پىنابەخشن؟ بەلام سەرەراى ئەو ھەيش، وەك بىنيمان ياساى سرووشتى بەكارھىنانى مافى سرووشتى و ھەژموون و دەسلەتلى ئازاد ديارىدەكات و بۇ پاراستنى ھەموو شتە پىويستەكان بەگەرى دەخات و رىگەش نادەدات لەو بوارە زياتردا بەكاربەيىنرئىت، تەنانت دەسلەتلى دەولەتلىش لە كۆمەلگەكاندا كە خۇي دەرەنجامى مافى سرووشتى، تەواوى مافەكانى نىيە.. چونكە ياسا مەدەنىيەكان كە كارو چالاكىيەكانى خەلكى رىكدەخەن، ئەم دەسلەتلى دەولەت سنووردار دەكەن.

ياساى سرووشتى ھاوكات مافى سرووشتىش سنووردار دەكات، بەوجۇرە ئەگەر دادوهرىك مافى ئەو ھەبىت دادپەرورەرى بەرجەستە بىكات و سزا دەر بىكات، مافى ئەو ھەبىت بە خواست و ئارەزووى خۇي شتومەك و مائو مولكى سزادراو دەستبەسەر دابگرئىت. بەمجۇرە گونجاندىنى نىوان دەسلەتلى و ئازادى رىكدەخىت، كەواتە توانستى ھەر مرؤفئىك بە مامەلەكردن بەئازادىيە سرووشتىيەكەى بەھەمان شىو بەياسا ديارى و سنووردار كراو، كەواتە لە ياساكاندا دەبىت يەكەم: جىياوازى بكەين لەنىوان ئەو ھەبىت كە سنور بۇ ھەلسوكەوتى تاكەكان دادەنىت وەك خۇيان لىي تىگەيشتون، ئەمەش لايەنى ياساى ئىلزامىيە كە لە ياساكاندا ديارىكراو لە ميانەيەو ياساكان بەرووى ئازادىدا دەوستانەو، دووم: دەبى جىياوازى بكەين لەنىوان ئەو ھەبىت كە ياساكان ديارى دەكەن لە بارەى خودى حاكمەو.. ئەمەش لايەنىيەكە بە پىچەوانەو ياساكان ئازادى سنووردار دەكەن، نكولىكردن لە ئازادىش جەختكردنەو ھەيە لەياسا، وەك رۇسو دەلئىت: "بەبى ياسا ئازادى بوونى نايىت"، بۇيە كاتىك گەل فەرمانبەردارى ياسا دەبن، بەو جۇرە فەرمانبەردارى گەورە دەسلەتدارىك نابين وەك رۇسو دەلئىت، دەسلەتلى دادپەرورەرىش بەو ياسا دادپەرورەرانە بەرجەستە دەبىت كە ئەمانىش بە ياسا سرووشتىيەكە سنووردار دەكرىن.

ياساى سرووشتى ئەگەر تەنھا بىرۆكەيەكى تىيوريش بىت، بەلام لەسەر زەمىنەى واقعدا دەرەنجامى مىژووى گەورەى لىكەوتوتەو، بۇ نموونە بىر و بۇچوونەكانى رۇسو بوو بەھەرە بۇ شۇر شىگىرە فەرەنسىيەكان، بەر لەوئىش بەسەدەيەك بىر و بۇچوونەكانى جۇن لۇك لە (راگەياندىنى مافەكان) دا لەسالى ۱۶۸۹ دا سەرکەوتنىان بەدەستەيىنا لە ديارىكردنى دەسلەتلى پاشاياتى بەرىتانى. ئەم دەقەى لاي خوارەو ھەيش بىنچىنەى دەستوورە كە دەلئىت: "ئەو دەسلەتلى دەبىتە ھوى پەكخستنى ياسا، يان جىبەجىكردنى، بەپىي دەسلەتلى پاشايەتى بەبى رەزامەندىي پەرلەمان، دەسلەتلىكى ناياسايىيە" كەواتە ياساكان تەنانت لەسەرورەرى دەولەتلىشدا دەبنە گرەنتى ئەو ھەبىت لە چوارچىو ھەبىت رىزان لە ئازادىي يەكساندا كار بىكات كە مرؤفەكان بە سرووشت لەسەرى دەژىن و بەمەبەستى ملىكەچىكردىن زىادەروى نەكات لە بەكارھىنانى دەسلەتلىدا.

بەرجهسته کردنی داموده زگایی ئه م بئرو باوره پيان ئه م بنه مایه، جهخت دهکاته وه که ریځخستنی کونترۆل به سهر دسه لاتدا ده بیټ له ری پهرله مانه وه بیټ، به کورتی جهخت له دابه شکردنی دسه لات دهکاته وه، واته جیا کردنه وهی دسه لات هکان که (مونتسکیۆ) له سهدی هه ژده هه مدا جهختی لیده کاته وه، به لام گرنگی ئه م دهقه به تایبه تی له وه دایه که سهر وهی له دهستی پهرله ماندا چرپریت ه وه، که به ده زگایه کی یاسا دانانی نوینه ری ئیراده ی هاو لاتیان داده نریت، دهره نجام نابی ئه وه یشمان له بیر بجیت که به بی یاسا ئازادیش له ئارادا نابیت، چونکه ئه مه ی دوایی راسته وخۆ بیټ یان ناراسته وخۆ، ته عبیر له ویستی جه ماوه دهکات. به بی ئه م دوامه رجه یش نه یاسای دادپه روه رانه وه نه دسه لاتی دادپه روه رانه ش له ئارادا ده بن. یاسا له راستیدا هه ر فه رمان (مرسوم) یکی ساده نیه، یان ته عبیریکی هه ره مه کی ویستی که سیکی خاوه ن تایبه تمه ندی بیټ، یاسا وهک رۆسو رونی کردۆته وه له په یمانه کۆمه لایه تی هه کیدا، پرسیکی گشتیه له سهر چاوه وه له ئامانج له هیانه ئارایدا. ئه مه ش ئه وه ده گه یه نیټ ته نها کۆمه له هاو لاتی هه مافی دیاری کردنی شتیکی باشیان هه یه. به و جو ره یش یاسا ته عبیر له کۆی به رژه وه ندیه کان دهکات، نهک به رژه وه ندیه کی تاکه که سی. که واته یاسا ده بیټ مۆرکی به رژه وه ندیی گشتی له خو بگریټ، به لام یاسا هاوکات ده بیټ له روه ی ئامانجیه وه گشتی بیټ: بۆ نمونه ده توانیت ئامازه بدات به وهی ده ولت تایبه تمه ندی بدات به و که سانه ی له ژیر که مترین ئاستی دیاری سهر چاوه دا ده ژین، به و مانایه ی ده ولت ناتوانیت لیستیک به ناوی ئه و که سانه وه دیاری بکات که ئه و هاوکاری و یارمه تیانه ده یانگریته وه، یان هاوکاریه کان تایبه ت بکات به هاوسه ره ره گه ز حیوا وه کان یان خاوه ن ئاینیک له ئاینه کان، ته نانه ت کاره تایبه ته کانی وهک کۆمه کیه خیزانیه کان به نمونه که بۆ خیزانه خاوه ن مندا له کان ته رخان ده کریټ، ئه مانیش به هو کاری به رژه وه ندی گشتی و دادپه روه ری هه و پاسا و ده درین. که واته جیا وازی کردن به لایه نی یاسا وه ده بیټ حاله تیکی هه لبرێردرا و بیټ نهک بنه مایه کی یاسایی، هه روهک هه ر جیا وازی کردنیکی یاسایی ده بیټ پاسا و بدریت، چونکه ئه مه یان له گه ل بنه مای بنچینه یی ئازادی یه کسان و شکۆی هه موو مرو فیکدا ده گونجیت. به کورتی، یاسا ئه وکات به دادپه روه رانه داده نریت که سیاسه تی یه کسانیی سرووشتی هاو لاتیان به رجه سته بکات و به ناوی ئازادی یه کسانه وه بۆ هه مووان ئازادیی دسه لاتدار (دادوه ر – حاکم) سنووردار بکات، به رجه سته کردنی ده ستووریی ئه م ئازادیه یه کسانه ش به وه ده بیټ ریگه به هه مووان بدریت بۆ به شداری کردن له کار و باره سیاسیه کاندا، که ئه وه ش دوا جار ئه نجامدانی هه لبراردنی گشتی ده ره خسی نیټ، به و هو یانه وه، یاسا و دسه لاتیش به دادپه روه ر دانا نریت ئه گه ر له ده ره وهی سهر وه ری گه لدا بن.

یاسای ئاکاری

یاسای سروشتی مه به ستی هه ر ته نیا ریځخستنی ژیا نی سیاسی و دسه لاتی گشتی نیه .. به لکو به شیوه یه کی گشتی په ندو ئامۆزگاریش له خو ده گریټ، سه باره ت به کرده وه کانی مرو ف له ئاستی یه کتریدا. بۆ نمونه، وهک لای جو ن لۆک بینیمان، یاسای سروشتی ئه وه قه دهغه دهکات که مرو فیک خودی خو ی به هیلاک به ریت، یان ئازار به که سیکی تر بگه یه نیټ، له ژیر ئه م ناو نیشانه یشدا ئه م یاسایه ده بیته بنه مایه ک بۆ یاسای ئاکاری. هاوکات ئه و شیوه یه ش له خو ده گریټ که هه موو تاکیک بۆ ریځخستنی کرده وه کانی په ی ره وی دهکات و به و هو یه شه وه ده توانیت به چاک و خراپ حوکم به سهر هه لسوکه وته کانی دا بدات.

لېرەشدا پەيۋەكردنى ياساى ئاكارى پەيۋەكردنىكى ئىلزامى دەبىت، بەللام دەشكرىت بەردەوام مروف خوى بەهىلاك بەرىت و ئازارىش بەخەلگانى تر بگەيەنىت.

ئەو پرسىيارەش كە لېرەدا دېتە ئارا ئەۋەيە: چۆن دەكرىت بزائىن لەناخى ھەموو مروفىكىدا ياسايەكى ئاكارى ھەراھەم كىرە؟

كاتىك ئەۋەمان بۆ دەردەكەۋىت كە خۆمان ھەست بە بوونى پابەندبوونىكى ئاكارى گشتى دەكەين بەسەرھەماندا پابەندبوونىكى خاۋەن بىنەماى رەھا دەسەپپىنى نەك رېژەيى، لەبارەى كات، يان كۆمەلگەيەكى دىارىكرادەۋە. ئەم پابەندكەرانە لە زۆر باردا بە سىروشتى و تايبەت بە سىروشتى مروفەۋە ۋەسەف دەكرىت. لېرەۋە دووبارە روۋبەرۋى ئەو گىرەتە دەبىنەۋە كە پېشتر ھاتبۇۋە رېمان: دەبى لەدەستەۋاژە سىروشتەۋە چى تېبگەين؟ ئايا سىروشت بىرپار لەۋە دەدات كە دەبىت بېت؟ ئايا بە سىروشت شتگەلىكى چاك و خراپ، رېگەپىدراۋ ۋەدەغە كراۋە ھەيە؟ ئايا دەكرىت لەشېۋە سىروشتىكەيدا گرېمانەى بوونى سىروشتىكى گشتى مروفى و ئاكارى رەمەكى (غەرىزى) لاي ھەموۋان بگەين؟ ئايا ئېمە دىنباين لەۋەى خەلگى بە وىستى خۆيان مەكەچى ياساى ئاكارى دەبن و ھەموو ئاسەۋار و كارىگەرىيەكى ئاينى و ۋۆرمەكانى پەيۋەندى بەخوداۋە لە چەمكى مروفبۇون دوۋر دەخەنەۋە، لەكاتىكىدا خودا سەرجاۋە سەرەكىە بۆ پابەندكردن ۋەدەغەكارىيە ئاكارىەكان، ئايا ئېمە دىنباين لە توانامان بۆ جياكردنەۋەى چاكە و خراپە، خېر لەشەر؟ ئايا دادگاي وىژدان لە ناخماندا ۋۆرمىكى ناوخوى نىيە بۆ دادگاي ئاسمان؟

پابەندبوون يان پابەندكردنى ئاكارى تەۋاۋى خەسلەتەكانى ياساى ھەيە كە دەبى خەلگى لەگەلدا رېكبەكون نەك خەسلەتى ياساى زەرورەت كە دەبى خەلگى مەكەچى بن: گىتى (دەبى درۆ نەكەين) پابەندكردنىكى ئاكارىيە كە دەكرىت مروف رەچاۋى نەكات، ھەرۋەك گوتەى "خەلگى پىر دەبن" ھەتمىيەتىكى سىروشتىيە ۋە ھىچ كەس ناتوانىت مەكەچى نەبىت، ئەگەر لە سەرەتايشەۋە ۋە دەرەكەۋىت كە ھىچ پەيۋەستىيەكى نىزىكايەتى نىيە لەنىۋان جىھانى سىروشتى و جىھانى ئاكارىدا، ئاخۆ لەم بارەدا چاۋگە سىروشتىيەكە كامەيە كە ئاكارىەكانى ئېمەى لېۋە سەرجاۋە دەكرىت كە ھەندىك لە ۋەيلەسوفان ۋەرمانە ئاكارىيەكانى، ۋەك خراپەنەكردن لەگەل بەرامبەردا، بەياسايەكى سىروشتى دادەنن؟

زانستى لاهوت ياساى سىروشتى ۋەك بەمانا ئاكارىيەكى بەكارھىناۋە لەم رەۋتەدا ھاتوۋە كە ھۆكار(عەقل) سىروشتىيە تەنھا لەمىانەى عەقلەۋە پەيدەبەين بەو ياسا خوداۋەندىانەى لەنىۋ خودى خۆماندايە. بەھەرھال .. پېدەچىت ئەو مانايەى (تۆماس ئەكۋىنى) بەم چەمكەى داۋە روون و ئاشكرايە كاتىك دەلىت: "ياساى سىروشتى ئەو نوۋرەيە كە خوداۋەند پېيەخىۋىن ۋە ھەر بەۋەش دەزانىن چى بگەين و خۆمان لەچى بەدوۋر بگىرن"

با ئەۋە بەيىنەۋە ياد خۆمان كە ئاينى مەسىحى ئاينىكە دان بە ئازادىي مروفەكاندا دەنىت و لەم ئاينەدا خېر، چاكە، ۋەك چاكە ھىچ بەھايەكى نىيە، ھەرۋەك ئەۋەى بەھا بە خېر خراپى بەشەر دەدات خودى تواناي مروفە لە جياكردنەۋەى ھەردوۋ لايەنەكە كە تواناي مروف بەھەلەسۋەتكردن بەخېر يان شەرە.

كاتىك ۋەيلەسوفان مامەلەيان بە ياساى سىروشتى دەكرە ئەو ئالۋىيەيان تېدا ھىشتەۋە كە ھەيەتى. ياساى سىروشتى بەلای ئەۋانەۋە تواناي عەقلىي مروفە بۆ ناسىنى ئەۋەى كە دەبى بىكات يان خوى لېبەدوۋر بگىرت.

له ژیر ئەم ناونیشانەدا، دەریتو باشتروایه بۆ عەقل کە خۆی بگونجینیت له گەل خەلکیدا له بری ئەوهی به دۆزمنی خۆیانی دابنیت، به لām یاسای سروشتی هیزی یاسا بداته ئەم توانایه، به لکو عەقل تهنه به ئامیڕیکی ساده دهزانیت کە به هۆیه وه پهی به یاساکان دهبن، واته ویستی خوداوه ندمان بۆ دهردهکه ویت.

عەقلیش له گەل یاسای سروشتیدا هاوشیوهن کە ئەمهی دواپی سەرچاوهی ئاکاره، چونکه وامان لێدهکات یاسای ئاسمانی بناسین، یاسای ئاسمانیش یاسای زەرورەت نیه به لکو یاسای پابه نندکاره، ئیرادهیه که سیفەتی خێرو شهڕ به شتهکان ددهات، له کاتیکیدا له سروشتی رههادا شتیکی نیه به ناوی خێرو شهڕ وه. ئەگەر عەقل، هۆکاری مهعریفه، تهواو مروۆی بی، به وهیشه وه که په یوهسته به ناسینی ژيانیکی چاکه خوازیه وه، ئەوه بۆ خۆی ئاکاره — ئەو کات عەقل وهک توانایه کی ئاکاری جوړیک شهعیه تی تری دهبی: واته نیوه ندی که له میانیه وه خوداوه نند ئەرکی مروقه کان دیاری دهکات. له خویندنه وهی لۆکه وه ئەوه مان بۆ روون دهبیته وه، یان له نوسینه کانی (سیمون گویدارد) وه له سههر بابیه ته کانی (جوون لۆک) کە دهلیت: " مروقی ژیر ئەو که سهیه ئەرکه کانی خۆی دهزانیت کە له لایه ن خوداوه ننده وه به سههریدا دراوه، وهک ئەرکیکی بۆ بوژاندنه وه و چالا ککردنی عەقلی به و سروشته ی که خودا پییبه خشیوه " به و جوړهش دهتوانین له بیرو که ی یاسای سروشتی بگهین به وهی ئەو فه رمانیه که عەقلی ساده مان به سههرمانیدا ده سه پیینیت، به لām له یاسای سروشتی ناگهیه ن به گێرانه وهی نه بیته بۆ ئیراده یان عەقلیکی ئاسمانی. بۆ نموونه، قه دهغه کردنی خو کوشتن بۆچی ده گه رپته وه و پشت به چی ده به ستیت؟ ئیمه جگه له هۆکاریکی ئاینی یان بیرو باوه ری ئاسمانی شتیکی دیکه شکنا بهین که ئەو هۆکاره وا له ئیمه دهکات وهک ئافه ریده کراوگه لیک نه توانین به ئاره زووی خو مان مامه له له گەل ژیان ی خو ماندا بکهین، ئایا ده کریت ریگرییه کی له و جوړه تهنه پشت به عەقلی مروۆی به ستیت؟ به لām ده سکریت هه ندیکی حالهت هه بیته وهک ئەو نه خو شیه کوشندانیه که ده بنه هۆی ئازاری له راده به دهر و تیایدا عەقل بریار ددهات که له م حاله ته دا مردن ئاسانه ترین شه ره و له وه باشتره که ژیان به و ئازاره وه به رده وام بیته. ئەگەر یاسای سروشتی وهک (لۆک) دهلیت جگه له عەقل شتیکی تر نه بیته، ئیمه له وه ناگهین که چوون، ویپرای مهعریفه و بریاردان، توانای زوړ لیکردن، ناچار کردن و ریگریش هه ر بۆ عەقل بگێرینه وه، به واتای ناچار کردن به رده وامبوون یان ریگری له ژیانیک که رهنگه هه ر دهرده سه ریش بیته؟ عەقل به رده وام هه لسوکه وتی باشترو، یان که م زیانتری مان بۆ دیاریده کات، به لām ناچار مان ناکات به پیی خیر یان چاکه ی ره ها مامه له بکهین، هیچ یاسایه کیشمان به سه ردا ناسه پیینیت به ره های ناچار مان بکات بژین هه ر له بهر ئەوه ی به رده وامبوون له ژیان باشترو خراپه ئەوه ده بیته که ببینه هۆکاری مردنمان.

له میانیه ئەم نموونهیه وه زوړ باش له وه تیده گهین که چوون له ئاکاردا وهک زانستیکی، ئەوه باشترو که ریگه به خو کوشتن بدهین و به ره وای بزاین، له کاتیکیدا هه ر ئاکاریش، یان ئاکاریکی که ناچار مان دهکات به به رده وامبوون له ژیاندا، به هه ر نرخیک بیته ئەو جوړه خو کوشتنه سه رکۆنه دهکات، له ئاکاردا کرده وه کردار هه میشه ده مانگه یه نیته به هاگه لیک یی بالآ، ئەوهش به لای زانستی ئاکاره وه به دروست دانانریت.

لیروه بۆمان دهرده که ویت که دامه زرانندی ئاکار له سههر بنه مای عەقلی مروۆی چه نده دژواره و ئاستهنگی دیته ری. به لکو هه ر له به راییه وه دهرده که ویت که مه حاله: چونکه ئەرک و پرسی گوژه رانندی ته لژگه ئاینیه که

به‌ناوی ئاكارم وه هينده دژواره كه ده‌كریت له‌گه‌ئیدا ئه‌وه دابنپین یاسایه‌کی ئاكارى هه‌یه لای م‌رؤف كه‌به‌رده‌وام به‌ره وه‌رمانه ئاسمانیه‌كان ده‌مانبات و ناشتوانین خۆمانی ئی به‌دورو بگ‌رین و بیرۆكه‌ی عه‌قلی‌کی یاسادانه‌ر ته‌نها ئه‌وه‌ی لی‌حالی ده‌بین كه عه‌قلی‌کی زانا به خ‌یرو شه‌ر هه‌یه، له‌ده‌رده‌وه‌ی عه‌قل و له‌لایه‌ن بونه‌وه‌ری‌کی بال‌آترمه جیاده‌كریت‌ه‌وه، سه‌رله‌به‌ری فه‌لسه‌فه‌كه‌ی (كانت) له‌سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌مدا سه‌باره‌ت به یاسای ئاكارى و عه‌قلی یاسادانه‌ر بوو، رمانه‌كانی ئه‌م فه‌یله‌سوفه زیاتر له‌سه‌ر هه‌ول‌ی بیركارى چ‌ر‌بوو‌بوو ئه‌ویش به‌گ‌یرانه‌وه‌ی یاسای ئاكارى بۆ عه‌قل و پشت‌به‌ستن به ئاكار له‌ فه‌رمان‌به‌رداری ئه‌و یاسایانه‌دا كه خۆیان به‌شیوه‌یه‌کی ژیرانه‌ دریان ك‌ردوه‌.

عه‌قل وه‌كو (كانت) پ‌ی‌ی‌وايه دوو جو‌ر به‌كاره‌ی‌نانی هه‌یه كه له‌یه‌كه‌تری جی‌اوازن، عه‌قل له به‌كاره‌ی‌نانه تیۆریه‌كه‌یدا بریتیه‌یه له‌ توانا له‌سه‌ر مه‌عریفه، له‌به‌كاره‌ی‌نانی ك‌رداریشدا عه‌قل بریتیه‌یه له‌وه‌ی ئه‌ركمان به‌سه‌ردا ده‌سه‌پ‌ینیت، كه‌واته عه‌قلی ك‌رداری ئه‌و یاسادانه‌ره‌یه كه یاسای ئاكارى داده‌ر‌پ‌ژیت و فه‌رمان‌یشمان پ‌ی‌ده‌كات كه ملكه‌چی بین.

ته‌واوی پا‌به‌ند‌بوونه ئاكاریه‌كان، هه‌ر له پ‌ی‌ویست‌بوونی ر‌ی‌زگرتن له‌ كه‌سانی ت‌ر‌ه‌وه تا ده‌گاته ر‌ی‌زگرتن له‌ خودو درۆنه‌ك‌ردن و ر‌ی‌گری له‌تاوان‌كارى، هه‌موو ئه‌مانه بریتین له‌و فه‌رمانانه‌ی له‌لایه‌ن یاسایه‌کی ئاكاریه‌وه ده‌رده‌چ‌ن كه‌له‌ناخی هه‌ر یه‌كێك له‌ئیه‌م‌دایه، ورد‌تر ب‌ل‌پ‌ین، ئه‌م فه‌رمانه‌له هه‌ستدا نیه به‌قه‌ده‌ر ئه‌وه‌ی له‌ هۆشیاری یان له عه‌قل‌دایه: له هۆشیاریدا له‌ فۆرم یان له شیوه‌ی ده‌نگی‌کی ناوه‌ك‌یدایه‌و ده‌بیستین و راسته‌وخۆیش ت‌ی‌ده‌گه‌ین ئه‌و كاره‌ی ك‌ردمان باشه یان خ‌راپ، ئه‌ویش له‌ر‌یی هه‌ست‌ك‌ردنه‌وه به‌ پ‌ه‌شیمانی یان قایل‌بوون و سه‌رف‌رازی. له عه‌قل‌یشدا له‌وه‌دایه كه پ‌ی‌وه‌ری چاكه‌و خ‌راپه، خ‌یرو شه‌ر پ‌ی‌وه‌ری‌کی عه‌قلیه، چونكه شتی چاك‌و خ‌یر له‌هه‌مان كاتدا ب‌ی‌زراو ناب‌یت.. بۆ نموونه من نامه‌و‌ی درۆ بكه‌م و ئه‌رك‌یش نیه له‌سه‌رم كه درۆ بكه‌م، چونكه جیهانیك كه تیایدا هه‌موو خه‌لكی درۆ بكه‌ن ده‌بیته جیهانیك كه تیایدا ته‌نانه‌ت توانای قسه‌ك‌ردنیش له‌ئارا‌دا ناب‌یت، به‌لام ئه‌ركی عه‌قل له‌وه‌دا ده‌بیته كه شته ناكۆكه‌كانی نیو درۆ دیاری بكات: چونكه لایه‌نی پ‌راكتی‌کی عه‌قل درۆك‌ردن قه‌ده‌غه ده‌كات و ه‌ی‌زه یاسایه‌كه‌یشی ل‌ی‌ره‌دا ده‌بیته .. ئایا (كانت) له‌وه‌دا سه‌ركه‌وتنی به‌ده‌سته‌ی‌نا له‌ چاره‌سه‌ری هاوك‌یشه‌ی هاوسه‌نگ‌ك‌ردن له‌م ته‌لزگه‌یه‌دا، كاتیك یاسای ئاكارى به عه‌قلی م‌رؤییه‌وه به‌سته‌وه، له‌وه‌دا كه ده‌لیته عه‌قلی یاسادانه‌ر ه‌ی‌چ په‌یوه‌ندییه‌کی به یاسادانه‌ری ئاسمانیه‌وه نیه، سه‌ركه‌وتنی ب‌ی‌گ‌ومانه ئه‌گه‌ر له‌رووی فه‌لسه‌فه‌ی (كانتیزمه‌وه) كوكممان به‌سه‌ر پرسه‌كه‌یا دا، له‌باره‌ی وه‌رگرتنی ئاكاره‌وه له‌ كۆمه‌لگه‌ خۆرئاواییه‌كاندا ئیه‌م و خه‌لكانی‌کی زۆریش، پ‌یمانوايه كه ده‌بی ر‌ی‌ز له‌خه‌لكی بگ‌رین و ناب‌ی دزییان ل‌ی‌بكه‌ین و بیانكۆژین، به‌و هۆیه‌ی خۆمان ده‌رك به‌وه ده‌كه‌ین كه م‌رؤقه‌كان خاوه‌ن ر‌ی‌زن و له‌و باره‌یه‌وه په‌كسان و ئه‌وه‌ش ئه‌ركی ل‌ی‌ده‌كه‌و‌یت‌ه‌وه.

كه‌واته یاسایه‌کی ئاكارى له‌ناخماندایه كه ده‌بی ته‌نها راو‌پ‌ژى پ‌ی‌بكه‌ین بۆ زانینی ئه‌ركه‌كانمان. بۆ ئه‌وه‌ی خه‌لكی بزانی هه‌لسوكه‌وتیان باشن یان خ‌راپ ده‌بی بگه‌ر‌پ‌نه‌وه بۆ ئه‌و ده‌رك‌ك‌ردنه نه‌ك روانین بۆ كت‌یبه پ‌ی‌رۆزكان، ئیه‌م به‌رده‌وام پرسیار له‌وه‌ ده‌كه‌ین كه ئاخۆ دادگای و‌ی‌ژدانمان فۆرمی‌کی ناوخۆی حوكمی خ‌وایی نیه له‌ناخماندا؟ پرسیار له‌وه‌یش ده‌كه‌ین كه ئاخۆ خۆر‌زگارك‌ردن له ئاكاره ئاینیه‌كان خۆر‌زگارك‌ردنی‌کی روا‌له‌تی نیه. فه‌لسه‌فه‌ی (كانت)یش خۆپاك‌ك‌ردنه‌وه‌یه له‌م حا‌له‌ته‌وه خۆر‌زگارك‌ردنه له‌م ئاكارى ئاینیه، به‌لام

نابى ئەوھىشمان لە بىر بچىت كە فەلسەفەى كانت سەرگەتووبو لە دەرگەردن بە ئەگەرى بوونى ياساىيەكى ئاكارى مەروى تەواو ئەم فەلسەفەىيە تەنھا بۇ پەيوەستكردنەوھى ئاين بەئاكاردەوھى جىاوازىي نەگەردووە لەنىوان ئاكارو ئايندا. جا بۇ ئەوھى تەلارى ئاكارى مەروى تەواو بگاتە بونىاد، بەپىي (كانت) دەبى ئەم تەلارە لەسەر بەلگەنەوېستى بوونى (خوداوەند) دامەزرايىت، كە بەلگەنەوېستىكى عەقلى كەردارىيە، چونكە بەلگەنەوېستىكى لەو جۆرە دەكرىت بېيىتە ھۆى زىاتربوونى ھىز لە ياساى ئاكارىدا، كانت ھەمان بايەخ دەدات بە پرسى جەختكردنەوھى لە بوونى ياساىيەكى ئاكارىي ديارىكراو لەلایەن عەقڵەوھى نەك لەلایەن ئىرادەى ئاسمانىيەوھى، ھەروەك بايەخىش دەدات بە پرسى نەبوونى مانايەك بۇ عەقلىك كە فەرمان بەدات بە ملكەچبوون بۇ ياساىيەكى لەو جۆرە لەدیدی بونى خوداوەندو پاداشتى ئاسمانى لەسەر چاكەو خىر، بەگورتى، بوونى ئاكارى مەروى پەتى پرسىكەبوونى ھەيە، بەلام بۇخۆى مانايەكى ئەوتۆى نىيە، كەواتە مافى ئەوھەمان ھەيە بپرسىن لە بارەى ئەوھى كە ئاخۆ مانايەك دەمىنىت بۇ بىرۆكەى ياساى ئاكارىو چەمكى عەقلى كەردارى ئەگەر دان بە بوونى ئىرادەيەكى ئاسمانىدا نەنىين؟ وپراى ئەوھىش، بىرۆكەى ئاكارى خۆپرسكى يان ياساى ئاكارى سەروشتى لە چەمكى سەروشت زىاتر مایە بەگومانە كە پەيوەندىەكانى ئەمەى دوايى لەگەل ئاسماندا گومانى زۆرى لەخۆگرتوہ. بۇ ئەوھى پۆلىنكردنەكەى (سپىنۆزا) یش تىبگەين، دەبى وەك خۆى دان بە فەرمانە ئاكارىيەكاندا بنىين، واتە وەك كۆمەلە بپراى يان ياساگەلىكى مەروى نەك سەروشتى.. بەمجۆرەش تەواو پابەندبوونەكانمان بە شتە قەدەغەو حەرماركاوہكانەوھى كە بەسەرماندا سەپىنراون، كۆمەلە رىكخەرىكى كلتوورىن – رىگرە ئاينىيەكانىش ھەر بەم رىكخەرانە دەشوبھىنرىن.

باسەكەمان بەچەند راسپاردەيەكى (ئەندرى لالاندى) تەواو دەكەين كە ئاگايىمان دەداتى لە بارەى ئالۆزىي دەستەواژەى ياساوەو بەوھى ئامۆزگاريمان دەكات كە: "چەندەتوانىن وشەى ياسا بگۆرپىن بەدەستەواژەگەلىكى دوور لە ئالۆزىي وەك (بنەما) يان (واژە) لە نەسەقە زانستىيەكەدا، يان (سىستەم) يان (بنەماى خەملاندن) لە نەسەقە پىوہريەكەدا، دوور لە بوارى دەستەواژەو پىناسەكردنىشدا، چەمكى ياسا بەجۆرەھا شىوہ چەمكەكانى خواوەند، سەروشت، خەلكى پەيوەندىان بە يەكتريەوھى بەكارھىناوہ، بەلام چەمكى ياسا ئەم گەرفتەى تىدايە: ئايا سىستەمىكى نا مەروى، كە بەئاسمانى يان سەروشتىي ناوبنىين، شىمانەيە يان حەقىقەتەيكە لە ھەلومەرجە مەروىيەكەدا؟ يان دەبىت بەپىچەوانەوھى دان بەوھى بنىين تەنھا مەروفەكان بىرگەردنەوھى عەقلانىان داھىناوہو بەسەر ئەم جىھانەياندا داوہ، ھەر ئەوانىش فەرھەمھىنەرى ئاكاردەكانى خۆيانو ئەو حەكومەتانە بەچاك دەزانن كە دەيانەوېت دايمەزرىن؟ دژوارىي گەورە لەوېدايە كە مەروفەكان شىوازيكى ديارىكراو بدۆزنەوھى تا خەلكى، ئەوانەى ملكەچى ئەو ياساينەى حەكومەتن كەبەسەر خۆيانو بەسەر جىھانيدا دەسەپىن بەپىي زانىارى خۆيانو لەرى ھۆشيارىي عەقلىو سەروشتى خودى مەروفەكانەوھى كە دواچار ملكەچبوونىان بۇ سىستەمىكى بالاي ئاسمانى بېيىتە پىوہرى رەھاي حەقو خىر، لەگەل ئەوھىشدا ئەم فەلسەفانە ھەر خۆيان بواريان رەخساندو بۇ پەرسەندنى پەلە بە پەلەى دەرگەردن بەوھى بوونى ياساكانە، نەك نەبوونىان، واىكردووە خەلكى شىوہيەكى بالاتر بېخەش بە ئازادىو سەروہريەكانىان، ھەروەك لەوھىش تىبگەن كە بەبى يەكسانى ئازادى و بەبى ئازادىش يەكسانى لەئارادا نابن"

ئازادى

ئازادىي دەرپرېن ملفىن ئەرۇفسكى
 ئازادىي رۇژنامە نووسى ملفىن ئەرۇفسكى
 رەگەكانى ئازادىي دەرپرېن ملفىن ئەرۇفسكى

وەرگىپرانى / عەبۇللا مەحمود زەنگە

ئازادىي دەربىرىن

ن/ملفين ئەروفسكى

ئەگەر لەكۆمەلگەي ديموكراتىدا مافىك ھەبىت لەھەموو مافەكانى تر بەھادارتىبىت، بىگومان ئازادىي دەربىرىنە، واتە مەۋقە بىتوانىت بىر لەجى دەكاتەو دەربىرىت، رىكابەرى بىر بۆچۈنە سىياسىيە باۋەكانى سەردەم بىكات، بەبى ترسى تۆمەتباركردن لەلايەن دەۋلەتەو رەخنە لە حكومەت بىگىرىت، ئەمانە سەرەكىترىن جىياۋزىن لەنيۋان ژيان لە ۋلاتىكى ئازادو ديموكراتو ۋلاتىكى دىكتاتورىدا. لەنيۋ ھەموو بوۋارو مافەكانى تردا، دادوەر (بىنيامين كاردۇزۇ)ى دادوهرى دادگاي بالاي ئەمريكا لە نيۋان سالانى ۱۹۳۲ – ۱۹۳۸ دا لە بارەى ئازادىي دەربىرىنەو دەلىت : "ئازادىي دەربىرىن بىنەماو مەرجى تەۋاۋى بوۋنى ھەموو ئازادىيەكانى ترە".

ئەگەر خەلكى ئەمريكا گرىمانە دەكەن كە دەربىرىنى ئازادەنە بەھاي گەۋھەرىي ديموكراتىيە، ئەۋان ھاۋكات جىياۋزىن لەۋەدا كە ئاخۇ يەكەمىن ھەمواركدن تا چ ئاستىك فۆرمەكانى دەربىرىن دەپارىزىت، ئايا ئەۋ ھەمواركدنە پارىزگارى دەكات لە زمانى رىقو كىنەو رەقە بەرايەتى كە بۆ كۆمەللىك لە گروپە ئەتنىو ئاينىيەكان ئاراستە دەكرىت؟ ئايا پارىزگارى دەكات لەۋ (ۋشانەى ھانى شەرخۋازى دەدات" كە دەبنە ھاندەرى خەلكى بۆ پىادەكردنى رەفتارى توندوتىژى؟ ئايا يەكەمىن ھەمواركدن مادەكانى ترى خراپەكارى دەخاتە ژىر پەرچەم؟ ئايا وتارى بازىرگانى — رىكلامە بازىرگانىيەكانو پەيوەندىيە گىشتىيەكان كە لەلايەن كۆمپانىياكانەو دەردەكرىن — پارىزگارى لىكردنى دەستۋورى دەخۋازن؟ لەم دەيان سالەى دوايىدا ئەم پىرسىارانەى سەرەو چەندىن وتوۋىژو مشتومپىان لىكەۋتەو لە نيۋ حكومەتى ئەمريكادو لە وتوۋىژو گوتارە گىشتىيەكانىشدا، بەلام تانىستا لەزۇرىك لە بوۋارەكاندا كۆدەنگىيەك بەدەست نەھىنراۋە. ئەۋەش جىي نامۇيىو نىگەرانى نىيە، چونكە ئازادى چەمكىيەك بەردەۋام لە گۆرانو پەرەسەندىدايە. جا لەبەر ئەۋەى بەردەۋام روۋبەروۋى ھىزرو بىرى نوۋ دەبىنەۋە، مشتومپو وتوۋىژىش لەۋ كايەيەدا بەردەۋام دەبىت. ديارە ھەر ھاتنە ئاراي زىجىريەك لە مەملانىيكان لەبارەى تىگەپىشتىنمان لەماناۋ دەلالەتى پاراستنى ئازادىي دەربىرىن لەيەكەمىن ھەمواركدن دەستۋور لە كۆمەلگەى ھاۋچەرخدا ،ئازادىي دەربىرىن بەردەۋام ۋەك ئەمپۇمان لە فۆرمى مافى فراۋانگىردا نەبوۋە. كاتىك (سىر ۋلىام بلاكستون) لەناۋەراستى سەدەى ھەژدەھەمدا كىتەبە بەناۋبانگەكەى (چەند شىۋەيەك لەبارەى ياساكانى ئىنگلىتراۋە) نوۋسى، ئازادىي دەربىرىنى بەۋە پىناسە كىرد كە برىتەيە لە ناۋامادەيى كۆتكردنى پىشۋەخت، ئەۋ مەبەستى لەۋە بوۋ كە نابىت حكومەت رىگىرىت لە وتنو ۋلاۋكردنەۋەى ئەۋەى مەۋقەيىك بىرواى پىيەتى، بەلام كاتىك ھەر كەسىك بەگوفتار تىبىنىيەكانى خۇى دەربىرى، ئەۋكات دەكرىت لەسەرى سزا بىدرىت ئەگەر ۋتەكانى قەدەغە كراۋ بىت، ئىنگلىزەكانىش ۋەك يۇنانى كۆن سى جۆر وتارىان سنووردارو كۆتكەردىبو، (ھاندانى پىشۋى، رەخنە گىرتن لە حكومەت، قىسە ھەلەبەستىن، رەخنە لە مەۋقەكان، سوكاپەتى بەئايىن(رەخنە لە ئايىن) ۋ ھەريەك لەۋانەشيان بە(تاۋانكارى) لەقەلەمدا. گىرنگىرىن كۆتىش لەۋ سى كۆتكەردنە ھاندانە بۆ پىشۋى.. چونكە نوخەي دەسەلاتدار لەسەردەمى بلاكستوندا پىيانۋابو ھەر رەخنەيەك ئاراستەى حكومەت يان كەسانى فەرمى لەۋ حكومەتەدا بىكرىت، تەنانەت ئەگەر راستىش بىت، دەبىتە ھۇى تىكچوۋنى سىستىمى گىشتى، كاتىك كە مەمانە بە حكومەت لەق دەكرىت، ئەگەر حكومەت، بەپىي بۆچوۋنى بلاكستون،

ماڤى ئەۋەدى نەبىت رىز لەكەسىك بگرىت رەخنە لە حكومەت بگرىت، ھاۋكاتو بەپىي ھەمان بۆچۈۈن بۆى ھەيە دۋاى دەرپرېنى رەخنەكان سزاي رەخنەگر بىدات، لەميانەى ھەردوۋ سەدەى ھەقدەو ھەژدەھەمدا رژیىمى پاشايەتى ئىنگلتر سەدان سكالايان بەرز كەردەو سەبارەت بەدۆزەكانى تايبەت بە ھاندانەو بۆ پشيوۋى ۋەك نەۋنەو لەزۇر بارىشدا سزاي زۇر توند دەرکراۋە. كاتىك (ۋىيام تۋىن) رايگەياند كە خەلكى ماڤى ئەۋەيان ھەيە لە حكومەت ياخى بن، زىندانى كراۋ بەھاندان بۆ پشيوۋى تۆمەتبار كرا، ۋىراى تۆمەتى (بىر كەردنەو لە كوشتنى پادشا) دادگا بە لەسیداردەدان ۋە سەندانو دەر كەردنى ناۋسكى ۋە پارچە پاچە كەردنى ۋە سەرپرېنى ھوكمى بەسەردا دا، بۆيە لەئاستى سزايەكى لەمچۆرەدا دۋاى بۆلۈكەردنەوۋى راۋبۆچۈۈنەكان، ئىتر پىرسى (ناۋامادەيى كۆتەردنى پىشۋەخت) چ مانايەكى نامىنىت.

ئىنگلىزەكانى نىشتەجى لە كۆلۇنئالىستى ئىنگلتر لە ئەمىرىكا دا ھاۋكات ياساكانى ئىنگلتر ايان لەگەل خۇيان ھىنايە ئەمىرىكا، بەلام ھەر زوۋ ناكۆكى ھاتە ئارا لەنيۋان تىۋرو پىادە كەردنىدا، كۆمىسيۇن ۋە ئەنجۈمەنەكانى كۆلۇنئالىستى چەندىن ياساكان دەر كەرد بۆ رىكخستنى دەرپرېن، بەلام ھىچ كام لە دادۋەرە پاشايەتەكان ۋە دادۋەرە نىۋوخۇيەكان ھەۋلىان نەدا بەتۈندى بىناسەپىن. لەۋەش زىاتەر لە دۆزى (جۈن پىتەر زنگەر) دا كۆلۇنئالىستان چەمكى (ھەقىقەت) يان چەسپاند ۋەك بەرگرىكەردن لە تۆمەتى (ھاندان) گەرچى ھىشتا ئەگەرى ئەۋە ھەبۋو كەسىك بىرپىتە دادگا، ئەگەر رەخنەى لە حكومەت بگرىتايە، بەلام ئىستا تۆمەتبار كراۋ بۆى ھەيە بەلگە لەسەر رۈنكەردنەۋەكانى بەپىنىتەۋە، بەجۆرېك كە پىرسى راستى ۋە دوستى بەلگەكانى بخرىتە بەردەستى دەستەى سۈيىندەران. لەيەكەمىن ھەمۋار كەردنى دەستۋورەۋە لە ئەمىرىكا لەسالى ۱۷۹۱ دا كە دەلىت: " كۆنگرىس نابت ياسايەك دەر بىكات كە ئازادىي دەرپرېن ۋە رۇژنامە نوۋسى سنووردار بىكات" لەۋ دەمەۋە تا جەنگى يەكەمى جىھانى، ئەۋ كۆنگرىسە يەك ياساى دەر كەردەۋە بۆ سنووردار كەردنى ئازادىي دەرپرېن، كە بەياساى ھاندان بۆ ئاشۋوبو پشيوۋى سالى ۱۷۹۸ ناسراۋە، ئەم ياسايەش بە شىۋەيەكى ھەلەۋ لە نىمچە شەپىكا لەگەل فەرەنسادا دانراۋە دۋاى سى سالى ياساكە بەسەرچۈۋە، ھەرچەندە ئەم ياسايەش كەۋتە بەر رەخنەۋ ئىدانەكارى، بەلام ۋەك ھۆكارىك بۆ بەرگرى لەخۆكەردن بىرېك ھەقىقەتى لەخۆدەگرت. لەميانەى شەپى ناۋخۇى ئەمىرىكا شادا لەنيۋان سالانى ۱۸۶۱ — ۱۸۶۵ ، ژمارەيەكى كەم لە ھەمۋار كەردنى رىكخراۋى ناۋاساى تايبەت بە ھاندان بۆ پشيوۋى ئەنجام دران، بەلام مشتومرى راستەقىنە لەبارەى بىرگەى تايبەتە بە دەرپرېن لە يەكەمىن ھەمۋار كەردندا لەگەل ياساى سىخوپىي سالى ۱۹۱۷ ياساى ھاندان بۆ پشيوۋى سالى ۱۹۱۸ بوۋ. ئەم مشتومرەش ۋە تۋوۋىژىكى گشتى بوۋ بە بەشدارىي گەلى ئەمىرىكا ۋە كۆنگرىس ۋە سەرۋەك ۋە ھەمۋو شۋىنىكىش بەتايبەتى لەدادگاكاندا بەراۋەردەران.

يەكەمىن دۆزىش لەبارەى ئازادىي دەرپرېنەۋە لە رۇژانى جەنگدا گەيشتە دادگا، ئەۋ دۆزەش بىرىتىبوۋ لە رىگرى لە ھىزى سەربازى ۋە رەخنە لە حكومەت ۋە لەسەرەتادا دادگا رەزامەندى لەسەر دەرپرې. ھەرۋەك دادۋەران بلىن: لەكاتىكا ئازادىي دەرپرېن بىچىنەيە، بەلام رەھا نىەۋ دەرپىت لە كاتگەلىكى دىارىكراۋا — بەتايبەتى لە جەنگدا — لەپىناۋى بەرژەۋەندىي گشتىدا ئەۋ ئازادىيەش سنووردار بىرپىت. ۋەك ئەۋەى دادۋەر (ئۆلىقەر ۋەندل ھۆلمز جۇنىۋر) لەسالى ۱۹۱۹ دا لە دۆزى (شەك) لەدۆزى ئەمىرىكا.

لە بارەى دۆزەكەى (شەك) ۋە لە دۆزى حكومەتى ئەمىرىكا، دادۋەر (ھۆلمز) دەلىت: " دان بەۋەدا دەنىيىن كە گوتەى داۋا لەسەر كراۋان لە بابەتە بۆلۈكەردەۋە ۋە لەزۇر شۋىنىدا لەكاتە ئاسايەكاندا دەرپىت بە ماڤىكى

دەستوورپان دابىرىت، بەللام چۆنىيەتى ھەر كارىك پەيۋەستە بەو بارودۇخەۋە كە كارەكەى تىدا ئەنجام دەدرىت. چۈنكە لە باشترىن پارىزگارلىرىدا لە ئازادىي دەربىرىن پارىزگارى لە مرۇقلىك ناكىرىت لە شانۇيەكدا ھاۋار بىكات كە ئاگرىك كەۋتۋەۋە ھىچىش لە ئارادا نىيە و ترسىك بىنئەۋە. لەھەموو دۇزىكدا پرسىيارەكە ئەۋەيە كە ئاخۇ وشەكان لەكات و ھەلومەرجى گونجاۋدا وتراون يان بۇ خۇيان(مەترسىيەكى ئاشكرا دەخەنەۋە خراپەيەكىان لىدەكەۋىتەۋە كە دەبى رى لە رودانى بگىرىت. كەۋاتە پرسەكە پەيۋەستە بەپلەى مەترسىدارىتتەۋە. بۇيە كاتىك دەۋلەتلىك لە دەۋلەتان لەكاتى جەنگدا بىت، ئەۋكات زۆرىك لەو شتانەى لەكاتى ئاشتى و ئاسايدا دەوتران، رەنگە بىنە رىگر لە ھەۋلەكانى جەنگ و نابىت قبول بگرىن. ھەروەك داداگان نابىت، ۋەك مافى پارىزراۋى دەستوورى تەماشى بكن. بەللى ئامانجەكەى دادوەر(ھۆلەم) لە بارەى (مەترسى روون و ئاشكراۋە) ماناى تايىبەتى خۇى ھەيە. بەللى دەبى دەربىرىن ئازاد بىت، بەللام ئازادى رەھا نا، بەلكو پىۋىستە كەسىكى لەو جۆرەى لە شانۇيەكدا بەبى ھۆ ترسىك بەرپا دەكات سزا بدرىت، داخۋازىيەكانى جەنگىش ئەۋە دەخۋازىت كە ئازادىي دەربىرىن سنووردار بگرىت، گەرچى ئەم پىۋەمەش لە ئەمەرىكادا رووبەرۋى مەملانىي زۆر ھاتەۋە رەخەگران لەدژى ھەلمەتى حكومەت لە ئاستى دژانى جەنگىش ۋەستانەۋە.

يەك لەدەنگە مەزنەكانى بەرگرىكار لەمىژۋى دەربىرىن ئازاد(زەكەرىا چافى جۇنىۋوز)ى مامۇستاي زانكۆى ھارۋاردە كەلە خىزانىكى ديارە لە روۋى كۆمەلەيەتتەۋە و بەدرىژايى تەمەنى داكۆكى لە مافى ھەموو خەللى كىردوۋە لەۋەدا كە بەبى ترسى تۆلەى حكومەت باۋەپان بەچى ھەيە بىللىن، زەكەرىا پىشنىايەكى كىردوۋە كە ئەۋ كات و ئىستاش بەلەيەنى زۆر كەسەۋە بە فىكرەيەكى رادىكالى دانراۋە كە پىۋايە: تەننەت لەكاتى جەنگىشدا ئازادىي دەربىرىن دەبى بەئازادى بىنئەتەۋە، تەننەت ئەۋ كاتانەيش كە ھەست و سۆزەكان گرپان سەندو، چۈنكە لەم كاتەدا زياتر خەللى بە پىۋىستى دەزانن گۆى لە بەلگەى ھەردوۋلا بگرن، بۇ ئەۋەى وتارى گشتى ھەر لەۋ بازەيەدا نەمىنئەتەۋە كەبەخۋاستى حكومەت دادەنرىت.

لەۋ بارەيەۋە دادوەر (زەكەرىا چافى جۇنىۋوز) لەسالى ۱۹۲۰دەللىت: " ناتوانىن بە بىانوۋى كاتى جەنگەۋە چاۋپۇشى لە ئازادىي دەربىرىن بگەين، دەستوورىش دەسەللىكى ئاشكرا دەداتە كۆنگرىس بۇ ئامادەكردى سوپا. يەكەمىن ھەمواركردنى دەستوورىش لەلەيەن كەسانىكەۋە دارپۇزا كەلە جەنگ بوۋوۋەۋە، جا ئەگەر ئەم ھەمواركردنە مانايەكى ھەبىت، ئەۋا دەبىت سنوورلىك بۇ كۆنگرىس دابىت، دەبى بەسەر ئەۋ چالاكىيە حكومەتيانەشدا بەرجەستە بگرىت كە زياتر مايە بە وتوۋىژ لەبارەۋە كىردن بەئازادى، واتە خزمەتگوزارىيەكانى پۇستەۋ بەپىۋەبردنى جەنگ، پىدەچىت، ماناى راستەقىنەى ئازادىي دەربىرىن ئەمەيان بىت. يەك لە گرنگترىن ئامانجەكانى كۆمەلگەۋ حكومەت پەردەلەسەر ھەلدانەۋەۋە بلاۋكردنەۋەى راستىيەكانە لە بارەى ئەۋ بابەت و دۇزانەۋە كە جى بايەخى گشتىن، ئەمەش بە دىنايەت ئەگەر تەۋاۋى كۆتۈبەندەكان لەسەر وتوۋىژەكان لانەبرىت، چۈنكە ھەركات ھىزو بەلگە بەكار ھىنرا، ئىتر پرسەكە لەبەكارھىناندا بەلەيەنى راست يان ھەلەۋە دەبىتە چانس، ئەۋكاتىش راستى و ھەقىقەت لەم مەملانىيەدا ھەمو بە باشترىۋونىكى سروشتىي خۇى لەدەست دەدات.

دیاره حکومەت ئامانجی تریشى ھەيە، وەك پاراستنى نيزام، راھینانی لاوان، بەرگریکردن لەنیزام. وتووێژو مشتومڕی بیسنوور لەزۆرباردا رێ لەو ئامانجانە دەگریت کە دەبیّت ھاوسەنگیەك بکریّت لەنیوانیانداو لە نیوان ئازادیی دەرپریندا، بەلام ئازادیی دەرپرین دەبیّت لەم تەرازوویدا سەنگیکی گرانى ھەبیّت. یەكەمین ھەموارکردنى دەستوور ھێزىكى پابەندکەر بۆ ئەم بنەمای حیکمەتە سیاسىە دەستەبەر دەکات.. کەواتە، دەبیّ لەکاتی جەنگیشدا دەرپرین ئازاد بیّت، مەگەر لەو کاتەدا کە دەرپرینەكە ببیّتە ھۆی رێگریەكى راستەوخۆو مەترسیدار لە بەرپۆھەردنى جەنگەكەدا. (چافى) پیشتەر لە نووسینەکانیدا زیاتر بە بەلگەوہ باسى لەم حالەتە کردووہ، لەدوای برپارى دادوہر (ھۆلمز) یش لە دۆزى (شەك)دا چافى لەگەڵ یاسادانەر کۆبووہتەوہو بەوہ قەناعەتى پێھیناوە کە بەھەلەدا چووہ. کاتیکیش دۆزىكى تر لە بارەى (ھاندانەوہ بوپشیوى) ھاتۆتە دادگا ھەر لەو سالەدا، زۆرینە پیوہرى (مەترسى روون) یان کردۆتە بەلگە بۆ تاوانبارکردنى تۆمەتبارکراوان لە دۆزى ھانداندا بۆ پشیوى .. بەلام ئەوہ شتىكى کتوپرى بوو کە خودى خاوەنى ئەم پیوہرەو ھاوڕىکانى چوونە مشتومڕى ناکۆك بە پیوہرەكەوہ.

لەبارەى ھاتنە ئارای ئەو جیاوازیو ناکۆکیەوہ لەسەر خودى پیوہرەكەش دادوہر (ئۆلیفەر وندل جۆنیۆر) لە دۆزى (ئەبرافر) دا لە دۆزى ئەمرىكا دا دەلیّت: "چەوساندنەوہ بەھۆى دەرپرینى راوبوچوونەكان بەلای منەوہ شتىكى تەواو لۆژىكىیە، ئەگەر ھیچ گومانىكەت لە فیکرو دەسەلاتى خۆت نەبوو، یان ئەگەر لە دلەوہ بتەویّت بگەیتە ئامانجىكى دیارىکراو، دەگریّت لە چوارچێوہى یاساوہ تەعبیر لە خواستەكانت بکەیت، بەشیوہیەك ھیچ جۆرە نارەزاییەك نەھىلیّت، چونکە رێگەدان بە نارەزایى بەھۆى وتاریکەوہ رەنگە ئاماژە بیّت بەوہى کە تۆ وتارەكە بەدەستەوہستان دابنییّت، وەك حالەتى ئەو کەسەى بلیّت بازنەم کردووہ بەچوار گۆشە، یان لەدلەوہ بايەخ نادەیت بە دەرەنجامەكەى، یان متمانەت بەدەسەلاتو بیرو باوہرى خۆت نەماوہ، کاتیکیش خەلكى دەرک بەوہ دەکەن، کات یان زەمەن زۆرىك لە بیروباوہرە شەپەکارەكان بیئومید دەکات، رەنگە دواچار زیاتر باوہر بەو بنەمایەش بکەن رەفتارى خۆیان لەسەر بونیادنەوہو وا دەبینن کە دەگریّت لە رێى گۆرپنەوہى ئازادانەى بیروراکانەوہ بگەین بە دۆزو پرسى تەواو دروستو گونجاو، ھەر وەھا باشترین پیوہرىش بۆ راستى (حەقیقەت) ھیزی فیکرە لە مەیدانى مەملانێى بازارى ئازاددا قبولکرايیّت، ھەر وەك راستى تاکە بنچینەى کە دەگریّت بەھۆیەوہ بەناشتى خواستەکانیان بەدیبيّت، من ھەرگیز لەگەڵ ئەو بیانەوہدا نیم بەوہى کە یەمین ھەموارکردنى دەستوور وایکردووہ یاسای گشتى لەکاردا بیّت سەبارەت بەتاوانى ھاندان بۆ پشیوى. پیموایە میژوویش لەدۆزى ئەم تیۆریە . پیشتەر پیموابوو کە ئەمرىكا سالانىك لەوہوبەرىش، داواى لیبوردنى کردووہ لە دەرکردنى یاسای ھاندان بۆ پشیوى لە سالى ۱۷۹۸دا، ئەویش بەدوو بارە گیرانەوہى ئەو غەرامانەى لەتۆمەتباران وەرگیرتوون، چونکە ھیچ پاساویك لە ئارادا نەماوہ بۆ ئەو رێسا گشتیە رەھایەى کە دەلیّت: "کۆنگرېس نابیّت ھیچ یاسایەك دەرېكات کە ئازادیی دەرپرین سنووردار بکات." تەنھا لەبارە نائاسایەکاندا نەبیّت، کە بریتییە لە (مەترسى ئاشکراو روون) چاککردنەوہى وتارەكان بەکات بسپیریّت.. دیارە من تەنھا باس لە راوبوچوونو دەرپرینو ھاندان دەکەم کە ناوہرۆكى تەواوى ئەم دۆزە بووہ "بۆیە پێشموایە ھەموو ئەوانەى لەمبارەىوہ سزادراون لە مافى خۆیان بیبەرى کراون بەپێى دەستوورى ئەمرىكا.

نارمزاىى دادوهر (ھۆلْمز) لە دۆزى (ئەبرامزدا) زۆر جار وەك سەرەتايەك تەماشە دەكرا بۆ بايەخىكى دادگای بالا بەئزادىى دەربرپن وەك مافىكى سەرەكى لە كۆمەلگەى ديموكراتىدا، ھەر وەك بىرۆكەى ديموكراتىى وا دادەنا كە پىشتەستە بەمەيدانى بازارى بىرۆكە ئازادەكان. رەنگە ھەندىك لە فېكرەكان بى جەماوەرېن و ھەندىكى ترېشان مایە بەشپرزەى بن و ھەندىكى ترېان ساخەش بن، بەلام مەرۆف دەبىت لە سىستەمە ديموكراتەكاندا ھەلى يەكسان بداتە ھەموو فېكرەكان تا بەرگووى خەلكى بكەون، بەو برۆايەى فېكرە راست و دروستەكان فېكرە چەوت نابەجىيەكان وەدەردەنن. ئىستاش لىكچواندىنى بازارى بىرۆكەكانى (ھۆلْمز) بەھوى جەختكرەنەوہى لە ئازادىى فېكرە لەلەى خەلكى جى سەرنج و رېزلىنە.

تېوۆرى (مەيدانى بازارى بىرۆكەكان) پەيوەندى ھەيە بە بنچىنەيەكى ترى ديموكراتىيەو، واتە مافى گەل لە برپاردان. دوو سەدە بەر لەئىستا (تۆماس جىفرسۆن) پىيوابوو ديموكراتى دەبى لەسەر ئەو ھوكمە بەرقەرار بىت كە خەلكى خۆيان ئازادبن لە ھەلئېژاردن و ديارىكردى ئەوہى بەباشى دەزانن .. كەواتە دەبى گەل، نەك دەسلەتداران، لەرپى و تووۆژى ئازادەو لە ھەلئېژاردنە ئازادەكانەو لەئاستى دۆزە بالاكاندا برپار بدەن، جا ھەر كات رپى تەعبىركردن لە بىرو بۆچوونەكان لە گرۆپىك گىرا، ئەوكات جەماوەر بەگشتى لە زنجىرەيەكى تەواو رووداو و تىزەكان بىبەرى دەكرپن كە پىويست بۆ ئەوہى لەبەرچاو بگىرپن بۆ گەيشتن بەباشترين دەرەنجامەكان.

نە ھۆلْمزو نە كەسانى ترېش نەيانووتو سەنووړىك نىە بۆ ئازادىى دەربرپن، بەپىچەوانەو، زۆرترين و تووۆژەكان لەم دەيان سالى دوايدا لەو بارەيەو بوو كە چۆن سەنووړىك بكىشين لەنيوان وتارى پارىزگارى لىكراو و نەكراودا، لەو جۆرە و تووۆژانەدا ئەم پرسىارە كراو: "بۆچى ئەمجۆرە وتارانە پارىزراوبن؟"، چونكە كۆدەنگىەك لە ئارادايە كە يەكەمىن ھەمواركردى دەستوور زياتر پارىزگارى دەكات لە وتارى سىياسى، چونكە بەبى بوونى وتارى سىياسى ئازاد ئىدى كۆمەلگەى ديموكراتىش لە ئارادا نابىت.

لەو بارەيەو دادوهر (لويس د. براندىز) لە دۆزى (ويتنى) لەدۆزى ويلايەتى كاليفورنيا لەسالى ۱۹۲۷ دا دەلەيت: "بۆ گەيشتن بە دەرەنجامەلەيكى دروست لە بارەى ئەم پرسانەو، دەبى ئەوھمان لەياد بىت كە ويلايەتەيك لە ويلايەتەكان بۆچى مافى رېگىرە لەبلاوكرەنەوہى بىروباوەرپىكى كۆمەلەيەتى، ئابوورى يان سىياسى ھەيە كە زۆرىنەى زۆرى خەلكى پىيانوايە ھەلەن و دەرەنجامى خراپيان لىدەكەوئتەو. ئەوانەى سەربەخۆى ئىمەيان بەدەيھىنا باوەرپان ھەبوو كە ئامانجى تەواو دەولەت لەوھدایە خەلكى ئازادبن لە گەشەدان بە تواناكانيان و دەبى ھىزى راوۆژگارى سەركەوئت بەسەر ھەرەمەكەبوندا. ئەوان پىيانوابوو ئازادى ئامانج و ھۆكارىشە. باوەرپان ھەبوو ئازادى رازى بەختەوہرى و ئازايەتەش رازى ئازادىيە. لەو باوەرەدابوون ئازادى بىركردنەوہو گەفتوكردن وەك خۆت دەتەوئت كۆمەلە ھۆكارىكن ناتوانن دەستبەردارى بىن بۆ دۆزىنەوہو بلاوكرەنەوہى ھەقىقەتى سىياسى ھەر وەك بەبى دەربرپن و كۆبونەوہى ئازادانە، و تووۆژەكان سووديان نابىت و بە بوونى ئەو ئازادىيە و تووۆژەكان دەبنە خاوەن پارىزگارى لە بلاوونەوہى بىروباوەرە روخىنەرەكان و گەورەترين ھەرەشەيش بۆ سەر ئازادى و تووۆژى گشتىش ئەركىكى سىياسىيە و ئەمەش دەبىت بنەماى سەرەكى ھوكومەت بىت. ئەوان دەرەكان بەو مەترسیانە كە ھەموو دامودەزگا مەروپىيەكان دووچارى دەبنەو. بەلام ھاوكات ئەوھشيان دەزانى كە ھەر تەنھا لەمیانەى ترسى سەرپىچىكارانەو لە سزا ئاسايى و ئارامى دەستبەر نابىت. بۆيە

سەرکوتکردن و كېكردىنى ھىممەتى فيكرو ھىواو ئەندىشە مەترىسى خۇيان ھەيە، ترس چەوسانەو دەھىنئە ئارا، چەوساندەنەو ھىرقىنە ھەراھەم دەھىنئە، رىقكىنەش ھەپشەيە بۇسەر ھىكومەتى سەقامگىر، سەرفرازى لە رەخساندىنى ھەلى وتووئىزكردنى ئازادانەى سكالو رىگەچارەكاندا دەبىت، چارەسەرى گونجاوئىش بۇ ئامۇزگارىيە خراپەكان بە ئامۇزگارىيى چاك دەبىت. ئەوان لەو بىدەنگىيە خۇيان بەدووورگرت كە ياسا بەزۇر دەيسەپىنئە، چونكە بىروايان بە ھىزى لۇزىك ھەبوو كە لەوتووئىزى گشتىدا بەرجەستە دەكرىت كە بەلگەى ھىزە لە ناجۇرتىن فۇرمەكانىدا. لەبەر ئەو ستەمەيش كە زۇرىنەى دەسلەتدار ھەندىچار پىادەيان دەكرىت، دەستووريان ھەمواركرىد بۇ دەستەبەركردنى كۆبونەو دەربىرىنى ئازادانە بۇ ھەمووان. ترسان لە ئازارپىگەياندىنى زۇر نابىتە پاسا بۇ لابرەن رىگىر لە كۆبونەو دەربىرىنى ئازاد. چونكە خەلگى لە ژنە ئەفسوونابازەكان ترسان كەچى ژنانيان سوتاند، ئەركى دەربىرىنى ئازادىش، ئازادكردىنى خەلگە لە كۆتوبەندەكانى ترسى نەگونجاو، كەواتە سىپىنەو لابرەن ئازادى دەربىرىن بىنەماگەلىكى لۇزىكى ترسان دەخوازىت لەسەرھەلئەنى دەرەنجامى خراپ لە حالەتى موماسەرەكردىنى ئازادى دەربىرىندا. دەبىت باگراواندىكى لۇزىكىش ھەبىت بۇ ئەو بىروايەى كە مەترىسى مايە بە ترس لەرووداندايە، وەك بوونى بىنەمايەكى لۇزىكى بۇ ئەو بىروايەى كە ئەو ئازارەى دەبى لىيەدووور بىن بۇخۇى مەترىسەكى تەواو.

ئەوانەى بە شۇرش سەربەخۇى ئىمەيان بەدەيھىنا ترسنوك نەبوون، لە گۇرانكارىيى سىياسى نەترساون و لەسەر ھىسابى ئازادى ئاسايش و نىزاميان پىرۇز رانەگرتو، بەلەينى پىاوغەلىكى ئازا و متمانە بەخۇكرىدوو دۇنيا لە ھىزى دەربىرىن و بىركردنەو ئازادانە لۇزىكى دوور لە ترس، ناكرىت مەترىسى زادەى ئازادى دەربىرىن بەمەترىسەكى ئاشكراو روون دابىرىت ئەگەر بەر لە وتووئىز لەسەركرىدىن زىانىكى مايە بە ترسى لىنەكەوئەو. ئەگەر كاتىك ھەبىت بۇ خستەنەرووى ھەلەو درۇكان لە ميانەى وتووئىزەو بۇ خۇدووورگرتن لە كىردەى زىان بەركەوتن لە ميانەى پىرۇسەى فىركردنەو، ئەوكات چارەسەرى پىوئىست وەبەرگرتنى زىاترى ئازادى دەربىرىنە نەك بىدەنگىيە بەزۇر سەپىنراو، حالەتەكانى بارى ئاساىي بەتەنھا دەتوانن بىنە پاساوى سەرکوتكرىد. ھەر بەوھش دەسلەت دەتوانىت لەگەل ئازادىدا تەبا بىت.

بەراى (براندیز) گىرنگىرىن رۇلى دىموكراتى بىرىتىيە لە رۇلى (ھاۋلاتى)، مەۋقۇش بۇ ھەلسۇرپاندنى ئەم رۇلە، دەبى لەمشتومپرو وتووئىزەكاندا لەسەر دۇزە گىرنگەكان بەشدار بىت. ھاۋلاتى ئەو بەرپىرسىارىتىيە بۇ جىبەجى ناكرىت ئەگەر ترسى ھەبىت لە وتنى شتى گىرنگى جىا لە حالەتە باوەكانى ناو كۆمەلگە و ناشتوانىت ئەلئەرناتىقەكان تاوتوئى بكات ئەگەر لەبەرانبەردا بىروبوچوونى جىاواز نەبىت و بەئازادى تەعبىر لە بىروپراكان نەكرىت. كەواتە دەربىرىنى ئازاد لە نىوجەرگەى دىموكراتىدايە. ئەم راستىيە ھىندە بەلگە نەوئىستە، مەۋقۇ دوچارى سەرسامبوون دىت كە بۇچى نەك لەھەر ئەمىركادا، بەلكو لەتەواوى جىھانىشدا قىبولكراو نىيە، دىيارە دۇزىنەو ھۆكارەكانىش كارىكى گران نىيە، داكۇكىكرىد لەو بىروباوەرپانەى ئاستىكى جەماوەرىيان نىيە ئازادىيەكى مەدەنى دەخوازىت، چونكە وەك (ھۆلمز) و (براندیز) دەلئىن: "زۇرىنە بەدەگمەن گوئى لەو بىروپراپانە دەگرىت كە مەملانىيى بىروپرا باوەكان دەكەن. ھەر ئەوھش واىكرىد يەكەمىن ھەمواركرىد لە دەستوووردا ئەنجام بدرىت. ھۆلمز دەلئىت: "بىرى ئازاد بۇ ئەوانەيە كە ھاوبىرمانن، بەلكو بۇ ئەوانەيە كە بەدەلمان نىن"

ئەمەش چەمكىكى ئاسان نىيە، زۆرچارىش، بەتايىبەتى لەكاتەكانى جەنگدا، بەزەحمەت بوار دەدرىت بەوانەى
 ھىرش دەكەنە سەر بنەماكانى دىموكراتى مىكانىزىمە دىموكراتىيەكان لە ھىرشەكانىندا بەكاربەيتن. بىرۆكەى
 زانىارىيەكانى ھەريەك لە ھۆلمزو براندیز پىدەجىت لە سەرەتاي سالانى جەنگى ساردا دارپىژراپىت.. لەسالانى
 چەلەكانى سەدەى رابردوودا، حكومەت حىزبى شىوعى ئەمريكاي دابەدادگا، بەو ھۆيەى بانگىشتيان بۆ
 روخاندنى حكومەت كردوو بەھىزو بۆ بلاوكردنەو ھى ھىرۆكەيەش پىلانىان گىراو، لەو بارەيەو
 زۆرىنەى دادگاي بالاى ئەمريكا ھەلۆيشتيان گۆرى، دواى ھەمواركردنەكە، چونكە لەگەل برپارداندا بەو ھى
 شىوعىيەكانى ئەمريكا ھىچ مەترسىيەكى روونيان نىيە كە ماپە بەترس بىت، بەلام حكومەت قسەكانىانى
 بە(ئاراستەيەكى خراپ) ناوبرد كە دەشيت بۆ ئاسايشى سىستىمى كۆمەلايەتى روخىنەر بىت. ھەروەك ھۆلمزو
 براندیز داکۆكيان لە سۆسيالىستەكان كرد كە ئەو كات جەماوهرىشيان نەبوو، (ھىوگۆ بلاك) و (وليام
 .أدۆگلاس) ىش بەھەمان شىو داکۆكيان لە ئازادى دەربىر و مافى كەمىنەكان كرد، لەو بارەيەو دادوهر (وليام
 .أدۆگلاس) لەبارەى دۆزى (دنيس) ھەو لەدۆزى ئەمريكا لەسالى ۱۹۵۱ دادەلەيت: "كاتىك ھەيە كە تەنانەت مافى
 دەربىرىنىش ھەسانەى دەستوورى لەدەستەدات. گەفتى چاك رەنگە رۆژىك لە رۆژان ئاگرىك بنىتەو كە دەبى
 لەبەر سەلامەتى جەماوهر بكوژىنرەتەو، ئەمەيە ماناى پىوهرى (مەترسى روون و لەناكاو" كاتىك ھەلومەرج
 ھىندە مەترسىدار دەبىت ناتوانىن لەو مەترسىيە خۆ بەدوور بگىرىن كە دەبىتە ھەرەشە بۆ سەر دەربىرىنى
 ئازاد،كاتى بانگەشەكردن دىتە ئارا بۆ وەستان، دەنا دەربىرىنى ئازاد كە بنەماى ھىزى دەولەتە دەبىتە ھوى
 روخاندنى، وىراى ئەو ھىش دەربىرىنى ئازاد وەك رىسايەك دەمىنىتەو نەك ھالەتەى ھەلۆبۆردراو.
 كۆتوبەندەكان بۆ ئەو ھى دەستوورىين، پىويستە پىشت بە زياتر لە ترسىش بەستى، بەزياتر لەنارەزايى گروپىك
 لەدۆزى وتارى ئازادو زياتر بىزاربوون لەناوھەرۆكەكەى. ئەگەر رىگە بەدەربىرىن بدريت ئەوكات مەترسىيەكى
 راستەوخۆش دەبى لەئارادا بىت كە بىتە ھەرەشە بۆ سەر كۆمەلگە.

كۆمۇنىستەكانى ئەمريكا بازىرگانى بىروباوھەرگەلىكى رەفكرابوون، ئىستاش شەكەكانىان بىبازارە، گەر
 بمانەوئىت بەپىي بەلگە قەزايەكان بچولئىين، ئەوكات ناتوانم بلىم كۆمۇنىستەكانى ئەم ولاتە ھىندە بەھىزو
 بەستراتىز بلاووبونەتەو كە دەبى بەھوى خىتابەكەيانەو چالاكەكانىشيان قەدەغە بكرىت. ئەمە بۆچوونى
 منە ئەگەر لەسەر بنەماى بەلگە قەزايەكان كاربەكەين. بەلام ھەر تەنھا دەرخستنى دىدە ناپەرەزايەكان ئاماژەن
 بۆ بايەخى زانىنى رووداوھەكان بەرلەو ھى ھەركارىك بكەين. نە لايەنگىرى و نە رىقوكىنەو ترسى نا عەقلانىش
 نابى بىتە بنەماى ئەم كارە فەرمىيە، نابىت قوربانى بدەين بە دەربىرىنى ئازاد بەھەر ھۆيەك كەمتر بىت لە
 بەلگەيەكى راشكاوانەو بابەتى بەو ھى كە ئەو خراپەو ناھەموارىيەى بانگەشەى بۆ دەكرىت لەو ھەدايە روبات.

دواى كۆتايى ھاتنى ھىستىراى جەنگى سارد، ئەمريكىيەكان لەبارەى بەلگەكانى دادوھران ھۆلمزو براندیزو
 گەيشتنە دىدىكى حىكەت ئاسا. چارەسەرى وتارى (خراپ) بەسەر كوتكردنى نابىت بەقەدەر ئەو ھى بە
 وتارى(باش) دەبىت، واتە روبەرووبنەو ھى كۆمەلە بىروبوچوونىك بەكۆمەلە بىروبوچوونىكى تر. لەراستىشدا،
 زۆرىك لەو شتانەى كە ئەمرو بەراست و دروست دادەنرپن رۆژانىك بوو بەھەرتەقە دادەنران، وەك نەھىشتنى
 كۆيلايەتى، مافى ژنان بۆ دەنگدان، ھەرچەندە زۆرىنە بەردەوام نىگەرانە لە ئاستى بىرۆكە
 پەرگىرە(رادىكالىيەكان) كە ھىرش دەكەنە سەر بىروباوھەر بەبەھاكان، بەلای ياساى دەستوورىيەو نەبىت، بەلام

سیاسەتی دیموکراتی ئەمریکی پاراستنی دەربرپینی ئازاد بەپۆیست دەزانیت، بەچاوپۆشی لەوەی کە ئەو تەعبیرە جەماوەریەشی نەبێت. لەسالی ۱۹۶۹دا دواجار دادگا داوا سنووری دانا بۆ تەواوی بیرۆکەى ھاندان بۆ پشپۆی کە دەلیت: "دەکریت ئەوانە بدرێنە دادگا ھەلگری بیروپراگەلیکن کە زۆرینە لەدژین بەو ھۆیەى بە روخیەری دەزانن."

لەگەرمەى ناپەزاییدا لەتیوہەگلانی ئەمریکا لە فیتنامدا، زۆریک لە بەرگریکاران لە ئازادیە سقیلیەکان پرسیاریان دەکرد، کە بەشداریکردنی ئەمریکا لە جەنگدا جاریکی تر ھێزە سەرکوتارەکان سەرپشک دەکات، وەک لەجەنگی یەکەمی جیھانی و جەنگی ساردا روویدا، بەلام زۆربەى ئەوانەى لەو دەترسان خراپتر رووبدات سەریان سوپما لەوەى کە ولات بەئارامی مامەلەى لەگەڵ ناپەزاییەکانیان کرد. ئەمەش ئەو ناگەپەنییە کە ھەموو خەلکی ئەمریکا وتاری ناپەزاییەکانیان بەباش زانیو. - یان خواستی ئەوھیان نەبوو بەئیدەنگ یان زیندانیان بکەن. بەلکو ئەو تیۆرییان قبوڵکرد کە دەلیت لە سیستمی دیموکراتیدا خەلکی مافی ناپەزایی دەربرپینیان ھەیە، بەدەنگی بەرزو لەھەندى باریشدا بە زەقى، بەلام ھاوکات دەبى گوێ لە ھەموو دەنگەکانیش بگیری. ئەمەش زیاتر لە دۆزی کچە خویندکار (مارى بس تنکرا)دا روون دەبێتەو.

"مارى بس تنکر" و ھاوپۆکانى لە "دیمۆن"ى ویلايەتى نیوا، لەدژی جەنگى ئەمریکا لە فیتنام قردیلەیان لە قۆلیان بەستو چوونە کۆلیژەکەیان، ئیدارەى قوتابخانە رییان لیگرتن کە ئەو کارەیان گرفت بۆ خویندن دروست دەکات.

لەراستیشدا ھیچ ریگریەک لە خویندن رووینەدا، بەلام ئیدارەى کۆلیژەکە لەو ترسان کە ئەمکارە پەرچەکردارى ھەبێت لە شارەکەدا کە ئەوان ریگەیان داو بە ناپەزایی دەربرپین لە جەنگى ئەمریکا لەدژی فیتنام.

لەپەکیک لە گرتگرتین دۆزەکاندا کە لەکاتی جەنگدا دەرکەوت، دادگای بالا بریاریدا کە لەبارەى تەعبیرکردن لە سیاسەتەو، خویندکاری قوتابخانەو زانکۆکان مافی دەستووری خۆیان لەدەسنادەن کاتیک دەچنە نیو قوتابخانەو کۆلیژەکانیان، بگرە بە پیچەوانەو، ئەگەر خویندنگەکان مەیدانگەلیکی گونجاوین بۆ راھینانی قوتابیان و خویندکاران لە بەھاوالاتیبوون، ئەوکات پۆیستە ھەلیان بۆ برەخسینریت کە بزائن مافی دەربرپینی گۆشەنیگا سیاسییەکانیشیان ھەیە، بیئەو لەلایەن دەسلالت یان ئیدارەى خویندنگاگانیانەو سزا بدرین.

چەند سالیك دواى ئەو، دژانی سیاسەتى دەرەوہى حکومەتى ئەمریکا ئالای ئەمریکیان سوتاندو دەستبەجى دەستگیرکران، ئەوانیش بەشیوہیەکی یاسایی بەرگرییان لەخۆیان کردو دۆزەکەیان گەپاندە دادگای بالا، دادگای بالایش ئەو کارەیانى بە "تەعبیریکی سیاسى رەمزی" لە قەلەمدا، ھەرچەند بەلای زۆرینەى خەلکی ئەمریکاوہ جی ناپەزایی بوو، لەو بارەوہ دادوہر "ئەنتۆنى کینیدی" پیوابوو کە دەبى ئەوہى ئالاکەى سووتاندوہ ھەرچى زووترە ئازادبکریت، تەنانت ئەگەر خۆیشى کارەکەى بەناجۆرو نادروست زانیبیت.

بەمجۆرە، وتارەکەى دادوہر براندیز دواى ۷۰ سال بەرھەمى لیکەوتەوہ کە دەلیت: "وہلامى وتارى خراپو نابەجى دەبیت بە دەستەبەرکردنى زیاترى ئازادى دەربرپین بیت، بۆ ئەوہى خەلکی فیرى وتووێژو لیکدانەوہ دیاریکردنى خواستەکانیان بن."

ئەگەر بەشىۋەيەكى گىشتى بىرۈكەى وتارى سىياسى كۆتەنەكراۋ قىبۇلېكەن، ئاخۇ ھەلو مەرجى جۇرەكانى تىرى تەبىر كىردىن چۆن دەبن؟ ئەگەر لە يەكەمىن ھەموار كىردى دەستوردا قەدەغەكارى رەھابىت، ئايا ئەمە ماناى وايە حكومت چىدى ناتوانىت چاۋدىرى يان سزاي قۇرمىك لە قۇرمەكانى دەرپرېن بدات؟ يان ئايا ھەندىك لە جۇرەكانى تىرى دەرپرېن لە دەرەۋەى پەرچەمى بىرگەى تايبەت بە دەرپرېندا دەبن؟ ئايا نووسەر يان ھونەرمەند يا خاۋەن كار يان دەمارگىرىكى ئاينى، ناپەزايى دەرپرېك، پەيامنىرىك مافى ئەۋەيان دەبىت شتىك بلىن كە دوژمنكارانەۋ ماپە بە نىگەرانىى بىت بە پاساۋى پارىزگارى لىكردى دەستورەۋە؟ ئەم پىرسىيارانە ۋەلامى ئاسانيان نىە، چونكە نە كۆدەنگى و حوكمى كۆتايى لەلايەن دادگاي بالايىشەۋە لەسەر تەۋاۋى بوارەكانى دەرپرېن لە ئارادانىە، چەندە ھەستى جەماۋەر گۇرپانى بەسەردابىت، چەندە حكومت بوۋە كۆمەلگەيەكى فرەيى و كراۋە، چەندە تەكنۇلۇژ يا ھاتە نىۋ تەۋاۋى بوارەكانى ژيانەۋە، ئەۋكات ماناى يەكەمىن ھەموار كىردى دەستور دەچىتە دۇخىكى گۇراۋەۋە سەبارەت بە وتارى نا سىياسى.

لە سەرەتاي سالانى چلى سەدەى رابردوۋەۋە، دادگاي بالا بەچەند دەستەۋازەيەكى نىمچە كۆتايى رايگەيانە كە يەكەمىن ھەموار كىردى دەستور نابىتە پەرچەمى دەرپرېنى خرابو ھاندەر بۇ پىشۋى و وشەى دوژمنكارانەۋ دەرپرېنى بازىرگانە.

لە دەيان سالى رابردوۋە دادگا تەۋاۋى ئەۋ ھالەتەنەى چارەسەر كىرد، ئەگەر مافى پاراستنى بە ھەموانىش نەدابىت، بەلام زۇرپك لە لايەنەكانى دەرپرېنى خستە چوار چىۋەى بىرگەى پاراستنى ئازادىى دەرپرېنەۋە. پىرسى دژۋار بەلاى دادگاۋ خەلگىشەۋە ئەۋەبوۋ كە مۇڤ لە كويىدا وپناى ھىلى جياكەرەۋە بكات لەنىۋان وتارى پارىزگارى لىكراۋو دەرپرېنى پارىزگارى لىنەكراۋا لە رۋۋى دەستورەۋە، لە ھەندىك بواردا، ۋەك بەدەرەۋىشتى، ھەۋلەكانى وپنەكردى جياكارىەكى ياسايى لايەنگىرى جەماۋەرى بەدەستەنەھىنا، چونكە بەدەرەۋىشتى بۇ خۇى شتىكى بابەتى نىەۋ بە ئاسانى پىناسە ناكىرىت، رەنگە ئەۋەى مۇڤىك بە بەدەرەۋىشتى دەزانىت كەسىكى تر ھەمان ھالەت بە بارىكى رۇمانسى و عاتىفى بزانىت.. يان ئەۋەى مۇڤىك توۋرە دەكات رەنگە نەبىتە ھۇى توۋرەبوۋنى كەسىكى تر، ئايا ئەمانەن ئەۋ ماددانەى كە دەبى ھەموار كىردى يەكەمى دەستور پارىزگارىان لىبكات؟ ئايا دەرپرېنى ھونەرى، بەتايبەتى كاتىك پىچەۋانەى پىۋەرە ستاتىكى و ئەدەبىيەكان دەبىت، پارىزگارىان لىدەكرىت؟.

پىرسى دارايىش لە پىرۋسەى ھەلئىزاردنەكاندا ماۋەى زياتر لە ۲۰ سال و توۋپىژى لە بارەۋەكرا.. ھەۋلى زۇرىش درا بۇ چاۋدىرىكردى چۆنىتى خەرجكردى ئەۋ بىرە پارەيەى كە بەشداربوۋ دەتوانىت بىبەخشىت، بەلام دادگاي بالا چەند سالىك بەر لەئىستا بىرپاريدا كە دارايىش، بە جۇرپك لە جۇرەكان، دەرپرېنەۋ كاتىكىش دارايى بۇ بەھىزكردى خۇدى دەرپرېن لە بىرۈكە سىياسىيەكان بەكار دەھىنرىت، ئەۋكات كۆنترۇل ناكىرىت، لىرەشدا بواريكى تر دىتە ئارا ئەۋ سنوۋرەى تىدا روۋن نىە كە دەكرىت مۇڤ بۇ بەرگىرىكردن لە بنەماى دەرپرېنى ئازادو ۋەبەرى بگىرىت بىئەۋەى بەر جەمكەكانى دىموكراتى بكەۋىت كە ھەمان سۇزىان بۇ ھەيە، ۋەك ھەلئىزاردنى بى ساختەكارى.

رەنگە چۆنىتى پراكتىزەكردى يەكەمىن ھەموار كىردى دەستور بەسەر تەكنۇلۇژىاي ئەلىكتىرۇنىدا زياترەن ئەركى ھىوابىبىت كە روبەرۋى خەلئە سىستىمى قەزايى بىتەۋە، ئايا دادوەر ھۆلەم تۇرى ئىنتەرنىتى خستۋتە

بوارى بازارى بىرۆكەكانەو؟ گەيشتى زانىيارىهكانى جيهان به هموو مالئىك و خواستى ھاۋلاتيان له كويى يەكەمىن ھەموارکردنى دەستووردا دەبييت؟، كه تا ئەم ساتەش له ھەموو نۆۋەندە سىياسى و فيرخوازى و كۆمەلەيەتەكاندا قسەو باسيان لەسەر دەكرىت، ئازادىي دەربىرپىن له ھەموو مافەكانى تر ئازىزترەو ھىچ مافىكىش ھىندەي ئەو مافە رابۆچوونى جىاوازى له بارەو ھەراھەم نەھىنراو، ھاۋلاتيان دەرك بەو دەكەن كه دەبى نەك ھەر بوارى ئەو ھەيان ھەبييت رابۆچوونى نابەدەل بەيىنە ئارا، بەلكو دەخوازن بوار بە خەلكانى بەرانبەرىش بدرييت داکۆكى له بىرو راكانيان بکەن، بۆ ئەو ھى پرۆسەى ديموكراتى لەكاردايىت، بەمانايەكى ترو وەك دادوەر ھۆلمز دەلييت: "يەكەمىن ھەموارکردنى دەستوور ھەر بۆ پاراستنى ئەو دەربىرپىنە نىە كه رەزامەندىن لەسەرى، بەلكو بۆ پاراستنى ئەو دەربىرپىنەيشە كه بەدلمان نىن".

ئازادىي رۇژنامە نووسى

ن/ملفين ئەرۇفسكى

و/عەبدوللا مەحمود زەنگنە

ئازادىي رۇژنامە نووسى

ن/ملفين ئەروفسكى

ئازادىي رۇژنامە نووسى مافىكى خۇشەويستە بەلەي ھاۋلاتيانەۋە، بەلەم لەگەل ئازادىيەكانى تردا جياۋازىي ھەيە، چۈنكە ئەمىيان مافىكى تاكە كەسىۋ دامودەزگاييە ھەر ئەۋە ناگرېتەۋە كە كەسىكى ديارىكراۋ بۇخۇي بىرو باۋەرەكەي بىلەۋىكەتەۋە، بەلەك مافە بۇ مىدىياكان كە تەغىر لە دىدە سىياسىيەكانىيان بىكەن ۋە ھەۋال ۋ بەدۋادچۈنەكان بىلەۋىكەتەۋە، كەۋاتە ئازادىي رۇژنامە نووسى بىنەمايەكى ترى كۆمەلگەي دىموكراتە، ھەروەك (ۋالتەر لىيمان) ى گەرە رۇژنامە نووسى سەدەي بىستەمى ئەمرىكى دەلئىت: "رۇژنامە نووسى ئازاد ئىمتىياز نىيە بەقەدەر ئەۋەي پىۋويستىيەكى ئۆرگانىيە لەكۆمەلگەيەكى مەزىندا"

لەراستىشدا ھىندەي ئالۋىزۋونى كۆمەلگە خەلگىش زياتر پىشەبەستىن بە رۇژنامە ۋە كەنالە جۇراۋ زۆرەكان بۇ بەدۋادچۈنە ھەۋالە جىھانىيەكان ۋ بىستىنى رابۇچۈن ۋ بىرۋەكە سىياسىيەكان. يەك لەئامازەكان بۇ گرنگىي كارى رۇژنامە نووسى، ئەۋەيە كاتىك ھىزىكى نەيار ۋلاتىك داگر دەكات، بەر لە ھەموو شتىك رۇژنامە نووسى دەمكوت دەكات. لەبارەي زەرۋەتى بوۋنى رۇژنامە نووسى ئازادەۋە، تۆماس جىفۇرسۇنى سەرۋكى سەردەمى ۱۷۸۷ى ئەمرىكا دەلئىت: "مادام رابۇچۈننى خەلگى بىنەماي بەرقەرابوۋنى ھكۈمەتەكەمان بىت، دەبى ئامانجى يەكەممان پاراستىنى ئەۋ مافەيان بىت، ئەگەر سەرپىشكەم بىكەن لەۋەدا كە ھكۈمەتتىكى بى رۇژنامە ۋ رۇژنامەي بى ھكۈمەت ھەلېزېرم، بى دوۋدلى رۇژنامەي بى ھكۈمەت ھەلېزېرم، بىنەماكانى ئازادىي دەرېرېن ۋ ئازادىي رۇژنامە نووسى تا رادەيەك لەيەك نىزىكن، چۈنكە ئەۋ گەتەي رەخنەي لە ھكۈمەت پىدەگىرېت، نوسراۋ بىت، يان بىستراۋ، لە سايەي ياسا ئىنگىلىزىيەكەدا ئەگەرى سزا بەركەۋەتنى لىدەكرا، ئەۋەش گرنگ نەبوۋ كە بابەتە بىلەۋىكە رەستە يان نا، چۈنكە ھكۈمەت خۇدى رەخنەكەي بەتاۋان لەقەلەم دەدا، بەۋ ھۆيەي دەبۈە مايەي گومان دورستكردن لە پاكى ۋ جىمتمانەبوۋنى بەرپىرسان، بەگومان ۋ دوۋ دلىيەۋە پىشكەۋەتن بەرەۋ رۇژنامە نووسى ئازاد ھاتە ئارا، ۋاتە رۇژنامە نووسىيەك بەبى ترسى سزاي ھكۈمەت رابۇچۈنەكان بىلەۋىكەتەۋە.

(سىر ۋلىام بىلاستۇن) ى راقەكارى ياسايى ئىنگىلىزى لە نىۋەي سەدەي ھەژدەھەمدا ۋتويەتى: "ھەرچەندە رۇژنامە نووسى ئازاد بۇ سىروشتى دەۋلەتى ئازاد پىرسىكى پىۋويستە، بەلەم دەبى ھاۋكات سىنوردار بىكرېت" لەۋ بارەيەۋە لەسالى ۱۷۶۵ دەلئىت: "لەكاتىكدا ياسا ئىنگىلىزى سزاي تاۋانەكانى خراپەكارى ۋ خىانەت ۋ ھاندانى پىشۋى ۋ كوفىرەكردن ۋ سوكايەتەكردنى راشكاۋانە دەدات، ئەمە بەھىچ شىۋەيەك لە شىۋەكان ئازادىي رۇژنامە نووسى پىشۋىل نەكات، ئەگەر ۋەك پىۋويست لە ماناكەي تىبگەين. ئازادىي رۇژنامە نووسىيى بۇ دەۋلەتتىكى ئازاد پىۋويستە، ئەۋەش دانەنانى كۆتۈبەندى پىشۋەخت دەخۋازىت بۇ سەر بىلەۋىكەتەۋە، ئازادبوۋنىش ناگەيەنئىت لەسەر كۆتۈرەن سەبارەت بەۋ بابەتە تاۋانكارىيەنى بىلەۋەكرىنەۋە، گومان لەۋەدا نىيە ھەموۋ مەۋقەيىكى ئازاد مافى ئەۋەي ھەيە بىرو باۋەر ۋ رابۇچۈننى خۇي بەجەماۋەر بىگەيەنئىت، رىگرى لەۋ مافەش ۋاتە تىكشكاندىنى ئازادىي رۇژنامە نووسىي: بەلەم ھەموۋ كەس ۋ مىدىيەك دەبى دەرەنجامى بىلەۋىكەتەۋە بابەتى نابەجى ۋ ناياسايى لەئەستۇ بىكرېت"

ئاخۇ تاوانەكانى: سوكايەتتېيىكرىن، خىانەت، سوكايەتتېيىكرىن بەئەين، كوفىركىرن، ھاندان بۇ پىشۋى، بەدەرەشتى چۈن دىاردەكرا، بېگومان پىرسەكە لەسەر حكومت دەۋەستا، لەگەۋەھەرىشدا، دەكرا ھەر بىلاۋكراۋەيەك كە ئەگەر بەشۋەيەكى ھاۋسەنگىش رەخنەى لە سىياسەتى حكومت يان سەركىردەكانى بىگىت، خاۋەنەكەى روۋبەروۋى غەرامەكرىن و زىندانىكرىن و بارى خراپىش بەئىرئەتەۋە، كەۋاتە لەسايەى ئەو جۆرە حكومتە قەزايە ناباتەتەنەدا ئىدى راستى ھىچ بەھايەك بەھەندەۋەرگىتتىكى نەدەمان. لەسەردەمى كۆلۇنئالىستىداۋ بەپىي ياسا ئىنگلىزىيەكە چەندىن خاۋەن بىلاۋكراۋە درانە دادگا، بەو ھۆيەى رەخنەيان لە ھەندىك بىپارى حكومت گىرتىۋو، بەپىي بنەما تەقلىدەكانى بىلاكستۇن رېگە دەدرا بە بىلاۋكردنەۋەى بىرو بۆچۈنەكان، بەلام دۋاى بىلاۋكردنەۋەيان سزى خاۋەن، بابەتە رەخنەيەكان سزا دەدرا، ھەرچەند بابەتەكە راست و دروستىش بۋايە، بەلام دۋاتەر ھەر لەرپى ياساۋە راستى و دروستى، واتە حەقىقەتى بابەتەكە ۋەك بەرگىرەيەك لە تاۋانباركراۋ كارىگەرىي ھەبۋو لەسەر ئەۋەى بەرپىرسانى پاشايەتى ئىدى چۈن بخۋازن خاۋەنى ئەو بابەتەنە بە تۆمەتى ھاندان بۇ پىشۋى لە كۆلۇنئالىەكاندا بەدەنە دادگا، دۋاى شۇرپش و سەرەپراى ياسا تاپبەتەكان بەدەركرىنى كىتېب، خاۋەن بىلاۋكراۋەكانە لە كۆلۇنئالىەكاندا بەئازادى ھىرشىيان دەكرە سەر تاجى بەرپىتانى و ھاكىمى ھەرىمەكان.

كاتىك كۆنگرىس لەسالى ۱۷۹۸دا لەمىانەى ئەۋەى لەجەنگ دەچۈۋ لە دژى فەرەنسادا ياساى ھاندان بۇ پىشۋى دەركرى، بەو ياسايە رېگەى دا بە بەركارھىنانى راستى و دروستى بابەتە بىلاۋكراۋەكە ۋەك بەرگىركىرن لە دژى تۆمەتى ھىرشكرىنە سەر سەرۋكى ئەمىرىكا، بەلام ياساكە بەرۋحىيەۋتتىكى نىيازخراپى و لايەنگىرى بۇ كۆمارىخۋازەكان لەلايەنگرانى جىفرسۇن بەرجەستەكرا، چۈنكە دادۋەرە فېدرالىيەكان ئەو پىرسى راستى و حەقىقەتەيان ۋەك ھۆكارىكى بەرگىركىرن پىشتگۈى خست و ۋەك ئىنگلىزەكان ياساكەيان جىبەجى كىرد و سزى تەنەنەت دەرپىرنى وشەيەكىان ۋەك تاۋان دادەنا. بۇ نەمۋنە: كە ماتىۋ لايۇنزى خاۋەن رۆژنامەيەك كە رەخنەى سەرۋك جۇن ئادامز گىرت بەۋەى زۇر شەيدى لاف و گەزاف لىدان و خواستى خۆپەرستىيە، ناۋبراۋيان بەھەزار دۆلار غەرامەكرد و چۋار مانگ لە زىنداندا مايەۋە تا غەرامەكەى تەۋاۋ كىرد. لەسالى ۱۸۰۱دا ياساى ھاندان بۇ پىشۋى بەسەرچۈۋ، حكومتى فېدرالىش لەماۋەى سەدەى دۋاتردا بەھۋى پىشۋىلىكارى بىرگەى رۆژنامەنوسىيەۋە ھىچ رېۋشۋىننىكى نەگىرتە بەر، جگە لە ھەندىك كۆتۈبەند لەماۋەى شەرى ناۋخۇدا، ئىتر ۋردە ۋردە پىرسى تۆمەتە تاۋانكارىيەكان بۋونە پىرسىكى ياساى مەدەنى نەك تاۋانكارى.. بەپىي ئەو ھالەتەش چەندىن كەسىتى دىار بۇ بەرگىركىرن لە شۆرەتيان سكالاي قەزايان تۆمار كىرد، كۆنگرىس لەمىانەى جەنگى يەكەمى جىھانىدا ياساى ھاندان بۇ پىشۋى دەركرى، ۋەك لەبەشى پىشۋىتى ئازادى دەرپىندا تىبىنىمان كىرد، ئەم ياسايەۋ دۆزەكانى زادەى ياساكە ۋەك پىرسى وتارى ئازاد چارەسەركران و پىۋەرى مەترسىي ئاشكراۋ روۋن ۋەبەرگىرا، بەلام لە بۋارى رۆژنامەنوسىي ئازاددا، تا ماۋەى سالانى سىيەكانى سەدەى رابردوۋ ھىچ پەرەسەندىن و كۆرپانكارىيەك نەھاتە ئارا، كاتىك بنەماى كۆتكرىنى پىشۋەخت ھىنرايەۋە بۋارى كارپىكرىن.

رۆژنامەكان لەمىانەى پەرەدانەۋە بە رۆژنامەنوسىي ئازاد، دەركىان بەۋە كىرد لەدادگاى بالادا ھاپەيمانىكى بەھىزىان ھەيەكە دەستەۋاژەى (رۆژنامەنوسىي)يان كىردۋتە قەلغانىكى بەھىز بۇ داكۋىكىكرىن لە ئازادىي رۆژنامەنوسىي. لە ۋىلايەتى مېنىسوتا ياسايەكى ھاۋشۋەى ياساى ۋىلايەتەكانى تر دەركرى، رېگر بۋو لە

بلاوكردنه وەى بابەتگەلىك كە بېيتە ھۆى ئاۋامنانە وەى ناوزېراندن و تېكىدانى بارى گشتى، بەلام ھەر لەو سەرو بەندەدا رۇژنامەى (زە ساتردەى پرىس) داخرا، بەو ھۆيەى كە جگەلە بلاوكردنه وەى ھېرش بۆسەر رەشپىستەكان و گروپە ئىتتىپاقى، زنجىرە بابەتلىكى تىرىشى بلاوكردەو لەسەر ھەلسوكەوتى گەندەلكارانەى سىياسەتوانان و گەورە پىاوان، دادگای وىلايەت بەخۇشچالىيەو رۇژنامەى ناوبراوى داخست، بەلام رۇژنامەكە لەدادگای بالا لە حوكمەكە تېھەلچەو. لەدادگای بالا، دادوەر (چارلز ئىشانز ھىوز) بېرگەى رۇژنامەگەرىى بەرجەستە كرد لە يەكەمىن ھەمواركردى دەستووردا (كەپىشتەر تەنھا بەسەر كۆنگرىسدا بەرجەستە دەكرا) ئەو بىرۇكەيەى دووپاتكردەو كە دەلىت: "ھىچ حوكمەتلىك بۆى نىە مافى دەستوورىى بلاوكردنه وەى رۇژنامەيەك سنووردار بكات، جگە لە حالەتەكانى بارى نائاساىى لەكاتى جەنگدا. ئەمەش ئەو ناكەيەنىت كە ئىدى نابى ھىچ رۇژنامەيەك سزا بدرىت لەسەر بنەماكانى تر، يان لەلايەن خەلكانى ترەو سكالايان لەدژ تۆمار بكرىت بەھۆى ناوزېراندنەو، بەلام دادگای بالا لەو دۆزدە لەبەر دوو پەرەسەندى گرنگ ئەو رىسايەى چەسپاند كە دواى سى سال ھاتنە ئاراو بوونە ھۆى پىكەپىنانى كۆلەكەكانى دامەزراندنى رۇژنامەنووسىى ئازادو ھاوچەرخ.

پەرەسەندى يەكەم لەمىانەى بزوتنەوەى مافە مەدەنىيەكەو دەركەوت لەسالانى شەستەكاندا. ئەو دەمە زۆرىنەى وىلايەتەكان ياساگەلىكىيان ھەبوو كە كۆتوبەندى پىشودەختيان نەدەخستە سەر كارى رۇژنامەنووسىى، بەلام لەھەمانكاتدا رىگەى دەدا بەتۆماركردى سكالاً مەدەنىيەكان بەھۆى ناوزېراندن و سووكايەتپىكردەو، ئەگەر زانىارىيە بلاوكرادەكان بۆ ئەو مەبەستە بووبىت، تەننەت ئەگەر ھەلەيش بووبن، لە (مۆنتگۆمرى) وىلايەتى ئالابامادا شەرو پىكدادان روويدا لەنىوان بەرگرىكاران لە مافە مەدەنىيەكان و ھىزى پۇلىسدا. ھەرەك چەند رىكخراوئىكى مافە مەدەنىيەكان لاپەرەيەكى رۇژنامەى نىويۆرك تايىمزيان بۆ رىكلام كرى بەناونىشانى : (گوئى لە دەنگەكانىيان بگرن) كە تىايدا لەمپەرەكانى رىئى ھەلسوپراوانى مافەمەدەنىيەكانىيان باسدەكردو داواى كۆمەككىيان بۆ دۆزدەكە دەكرد. ھەرچەندە لەو رىكلامەدا ناوى (ئاب. سۆلىشان) ى فەرماندەى پۇلىس نەھاتبوو، بەلام سكالالى لەدژى رۇژنامەكە تۆماركرد بەتاوانى ناوزېراندن و لەدادگا بېرى (۵۰۰) ھەزار دۆلار قەرەبوو كرايەو.

سۆلىشان بەو ھۆيەو سكالالى لەدژى نىويۆرك تايىمز تۆمار نەكرد كە ھەلەيەكى جى بايەخى بلاوكردبىتەو (يەك لەدەستەواژە ھەوالىيەكان باس لەو دەكات كە مارتىن لۆسەر كىنگ حەوت جار زىندانى كراو، كەلە راستىدا سى جارە)، بەلكو لەبەر ئەو بوە كە دانىشتوانى باشوور كارى رۇژنامەنووسىيان بە ركابەرىك دادەنا لەشەرى مافە مەدەنىيەكاندا، چونكە ھەر جارلىك كە خۇنىشاندەران رووبەرەوى لىدان دەبوونەو يان دەستگىردەكران، رۇژنامەكان ئەو ھەوالەيان دەگەياندە نەك ھەر تەواوى ناوچەكانى ولات، بەلكو بەھەموو جىھانىش. ئەو غەرامەيەى نىويۆرك تايىمزىش بەبېرى ۵۰۰ ھەزار دۆلار لەسالى ۱۹۶۴دا كە بەبېرە پارەيەكى زۆر دادەنرىت، بەسبوو بۆ ئەو رۇژنامە بچوكەكانى تر لەبلاوكردەو ھەوال لەبارەى بزافى مافە مەدەنىيەكانەو دوو جار بىرىكەنەو. بەواتايەكى تر: مانەو ھەى مادەى حوكمەدانە وەك خۆى كارىگەرى زۆر ترسناكى دەبوو لەسەر ئازادىى رۇژنامەنووسىى كەلەيەكەمىن ھەمواركردى دەستووردا ھاتبوو.

دادگای بالا هەر تەنھا ئەم حوکمەى لانهبرد، بەلگۆ لەو دوورتر رۆیشت، ریسای کۆتکردنى پێشوەخت کە لە بەریتانیاوە بۆ گەلى ئەمریکا مابووەو هەموو جوړه سزادانیکی لەسەر بالاوکراوەکان هەلگرت کاتیك هەوالیان لەبارەى فەرمانبەرانى فەرمى دەولەت و کاروبارەکانیان بالاودەکردووە، مەگەر رۆژنامەکە بابەت و هەوالیک بالاوبکاتەو هەلەبیت و بەنیازی خراپیشەو بیت بۆ ئەکەدارکردنى فەرمانبەریک. لەو بارەیهشەو دادگا کە رېگەر بوو لەبالاوکردنەوئى ئەو جوړه بابەت و هەوالانە کەبە ناوژراندن(تشیهر) ناسراو، هاوکات بواریشى بۆ هاوالاتیان رەخساند کەبەو هۆکارەو سکالا تۆمار بکەن، بەوێش بەم بریارەى چارەسەرى دۆزیکى سەرەکیى کرد لەبارەى ئازادى رۆژنامەسییەو، واتە بواردان بە رۆژنامەنووسان و بالاوکراوەکان لەبارەى حکومەت و کارمەندانیهو بەتەواوى ئازادییهو هەوال و بابەت بالاوبکەنەو. ئەگەر هەلەیش هاتبیتە ئارا، هەلەکان، وەك دادگا شیکارى بۆ کردوون، لەدەرەنجامى(بەدواداچونى بەپەلەو گەرموگورپدا) بۆ هەوالەکان هاتنەتە ئارا، بەلام هاوالاتیان پيوستیان بەو هەیه هەوالەکانیان پيڤگات.. هەرەك رېگەش نادریت بە لیپرسینەو و لیپيچینەو لە رۆژنامەکان لەدادگاداو هەرەشە لیکردنیا لەسەر کارەکانیان.

لەبارەى دۆزەكەى سوليفان لەدۆى رۆژنامەى نيوپۆرك تايمز، كە رۆژنامەكە بە ۵۰۰ ھەزار دۆلار سزادرا، دادومر(وليام برينان جۆنيۆر)لەسالى ۱۹۶۴دا دەلّيت: "لەباكگراوندى پابەندبونىكى نەتەوهميەو دەروانىنە ئەم دۆزە بەپيى ئەو بنەمايەى كە دەلّيت وتووڤژ لەبارەى دۆزە گشتيەكانەو دەبى چالاكانەو دووربىت لە سەركوتكردن و بەتەواوى كراوە بىت، رەنگە ئەم حالەتە ھاوكات بىت لەگەل ھېرشكردنە سەر حكومەت و كارمەندە فەرميەكانى بەشيۆەيەكى نابەدلى حكومەت و توندوتيزانە، ئەم دۆزەيش وەك تەعبيركردن لە ستەمكارى و نارەزايى دەربەرىن مايە بەپاريزارى ليكردنى دەستوور، پەرسيارەكەش ليەدايە كە ئاخۆ ناراستى زانيارە بلاوكراوەكان و ھۆكارى ناووزپاندن لەسەر سوليفان ئەو مافى پاريزگارە دەستوورە لادەبات. راھە فەرميەكان بۆ زەمانەتەكانى يەكەمىن ھەمواركردن بەردەوام دانانايان رەتكردۆتەو بەھەلّباردن ھەر تاقىكردنەوەيەك بۆ راستيەكان، جا ئەو ئەگەر لەلايەن دادومەرەكان، سوڤنددەرەكان يان ئىدارە فەرميەكانەو بىت، بەتايەبى ئەو حالەتەى ئەركى سەلماندى راستيەكان دەخاتە ئەستوى قسەكەر، چونكە پاريزگارى ليكردنى دەستوورى پشتبەستە بەراستى و دروستى، جەماوەريبوون، يان سوودى كۆمەلايەتى بىرۆكە ئەو بىروباوەرەى لە بابەتەكەدا ھاتوون، كەواتە ناووزپاندن و سوكاىەتيكردن بەكارمەندانى فەرمى حكومەت مۆلەت دەدات بەسەركوتكردنى دەربەرىنى ئازاد كە خۆى لەبنەمادا دەبىت ئازاد بىت، بەلام رەخنەگرتن لە رەفتارە فەرميەكان پاريزگارەى دەستوورى بلاوكراوەو رۆژنامەنووسان ھەلئەوھەشييتەو لەھالئىكدا ئەگەر رەخنەيەكى كارا بىت و ناووزپاندنى كارمەندانى حكومەتى تىدا نەبىت. لاپەرەكانى پنتاگۆن دۆزىكى ترى ئازادى رۆژنامەنسىيە كەلەدادگای بالای ئەمريكادا مشتومرى زۆرى لەسەرکرا، ئەو دۆزەش برىتيە لەوەى كە فەرمانبەريكى مەدەنى كۆمەلّك بەلگەنامەى لەبارەى جەنگى فيتنامەو لەپنتاگۆن دزيووە داويەتى بە رۆژنامەى نيوپۆرك تايمز لە ۱۳ تەموزى سالى ۱۹۷۱دا بلاويكردۆتەو. بەلگەنامەكانيش لەسالى ۱۹۶۷دا ئامادەكراوون و چەندىن زانيارى نەينيان تىدا تۆمار كرابوون و نارەزايەكى زۆرى ھيئاىە ئارا لەنيۆەندە سياسىيە بالاكانداو دۆزەكەش گەيشتە دادگای بالا. لەبارەى ئەو دۆزەو دادومر (وليام أ. دۆگلاس) لەموداخەلەكەيدا لەبارەى دۆزەكەى نيوپۆرك تايمز لەسالى ۱۹۷۱دا دەلّيت: " رەنگە ئەو زانيارى دركاندنانە

كارىگەرلەرنىڭ ترسناكى ھەيئەت، بەللام ئەۋەش بىنەمايەك پېكناھىيىت بۇ رېگەدان بەگۈتكردىنى پېشۋەختى رۇژنامەكان.. ئامانچى گەۋرە لە يەكەمىن ھەمۋاركردىنى دەستۋور برىتېبۋو لە قەدەغەكردىنى مامەلەي ھۆكۈمەت لەرېگىرە لە بىلۋكردەنەۋەي ئەۋ زانىيارىنەي ھۆكۈمەت خۇي شېرزە دەكات. مشتومرېكى بەرفراۋان لەۋلاتماندا ھەيە لەبارەي بارۋدۇخمانەۋە لە قىتنامدا، مشتومرە كراۋەكان بۇ تەندروستىي نەتەۋەيىمان كاريكى گرنىگن"

دىارە ھەمۋو لەسەر ئەۋ بۇچۈۋانەي دادۋەر (دۇگلاس) كۆك نەبوۋن، (ماكسويل كلارك)ى باليۇزى پېشۋى ئەمريكا لە قىتنام نازەزايى دەرېرى لەئاستى بېرىارەكەي دادگاي بالا دەلىت: "مافى ھاۋلاتى لە ئاگاداربۋون لە بارۋدۇخەكان تەنھا لەۋەدا دەيىت ئەۋ شتەنە بزانرېت كە دەيكاتە ھاۋلاتىيەكى باش تا بە بەرپرسيارىيەكانى خۇي ھەلېسىت" بەللام مەبەستى سەرەكى لە بېرىارى دادگا ئەۋەبوۋ كە رېگە بەھاۋلاتيان بىرېت ئەركى خۇيان جىبەجى بىكەن، دادۋەر دۇگلاس ئامازەي كرد بە بوۋنى مشتومرېكى گرنىگ لەبارەي رۇلى ئەمريكاۋە لەقىتنام، جا ئەگەر ھاۋلاتيان ئەركى خۇيان بەجىبگەيەننەۋ ژىرانە بەشداربەن لەۋ وتوۋيژانەدا لەباريىكدا كە ئەۋان لەزانىن ۋەرگرتنى زانىيارىيەكان بېبەرى بىرېن؟ بەللام ھەردوۋ رۇژنامەي نيوپۇرك تايىمرو واشنتۇن پۇست تاكە كەس نىن، بەلكو دەزگان ۋەزاران كارمەند كاريان تىدا دەكەن ۋەمليۇنان دۇلاريان ھەيە ۋەك سەرچاۋەي دارايى، كەۋاتە پەيۋەندى چيە لەنيۋان بەخشىنى ئەم بۋارە بەرفراۋانەي كاركردىنى رۇژنامەكان، كە زۇرجار ۋەك كيانى گەۋرەي كاري بازىرگانين لەنيۋان مافەكانى خەلكىدا؟ ئىمە دەيى ۋەتەكانى دادۋەر (براندېز)مان لەبىر بىت لەبارەي ئەركەكانى ھاۋلاتىيەۋە كەلە بەشى پېنجەمى ئازادىي دەرېرىندا باسى ليۋەكراۋ دەلىت: "وتوۋيژكردىنى گشتى ئەركىكى سىياسىيە ۋەدەي بىرېتە بىنەمايەكى سەرەكى لە ھۆكۈمەتدا"، بەللام بۇ ئەۋەي مۇۋ بېچىتە ئەۋ وتوۋيژدەۋ ۋەك ھاۋلاتىيەك بەرپرسيار بىت، دەيى ئاگادارى زانىيارىيەكان بىت. زانىيارىيە ۋەدەكانىش لەھەمۋو بارىكدا لە ھۆكۈمەتەۋە ناخىرېنە بەردەست، بەلكو رەنگە لەسەرچاۋە سەربەخۇكانەۋە بىلۋبىرېنەۋە، ھەروەك مانەۋەۋ بەرقەرارىۋنى ئازادىي ۋەدىمۇكراتىي دەكەۋىتە سەر، سەربەخۇي تەۋاۋى ئەۋ سەرچاۋانەۋ نەترسانيان لە بىلۋكردەنەۋەي زانىيارىيەكان.

لەبارەي رۇژنامەنوۋسىيەۋە (بۇرك) دەلىت: "لەپەرلەماندا سى دەسەلات ھەن، بەللام لەشۋىنى دانىشتىنى پەيامنىران ۋە رۇژنامەنوۋساندا دەسەلاتى چۋارەم ھەيە كەلە ھەمۋو دەسەلاتەكانى تر زۇر گەۋرەترە، ئەمە تەنھا خۋازەيەكى تەبىرى يان گىتېكى ژىرانە نىيە، بەلكو ۋاقىيىكى ۋەدەۋ دەيى بايەخىكى زۇرى پېبەدەين. بەناۋاننى رۇژنامەنوۋسى بە(دەسەلاتى چۋارەم) بۇرك مەبەستى بوۋ بىت تۋانكانى ئەم دەسەلاتە لەسەر راي گشتى ۋا دەكات بىتە سەرچاۋەيەكى گرنىگى ھۆكۈم دەسەلات لەھەر دەۋلەتلىكدا بىت، لەم كاتە ھاۋچەرخانەدا، بەجۇرەھا شىۋازو بەدىدى نىمچە دامودەزگايى رۇلى خۇيان دەگىرن، دادۋەر پۇتەر ستىۋارت پىيۋايە رۇژنامەنوۋسى رۇلىكى گەۋەرىي ھەيە لە پەردەھەلەنەۋە لەسەر گەندەلى ۋە پاراستىنى پاكىتى پۇسە سىياسىيەكە .. ھەروەك ۋىيام. ئەي دۇگلاسى ھاۋرېيشى لەدادگاي بالا ھەمان بۇچۈنى ھەبوۋ كاتىك دەلىت: رۇژنامەنوۋسى(مافى ئاگاداربۋون ۋە زانىيارى ۋەرگرتە لەلەيەن ھاۋلاتيانەۋە" چۈنكە ئەم مافى ئاگاداربۋون ۋە زانىيارى ۋەرگرتە پىرسىكى يەكلاكەرەۋەيە بۇ دەسەلاتى گەل.

لەسالى ۱۹۵۷دا، دادوهر پۆتەر ستىوارت لەبارەى رۆلى رۆژنامەنووسى ئازادەو دەلئىت: "مسۆگەرکردنى رۆژنامەنووسى ئازاد لەگەوھەردا دەقیكى بونیادیە لەدەستووردا، چونکە زۆرىنەى دەقەکانى تر لەياساکانى مافدا پارىزگارى لەئازادى يان مافگەلىكى ديارىکراوى تاکەکان دەکەن، يان بەپىچەوانەو ئەوەش، پاراستنى دەزگایەك دەبەخشیتە برگەى رۆژنامەنووسى ئازاد.

نمونهى تەواو لەبارەى چۆنیەتى هەلسانى رۆژنامەنووسى بەم رۆلە بونیادیە پەيوەستە بەسیستى دادگای تاوانکاریەو، چونکە شانەشانی پاراستنى مافى تاوانباران، هاوالاتى پيوستى بەو دەبیىت بزانیىت کە ئاخۆ ريوشوینە ئیداریەکانى دادگا لەکاردان، ئایا دادگاییکردنەکان بیخەوشن، ئایا وەك پيوست بەخیرایى بەرپۆدەچن يان دواخستنىک لەئارادایە کە کارى نابەجى و نادروستى بۆ تاوانباران لیدەکەویتەو، چونکە کەسیكى ئاسایى رەنگە کاتى ئەوێ نەبیىت بچیتە دادگا و ئامادەى دانیشتنە دادگاییهکان بیىت و چەند کاترمیڤىک بەسەرەریىت لەروانىن بۆ تى فى یەکان کاتىک دادگاییکردنەکان دەگوزنەو. بەلام دەتوانیىت لە برى ئەو حالەتەنە لە رۆژنامەکانەو زانیاریەکان کۆبکاتەو، بۆیە ئەگەر رینگە لەئامادەبوونى رۆژنامەکان بگيریىت لەدانیشتنى دادگاییکردنەکاندا، ئەوکات رۆژنامەکان ناتوانن زانیاریەکان بگەیهنە جەماوهر کە فۆرمى زانیاریەکان بریتین لە (گەوھەرى پرۆسەى حوکمى گەل) کەواتە لەبارەى ئامادەبوونەو لەدانیشتنى دادگاییکردنە دادپەرورەریەکاندا دەتوانین چى بلیین؟ ئایا نابیىت رۆژنامەکان دووربخرینەو ئەگەر تاوانەکە زۆر تاوانیكى سەخت بیىت، يان سۆزى خەلکى و جەماوهر گەرم بوبیىت، يان ئاگادارى و ریکلام ببیىتەهوى زیانگەیانەن بەهەلەبژاردنى دەستەى سویندەرانى بیلايەن؟ بیگومان وەلامەکە بەپىى دادگای بالا دەبیىت.

کۆتکردنى پيشووەختى دەربرپىن و بلاوکردنەو مەترسیدارترین حالەتەو لەهەر حالەتیكى ترى پيشلکردنى ئازادانەى مافەکانى دەستوور کەمتر قبولکراو دەبیىت، لەو بارەیهو دادوهرەکان شیوازی جۆراو جۆریان هەیه بۆ مامەلەکردن لەگەل ئەم حالەتەنەدا، لەوانەش بیدەنگکردنى دەستەى بەرگریکار يان بەدادگادانى پارێزەرەکان، يان گواستەوێ شوینى دادگاییکردنەکە بۆ جیگەیهکى ئارامتر و دەستگیرکردنى سویندەران، زەمانەتى هەموارکردنى شەشەمى دەستوور لەبارەى (دادگاییکردنى خیراو بیخەوشەو) هەر تەنھا پاراستنى تاوانبارى نەگرتەو لە دادگاییکردنى نهینى و ستەمکارانە، بەلکو مافى ئامادەبوونى جەماوهریشى دەستەبەر کرد، جگە لە رادەربرپىن و گەواھیدان و بینینى تەواوى ريوشوینەکان لەدۆزىکى تايبەت بەدادگادا لەبەر ئەوێ نەدەکرا تەواوى خەلکى ویلايەتى فیڤرجنیا ئامادەبن، بۆیە رینگە بەدەزگاگانى راگەیانەن درا ريوشوینى دادگاییهکان بگوزنەو و هاوکارین لەویدا کە پرۆسەى دادگاییکردنەکە بەپاکى و بیگەردى بەرپۆدەجوو.

لەبارەى دادگاییکردنەکەى ریچمۆند نیوز بايىرزەو لەدۆزى ویلايەتى فیڤرجینیا، دادوهر (ۆرن. ئەى. بۆرگر) لەسالى ۱۹۸۰ دا دەلئىت: "ياسای مافەکان لەسەر باگراوندیكى دوورو دريژى میژوویى دادگاییکردنەکان دانران و کە دەبوو کراو بیىت، ئەوکاتە گەیشتنى جەماوهر بەدادگاییکردنەکان وەك روالەتیكى گشتى پرۆسەکە تەماشای دەکرا .. بەرپۆدەبردنى ريوشوینە دادگاییهکانیش (کەلە بەردەم ژمارەپەك لەهاوالاتیان ئامادەبوو) دا جیبەجى دەکرا، وەك دیاردەیهکى بیۆینە تەماشای دەکرا بۆ دامەزراندنى حکومەتیكى ئازادانەى ئینگلیزى. لەزەمانەتى ئازادیەکانى وەك ئازادیى دەربرپىن و رۆژنامەنووسیدا، دەکرا لەیەکەمین هەموارکردنى دەستوور ئەو بەخوینریتەو کە پارىزگارى لەمافى ئامادەبوونى هەر مرقفیک دەکاتەو لە ئامادەبوونیدا لە دادگاییکردنەکەدا

بۇ ئەۋەدى مانايەك بېبەخىش بەۋ زەمانەتە روۋىن ئاشكەرايەنە، يەكەم ھەمۋار كەردى دەستور تەنەنەت پاراستىنى ئازادىي دەربېرىن و رۇژنامە نوۋسىي دەگۈزەرىنىيەت دەگاتە ئاستى ئەۋەدى سەۋۋەردار كەردى زانىيارىيە كۇگاكرەۋەكان لە حكومەت قەدەغە بىكات كە خەلگى دەخۋازن پېۋىستى خۇيانى لېۋەربىگرن، ئازادىي دەربېرىن ئازادىي گۈپراپەللى لەگەلدەيە، بەگشتى ياساكان جەخت لەۋە دەكەنەۋە كە نابىت دادگاكان لەكاتى ئەنجامدانى پىرۋسەي دادگايىكەردنەكاندا دەرگاي دادگاكان دابخەن، چۈنكە پېشتىر بەردەۋام كراۋە بوۋن. ئەم حالەتە بەھەمان شېۋە بەسەر دادگايىكەردنە مەدەنىيەكانىشدا بەرجەستە دەبوۋ.

ھەرۋەك دادۋەر ئۆلۈشەر ۋەندل ھۆلەز پېۋىۋايە چاۋدېرىي جەماۋەر بۇ دادگاكان بەرپۋەبەردىنى دروستى دادپەرۋەرى دەستەبەردەكات.. ئەۋ لەۋ بارەيەۋە دەللىت: "باشتر ۋايە دادگايىكەردنە مەدەنىيەكان لەبەرچاۋى جەماۋەرىكى ئامادە بوۋ بىكرىت، لەبەرئەۋە نا جىاۋازىي لەنىۋان دوۋ ھاۋلاتىدا بۇخۇي جىۋ بايەخە، بەلگۈ لەبەر ئەۋەيە كە گىرنگىرەن كاتە لەۋ كاتانەي ئەۋانەي بەردەۋام دادپەرۋەرى بەرجەستە دەكەن كارى تېدا بىكەن، ئەۋىش لەسەر بىنەماي ھەستەردن بە بەرپىسارىيىتى گشتى كە دەللىت ھەمۋە ھاۋلاتىيەك دەبى بەچاۋى خۇي دىنبايىت كە پىرۋسەي دادگايىكەردنەكان و ئەركە گشتىيەكان بەرپۋەدەچن.

دۋا پەرەسەندەنە تەكەنەلۇۋىيە نوۋىيەكان بىرۋەكەي ئامادەبوۋنى جەماۋەرىيەن لەدادگايىكەردنەكاندا گۈاستەۋە بۇ پېگەيەكى نوۋى .. چۈنكە سەرەراي نەبوۋنى مافىكى دەستورىي لەدانانى كامىرا لەھۆلەكانى دادگادا، چەندىن ۋىلايەت ياسا تەۋاۋىيان دەرگىر بۇ گۈاستەۋەي دادگايىكەردنەكان راستەۋخۇ لە رىي تى شىۋ كەنالەكانەۋە، ئەۋەش لەلەيەن ھاۋلاتىيەۋە ھالەتلىكى گۈنجاۋ ۋەخۋازاۋە لە روۋى جەماۋەرىيەۋە .. بەۋ جۆرەش مىدىكان رۇللى نېۋەند دەگىرەن لەنىۋان جەماۋەر و سىستىمى دادگاكاندا، بەلام بەشۋىۋازىكى نوۋىتر كە بىرۋەكەۋ بۇچۈنلىكى باشتر بە بىنەر دەدات.

چەمكى(مافى زانىن و ئاگاداربوۋن) كەلە بىرگەكانى تايبەت بە دەربېرىن و رۇژنامە نوۋسىيە ھاۋوۋە لە يەكەمىن ھەمۋار كەردى دەستوردا، لە فېكرى سىياسىي و دادگايى ئەمىركادا تا رادەيەك نوۋىيە، بەلام جارىكى دى دەبىنەن دىموكراتى و ئازادىيەكانى نەۋەستاۋن، بەلگۈ لە جۈلەيەكى بەردەۋامدان و بەپىي گۇپرانكارىيەكان لە كۆمەلگەدا لەگەشەسەندەن. (مافى خەلگى لەزانىن و ئاگاداربوۋن) بەشۋىۋەيەكى تۈكەمە پەيۋەستە بە ئازادىي رۇژنامە نوۋسىيەۋە، بەلام ھاۋكات پىشتىش دەبەستىت بە جىبايەخەكانى سىستىمى دىموكراتى، ئەگەر مەبەستەمان لە دىموكراتى ۋەك ئەبىراھام لىكۇلن دەللىت: (حكومەتلىك لەگەلەۋە، بۇ گەل بىت) ئەۋكات كاروبارى حكومەت ھاۋكات كاروبارى گەلىش دەبىت، ئەمەش ئەۋ شۋىنەيە كە تىايدا رۇللى بونىادگەرىي رۇژنامە نوۋسىي ئازاد يەكتەر دەبىرەت لەگەل بايەخەندەكانى ھاۋلاتىدا بە دىموكراتى، گەرچى ئەم بىنەمايە بەتەۋاۋى روۋن نىيە، چۈنكە نە خەلگى و نە رۇژنامە نوۋسانىش نابى ھەمۋە ئەۋ شتەنە بزانن كەلە حكومەتدا روۋ دەدەن، چۈنكە پىرسەكانى ئاسايشى نەتەۋەيى، كاروبارى دەرۋە، ۋەتوۋىژە ناۋخۇيەكان لەبارەي دۋاگۇپرانكارىيە سىياسىيەكان، ھەمۋە ئەمانە بەچەند ھۆيەكى روۋنەۋە، جىي ئەۋە نىن بىخىرەنە ژېر چاۋدېرىي جەماۋەردەۋە، ھەرۋەك(رۇدنى. ئەي. سىمۇلاي مامۇستا لە كۆلپىژى مافەكان كە يەك لەسەرچاۋە گىرنگەكانى يەكەمىن ھەمۋار كەردى دەستور، دەللىت: "حكومەتە دىموكراتەكان دەبىت زۇر كراۋە شەفەف بن" بەلام كراۋەترىن و دىموكراتىترىن حكومەتلىش لە ھەندى باردا ئەنجامدانى ھەندى كاروبار بەنھىنى و تايبەت دەخۋازن بۇ ئەۋەي بەشۋىۋەيەكى دروست كار بىكەن"

لەكاتىكىدا ئەم ھالەتە لەگەل ژىرى خۇپسكا پەيوەستە، ھەقىقىي پەرسەكە دەلالەتە بۇ ئەۋەى دوو ھىز مەملەنىيى يەكترى دەكەن .. لەلايەك، بەرپەرسە فەرمىيەكانى ھەمەمەت، لەھەموو بوارەكاندا، تەنەت لەكۆمەلگەيەكى دىمەكراتىدا، ھەز ناكەن رۇژنامە ھەمەمەت بەشدارىيى زانىيارىيەكان بىكەن، لەلايەكى تەرشەۋە زۇرجار رۇژنامەكان و رۇژنامەنووسان بەشتەگىرىيى ھاولاتىيان دەيانەۋىت زىاد لە پىۋىستى خۇيان زانىيارى بەدەستەيىنن، بۇ چارەسەرى ئەم گەزىيەش، كۆنگرىس لە سالى ۱۹۶۷دا ياساى ئازادىيى زانىيارىيەكانى دەرگەد كەبە fola ناسراۋە .. ئەم ياسايە دانى بەۋەدا ناۋە ياساى فەيدىرالى كاريپىكراۋ كە زانىيارى دەخاتە بەردەست، لەزۇر باردا بۇ ئىشى پىچەۋانە بەكاردەھىنرەت. ياساكە چۇن راقە دەرگا، ھەروايش دادگاكان بەردەوام بىرپار لەۋە دەدەن كە بلاۋكردنەۋەى زانىيارىيەكان بۇ خۇي رىساۋ بىنەمايە. ھەروەك ئازانسە ھەمەمەتەكان دەبى ھەرجى زووتر بە ئەمانەتەۋە داخۋازىيە تايىبەتەكانى ھاولاتىيان جىبەجى بىكەن لە زانىيارى پىدان.

بەپىي ئەم ياسايە، ھاولاتىيان بە رۇژنامەنووسانىشەۋە دەتۋان داخۋازى پىشكەش بىكەن بۇ بەدەستەيىنانى زانىيارى، بەلام ديارە رۇژنامەنووسان زىاتەر داۋاي بەدەستەيىنانى زانىيارى دەكەن، ھەردوۋلا، واتە تاكەكان و رۇژنامەنووسان دەتۋان لە بارەى كىشەيەك لە كىشەكانەۋە زانىيارى ۋەربگەن، بەتايىبەتى مەيدىكان كە بەھۋى بوۋنى دارايى و كارمەندى زۇرەۋە دەتۋان ژمارەيەكى زۇر لە بەلگەنامەكان كۆپى بىكەن .. ئەۋەش روۋنە كە لىكۆلىنەۋە لەھەموو مەمەلەيەك و بەدۋاداجوۋن و رومال" تەغىتە" كەردنى ھەمەمە پەرسەيەكى دادگايىكەردن و ئامادەكەردنى راپۇرتەكان بۇ ھەمەمەمە گويگەرتنىكى تەشەرىيى لەدەرەۋەى تۋاناي مەيدىكاندايە، بەلام ئەم مەھالۋونە ۋا دەكات رۇژنامەنووسىيى ئازاد بىيەتە پەرسىكى جەۋھەرى بەلايەنى دىمەكراتىيەۋە .. بەلام تاك دەتۋانىت سوۋد لە بەدۋاداجوۋن و لىكۆلىنەۋەكانى راگەيانەنەكان ۋەربگەرت، تەنەت دەتۋانىت سوۋد لەمالپەرەكانى ئىنەرنىتەش ۋەربگەرت.

ھەر لەسەرەتاي پىكەيىنانى كۆمەلگەى گۈندىشىنىيەۋە تا ئەم ساتە ھىندەى ئىستا بۋارى ئاگاداربۋون لە كارۋبارى دامودەزگاكانى ھەمەت و زانىيارى ۋەرگەرتن بۇ تاك نەپەخساۋە، ئەم زانىنەش ۋا دەكات ھاولاتى ژىرانەۋ ھۇشيارانە لەدەنگەندا بەشدارىيەت، يان داۋانامەيەك ۋاژو بىكات بۇ رەزامەندى دەرپەن يان ناپازىبوۋن بەپىشنىارەك لە پىشنىارەكان، يان بىتۋانىت نامەيەك بىنووسىت بۇ ئەنجومەنە ياسادانەرەكان يان بەشىۋەيەكى گەشتى ئەركى ھاولاتىبوۋن جىبەجى بىكات، ھەمەمە ئەمانەش بەبى ئازادىيى رۇژنامەنووسىيى بەرجەستە ناكەرن.

بەلام، ئايا رۇژنامەنووسىيى دەتۋانىت بىگاتە پىۋىستىيى زىاتەر؟ چۈنكە ھەر ئازادىيەك ئەگەر تا ئەۋەپەرى سەۋر بەكاربەيىنرە دەگاتە ئاستى خراب بەكاربەيىنان. لەكاتىكىدا خەللى جەپلە بۇ كارى رۇژنامەنووسىيى لىدەدەن لەپەردەھەلداۋەنەى لەسەر گەندەلى ھەمەمە، ھەمەمە دەبىنى سىكالاش دەكەن لە دەستەرىژىكەردنە سەر ئەم تايىبەتەندىتەيى ھەمەمە ھەمەمە لەگەل ھەمەمە بۇ زانىنى ھەمەمە شەتەك لە بارەى ژيانى تەۋەى كارمەندە فەرمىيەكانى ھەمەمەت و كەسايەتە سىياسىيەكان. بۇ ئەم مەبەستە كۆت و بەند دانراۋە، لەكاتىكىدا رىكخراۋە رۇژنامەنووسىيەكان نازەزايى دەرەبەن لەبارەى ھەمەمە لەو كۆت و بەندەۋە گۈايە زەمانەتە دەستۋورىيەكانى ئازادىيى رۇژنامەنووسىيى ھەلەدەۋەشىنەۋە، زۇرەى كۆت و بەندەكان بەلگەن بۇ ھەلەۋىستىكى خۇپسكى دروست كە رۇژنامەنووسىيى ئازاد، لەھەمەمە كۆت و بەندە سەۋىستىيەكانى سەركۆمەلگە ئازاد نىيە، ئەم كۆت و بەندەش پەيوەستەن بە سەۋرى دانراۋ بۇ پەيامنىران كە نايانەۋىت سەرجاۋەكانىيان بىخەنەرۋە، كاتىك دەۋەت پىۋىستى

بە بەلگە دەبىت لەدادگايرىكى تاوانكارىدا، بەھەمان شىۋەش بۇ بەرپرسىيارىتى رۇژنامەنوسان لە بارەى دۈزەكانى ياساى مەدەنىيەۋە كە تىايدا ھاۋلاتيان دەكەۋنە بەر ناوزۇراندن، ھاۋكات ئەۋ كۆتۈ بەندەنى خراۋنەتە سەر ئازادىي گەيشتن بە ھەندىك دامودەزگاي حكومت، ۋەك گرتوخانەكان، لەسەر ۋەۋانەشەۋە، رۇژنامەنوسان سكالايان لەۋە كىر كاتىك ئەمىرىكا لەسەرۋەندى جەنگدا بۈە، رىگە نەدراۋە پەيامنىران بگەنە ھىلەكانى بەرەى جەنگ، رەنگە باشترىن رىگە بۇ روانىن بۇ ئەم پىرسە، پىرسىياركىردن بىت لەۋەى كە ئاخۇ بەرجەستەكىردى ئەم كۆتۈ بەندەنە بەسەر تاكەكانەۋە مانايەكى دەبىت، لەزۇر بارەكانىشدا ئەم ھالەتە روو دەدات. زەحمەتە ۋىناى ھۆكارىكى ناچاركەر بىرئىت بۇ رىگەدان بەھەر كەسىك كە بىيەۋىت بەدەۋرى زىندانىكدا بسوۋرپتەۋە، يان رىگە بەۋە بىرئىت لە ھىلەكانى بەرەى جەنگدا. لەكاتىكدا ئەگەرى ئەۋە دەكەپن رۇژنامەنوسان ھەۋالمان پىراپىگەيەنن، بەلام دەشرانىن ئەم كارە تواناى سنووردارى ھەيە.

لەبارەى فەرمانبەرە فەرمىيەكانى حكومتەتەشەۋە رەخنە ھەبۋە كاتىك رۇژنامەكان ھەندىك راپۇرتيان بلاۋدەكردەۋە لەبارەى پىرسەگەلىكەۋە ھىچ پەيۋەندىيەكان نەدەۋو بەتواناى ئەۋ فەرمانبەرەنەۋە لە ھەلسانىان بەكارەكانيان. لەسالانى رابردوۋا، لەگەل ھاتنە ئاراي ئىنتەرنىت ۋەنالا ئاسمانىيەكان، چەندىن رۇمان بلاۋكرىيەۋە سەبارەت بە ژيانى كارمەندۈ بەرپىرسە فەرمىيەكانى حكومت، ھەر لەسەرۋەكەۋە تا نىزمىن ئاستى پۇستە حكومىيەكان، ھەرۋەك مشتومرى زۇرىشكرا كە ئاخۇ ئەم لايەنە دەگاتە كۆى. دىمەنە گىشتىكە ئالۋىزى ھەيە بۇ زۇرىنەى خەلكى كە ئاخۇ بارى گىشتى كامەيەۋە تايبەت كامەيە، بەۋەش دەخۋازن بەتۈندى رۇشناى بىخەنەسەر ھەلسۈكەۋەتى گىشتى ۋەستۈرەندەن بەتەۋاۋى لەژيانى تايبەت. كەسانى تىرىش ھەن كە پىيانۋايە نابى ئەمچۆرە جىكارىيە لە ئارادابىت، چۈنكە ئەۋ شىۋازەى ژنان ۋە پىاۋان ژيانى تايبەتەى خۇيانى پى بەسەردەبەن، دۋاجار كىلىلى مۆركە ئاكارىيەكانىيەۋە ئەۋەش بۇخۇى رەھەندىكە خەلكى مافى خۇيانە لەبەرچاۋى بگىرن ۋە ھەندى بزىان كاتىك دەنگ دەدەن بە بەرپىرسان بۇ حكومت.

لەكۆتايى سالانى ھەشتاكاندا پەيامنىران پەردەيان لەسەر بەسەرھاتىك ھەلدايەۋە لەبارەى سىناتۇرىكى ئەمىرىكىيەۋە كە دەيۋىست خۇى بۇ پۇستى سەرۋەكايەتى ھەلئىرئىت، گۈايە لەدەرەۋەى پىرۇسەى ھاۋسەرگىرىدا پەيۋەندىي ھەيە.

دىارە بلاۋكردەۋەى چىرۋەكە ھىچ ئومىدىكى بۇ ئەۋ سىناتۇرە نەھىشتەۋە بۇ بەدەستەيىنانى ئەۋ پىلە بالايە، ئەۋىش بەتۈندى رەخنەى لە رۇژنامەكان گىرت گۈايە: "دامەزىنەرانى ئەمىرىكا ۲۰۰ سال لەمەۋبەر بىريان لەمە نەكردۆتەۋە". لەكاتىكدا زۇربەى زۇرى خەلكى باۋەريان ھىنا بەراستى ۋە دوستى چىرۋەك ھەۋالەكە، لەراستىشدا ئەمچۆرە رۇژنامەنوسىيە پەردە ھەلما لەرە لەسەر سكاندەلەكان(الفچانچ) ئاسەۋارى بەجىھىشت لەسەر ھەندىك لە دامەزىنەرانى ئەمىرىكا، بۇيە ھەريەك لە (ئەلىكزانەدەر ھاملىتۇن ۋە تۇماس جىفرىسۇن) ھەستىيان كىر كە مەسەلەى پەيۋەندىيە خۇشەۋىستىيەكانيان بۇتە بابەتى رۇژنامەكان، بەلام ھىچ كام لەۋ دۋانە لەۋ باۋەردا نەبۋون كە ۋەلامدەنەۋەيان لە دەمكوتكىردى رۇژنامەنوسىدا دەبىت.

ھاملىتۇن لەھەمان رۇژنامەدا ۋەلامى خۇى دايەۋە، لەكاتىكدا دانى نا بەپەيۋەندى لەگەل (ماريا رىنۆلدىز)، بەلام تۆمەتەكانى تىرى پۈۋچەكردەۋە. ماۋەيەكى كەمىش بەرلە مردى ھاملىتۇن بەرگىرى لە رۇژنامەنوسىكى نىۋيۇركى كىر كە داداكان بەتۆمەتى ناوزۇراندن تاۋانباريان كىردىۋو.. ھاملىتۇن لەۋ بارەيەۋە چەند ۋشەيەكى

گرنگى راگه ياند له باره ي به هاكانى رۇژنامەى ئازادەوہ كه دەلئيت: " ئازادىي رۇژنامە نووسىي مافى بىلا و كوردنەوہى راستىيەكانە بەبى ئەوہى بەنيازى چاك و ئامانجگەلىكى بەپاسا و سزا بدرئيت " ھەروەك تۆماس جيفرسۇن بىدەنگىي ھەلبىزارد لەبارەى ھەوالەكانى پەيوەندىي بە يەككىك لە خزمەتگوزارەكانى بەناوى (سالى ھىمىنگز) ەوہ، بەلام تەنانەت لەو كاتەشدا كە دىئابوو لەوہى رۇژنامە نووسان كۇناكەنەوہ لە سەرزەنشەت و لۆمە كردن لەدزى ئەو و ھاوپەيمانەكانىشى، لەو باوەرە دابوو كە بوونى رۇژنامە نووسىي ئازاد لە كۆمەلگەيەكى ديموكراتدا يەككىكە لە زەرورەتەكان.. " ئەوان رۇژنامەكان پەردەكەن لە درۆو بوختانى نابەجى، بەلام مەن داكۆكى لە مافەكانيان دەكەم لەو درۆو بوختان كوردنەشدا".

لەسەرەتاي سەدەى بىستەمدا، تەكنەلۇژياى نوئى ھەندىك لە حەقىقەت و گریمانە كۇنەكانى گۆرى لەبارەى رۆلى رۇژنامە نووسىي ئازادەوہ، بۆ نمونە: بەدرئىيازى چەندىن سالى رادىو و تى فى وەك بەشكىك لە رۇژنامە نووسىي مامەلەيان لەگەلدا دەكرا و كەمترىن پارىزگارىي ياساى و دەستوورىيان لىدەكرا، چونكە بىروپايەكى ھەلە لەئارادابوو بەبونى تەكنىكى توندوتۆل بۆ ژمارەى ئەو كەنالاڤەى كە مافيان ھەبوو بەرنامەكانيان بىلا و بىكەنەوہ. لەدەرەنجامى ئەم بارەشدا كۇنگرىس برىارىدا و خەلىكىش قەبۇلىان كرد كە شەپۆلە بىلا و كراوەكان لەھەموو فەزادا مۆلكى جەماوەرن و دەكرىت لەسەر ھەندىك لە شەپۆلەكان مۆلەت بەكەنالاڤەى بدرئيت، لەبەرانبەر ئەم مۆلەتپىدانەشدا، دەبوو رادىوكان و دواترىش TV يەكان ژىربارى ھەندىك لەياسا سىستىماتىك كوردنەكانى حكومەت بىن كە تواناى كەنالاڤەىكانى لە بىلا و كوردنەوہ و پەخشكردنى ھەموو ھەوال و سەروتارەكان سنووردار كەردبوو، پەرەسەندەكان لە سىستىمى دابەشكردن لەرئى كابل و مانگە دەستكردەكانەوہ چوارچىوہ و سنوورئىكى بۆ ئەو تىۆرە دانا كە دەلئيت: "ئىستگەى رادىو سەرچاوەيەكى ديارىكراو و سنووردارە، ھەروەك رادىوكان شانەشانى چاپكراو تەقلیديەكان شوپنى تەواوى خۇيان گرتەوہ"

دەرکەوتنى ئىنتەرنىيەت چەندىن پرسىياري ھىنايە ئارا كەسانىيەكان دەوئيت بۆ وەلامدانەوہيان، بۆ يەكەمجار لەمىژوودا، كەسك بەتەنيا خۆى و لەرئى برە پارەيەكى كەمەوہ دەتوانئيت گۆشەنىگاكانى خۆى بگەيەنيەتە نەك خەلكانى دەوروبەرى، بەلكو بەتەواوى جىھانىش لەكاتىكدا تاكە كەسك لە رۇژنامەدا ئەو كارەى پىناكرىت ئەگەر پر بەدەنگىشى بۆ بىلا و كوردنەوہى ھەوالىك ھاوار بكات. لەسەر و ئەو ەيشەوہ، چەند كەسانىك لەسەر تۆرى ئىنتەرنىيەت خزمەتگوزاىي ھەوالدەرييان دامەزراند كە زانىاريى دەستبەجى لەبارەى سىياسەت و كەشوەواو وەرزش و پرۆسەى بازارەكان و مۆدىلەوہ دەگەيەنە خەلكى.

لەبارەى مافەكانى خەلىكەشەوہ مەروۇف دەتوانئيت بلىت، شتىك نىيە بەناوى تىربوونەوہ لەھەوال. ناوئىشان و مانشىتى زۆرىك لە رۇژنامەكانى ئەمريكا وشەكانى كتيبى پىرۆز لەخودەگرن: "حەقىقەت دەناسن و ئەو كات حەقىقەتەكان ئازادەكان دەكەن" دامەزرىنەرەن پىياناوبوو رۇژنامە نووسىي ئازاد پارىزگارەكى پىويستە بۆ تاكەكان لە ئاستى حكومەتدا. دادوەر براندىز وايدەبىنى كە رۇژنامە نووسىي ئازاد ئەو زانىاريانە دەداتە تاك كە بۆ ئەركەكانى بەھاوالاتىبوون پىويستى پىيانە، لەراستىشدا ھىچ بواريك نىيە كە تيايدا سرووشتى مافىك لەمافەكان بەو خىرايە زياتر گۆرانی بەسەردا بىت كەلە ميانەى كۆكردنەوہ و بىلا و كوردنەوہى زانىاريەوہ لەلایەن رۇژنامەكانەوہ روودەدات. بەلام ئەركەكە ھەمان ئەركە، چونكە برگەى تايبەت بەرۇژنامە نووسىي لەيەكەمىن ھەمواركردنى دەستووردا ھىشتا سەنگەريكى بونىادگەريى ديموكراتىي و ھاوالاتيانە.

رەگەكانى ئازادىي ئاينى

نوسەر/ملفين ئەرۇفسكى
و/عەبدوللا مەحمود زەنگە

رەگەكانى ئازادىي ئاينى

ن/ملفين ئەرۇفسكى

ئازادىي ئاينى لە ھەموو ئازادىيەكانى تر زياتر لەلايەن گەلى ئەمريكاوۋە بايەخى پيئەدرىت، ئەوۋەش پىرسىكى جى سەرنج و سەرسورمانە، چونكە ناكۆكە لەگەل ئەوۋەدا كە ئەمريكا بەدەولەتلىكى عەلانى دابىرىت، بەلام ئەو بىرگەيە بۇ خۇي بىرگەيەكى ئالۋزو فرىودەرە، بەو مانايەى بوونى كۆمەلگەيەك دەگەيەنىت بەبى ئاين و بەھا بالاكانى، كۆمەلگەيەك كە تەنھا بەھا عەلمانىەكان ھەلسوكەوتى رۇژانەى ژيان بەرپۆبەرىت. لەئەمريكا دا ئاين شوين بزر نىە، بگرە دەستور سىستىمىكى دامەزراندوۋە كە تيايدا ھەموو تاك و گروپىكى ئاينى تەواۋى ئازادىيان ھەيە لە پەرسىشەكاندا تاك لەویدا ھەر تەنھا لەكۆتو بەندەكانى حكومت ئازاد نىە، بەلكو لە فشارى گروپە ئاينى و تايىفەيەكانى تىرىش ئازادە، ئەم كۆكردنەوۋە لەيەك گرىدانى نيوان فرەيى و ئازادىي ئاينىە پىرسىكى ئالۋزە .. ھەرۋەك رەوتەكە بەئاراستەى ئەم بەھا بالايانەدا ھاۋكات و بەردەوام كارىكى ئاسان و بەدوور نەبوۋە لە كىشە لە رۇژگارى ئەمپۇماندا. بەلام دىموكراتى پىرۇسەيەكى بەجولەيەو بەرھەمىكى ئامادە نىە، ھەرۋەك ئازادىيىش بەتەواۋى فۇرمەكانىەوۋە پىرۇسەيەكە بەردەوام لە پەرەسەندايە. لەمىژوۋى مۇقايەتىدا چەمكى ئازادىي ئاينى چەمكىكى تارادەيەك نوپىە، كۆمەلگە ھەبوۋە رىگەى داۋە بەلادان لەو ئاينە فەرمىەى دەولەت دايمەزراندوۋە بەسەر خەلكىدا سەپاندوۋە، بەلام ئەم رىگەدانە كەوتبوۋە سەر خواست و ئارەزى زۇرىنەى خەلك يان حاكم(دەسەلاتدار)، ھەرۋەك دەكرا بەئاسانىش لەو رىگەدانە پاشگەز بىتەوۋە. ئازادىي ئاينى بەر لەھەموو شتىك، جياكارى دەخوازىت لەنيوان ژيانى ئاينى دەولەت و دامودەزگا سىياسىيەكانى، ئەم جياكردنەوۋەى ئاين لەدەولەتەش بەھەمان شىۋە تازە سەرىپەلداۋە، يەك لە گرنگترىن شۇرشە كۆمەلەيەتيەكانى ھاۋدەمى راپەرپىنى ئەمريكا لەدژى ئىنگلترەو دواجارىش كاركردن بەدەستوۋرو ياساى مافەكان، برىتېبوۋ لە جياكردنەوۋەى دەولەت لە كلىسا.. لەسەرەتاۋە لەلايەن كۆلۇنئالەكانى پىشۋوۋە، دواترىش لەلايەن حكومەتى فېدراالەوۋە.

بەتېكەلكىشكردىنى ئەم بىرۆكەيەو ھاۋكات بىرۆكەى تايبەتە بە مومارەسە ئاينىەكان لە دەستوۋردا، نەوۋەى دامەزرىنەرەن ئەوۋەى لەبارترىن ھالەتدا بەئىمتىيازىكى كاتى دادەنرا، كرا بە مافىك لەدەستوۋردا پارىزگارپى لىبىكرىت.. ئەمەش ئەوۋە ناگەيەنىت ئەو ئازادىيە ئاينىەى ئەمپۇ دەيبىنىن لە سالى ۱۷۹۱دەستەبەرەكراۋە، بەلام ئەو كاتە تۆۋەكانى ۋەشىنراۋە، بەلام لەسەدەى بىستەمدا فېكرە ئەفرىنەرەكانى گەشەيان سەند.

مىژوۋى ئەوروپا لەنيوان سەدەى چوارەم تا بىزاقى چاكسازى پىرۇتستانتى بە ھاۋشىۋە ئاينى دياربوۋ، كەلەویدا كلىساي كاسۋلىكى لەجىي دەزگا، يان كلىساي فەرمى بوو، پىشېبىنى ئەوۋەش دەكرا بىزاقى چاكسازى پىرۇتستانتى پىشەنگى بكات بۇ ئاستىك لە لىبوردەيى، لەراستىشدا مۇقۇ لە نووسىنەكانى (مارتن لۇسەرۋ جۇن كالفىن)دا چەند بىرگەيەك تىبىنى دەكات كە بانگەشەن بۇ لىبوردەيى و ئازادىي بىروباۋەر، بەلام پىرۇتستانتەكان لەناۋچەكانى قەلەمپەروى خۇياندا، ھەر زوۋ كلىساي تايبەتى خۇيان دامەزراند، ھىچ نامۇيى و سەرىپەكىش لەوۋەدا نىە، چونكە مارتىن لۇسەر دژايەتىي ھىچ كام لەو بىرو باۋەرەنەى نەكرد كە باس لە بوونى يەك ئاينى

راستەقىنە دەكەن، بۆيە دەبوو ھەموو بىرۈباۋەپەكانى تر رىشەكىش بىرېن دەبى لە دەۋلەتدا يەك ئاين ھەبېت.

بەلام بزاڧى چاكسازى پىرۇتستانتى لە روى ئاينىيەۋە ئوروپاى دوو كەرت كرد، لە ھەندى ۋلاتانىشدا، جىاۋزى و ناكۆكىيە ئاينىيەكان بوونە مايەى سەرھەلدىنى شەرى ناوخۇ كە لەزۇر باردا دەيان سالى خاياند. ئەم حالەتە بەزىھنى سەرۇك جىمس مادىسۇندا ھات كاتىك دەلېت: "ئەو ھەموو خويىنە بەھۇى ئەو ھەۋلە نەزۇكانەۋە رزان كە ھىزە ئەلانىيەكان دايان بۇ نەھىشتى ناكۆكىيە ئاينىيەكان لەرى قەدەغەكردنى تەۋاۋى جىاۋا زى و ناكۆكىيە ئاينىيەكان"

ھەر لە ھۆلەندى بچوكدا گروپە ئاينىيەكان لەنىۋان خۇياندا ھاۋسەنگىيەكان ھىناۋوۋە ئارا، لەسەدەى حەقدەھەمدا ھاۋلاتىيە باشەكان سىياسەتى: "بىزى و لىگەرى با خەلگىش بىزىن" يان بەرجەستە كرد، ئەۋەش كەشۋەھەۋايەكى لىبۋوردەى دوو لايەنەى دەستەبەر كرد.

نەۋەى شۇرش لە ئەمىرىكادا تەۋاۋا ئاگادارى ئەم ئەزمونەى ھۆلەندا بوون، بەلام كارەكانىيان زىاتىر دەستى كۆلۇنىالىزىمى تايبەتى تىابوو، ۋەك كۆمەللىك كۆلۇنىالى بەرىتانى.

لەسەرەتاي سەدەى حەقدەھەمدا بەكۆلۇنىالىكردنى ئەمىرىكاى باكور دەستى پىكرد، ئىنگلىزەكان دىدى خۇيانىيان لەبارەى كۆمەلگەى چاكەۋە بۇ جىھانى نوئ گۋاستەۋە، ئەۋەى گرنگە لەم پىرسەدا لەبارەى ئاينەۋەيە، چۈنكە ھەموو خەللى كۆلۇنىالە نوپكان ۋەك دەزگايەك باۋەپەكان بەكلىسا ھەبوو، ھەر لەسەرەتاي دامەزراندنى كۆلۇنىالەكانىيەۋە لەدروستكردنى كلىساكانىياندا دەستبەكاربوون. نمونەيەكى بەناۋبانگ ھەيە كەلە بلاۋكراۋەى (فىرست فروتس) لەنىۋىنىنگلاند لە سالى ۱۶۴۳ بلاۋكراۋەتەۋەو باس لەسالانى سەرەتاي كۆلۇنىالى (ماساشۇتس باى) دەكات، نووسەر لەو بابەتەدا دەلېت: "دۋاى ئەۋەى بە ئاشتى پەرۋەردگارمان ھەلگرت بۇ نىۋى ئىنگلاند.. مائەكانى خۇمان دروستكرد، پىۋىستىيەكانى ژيانمان دابىنكرد، شوپنى لەبارمان دامەزراند بۇ خواپەرىستى و حكومەتلىكى مەدەنىشمان دامەزراند" ھەر لە كۆلۇنىالى جىمىستان لە سالى ۱۶۰۷ تا دەگاتە شۇرشى ئەمىرىكا سالى ۱۷۷۶ ھەموو كۆلۇنىالەكانى بەرىتانىا لە ئەمىرىكاى باكوردا، جگە لە ھەندى حالەتى كەمى ھەلپۇردراو، كلىساى خۇى دامەزراند. لەنىۋىۋىرك و كۆلۇنىالەكانى باشۋوردا كلىساى ئىنگلىنرى(ئىنگلىكانى) ھەمان ھەلۈرمەجى ياساىيان ھەبوو كەلە بەرىتانىادا ھەيانبوو، بەلام لەنىۋىنىنگلاند چەند فۇرمىك لە (ئەبەرىشى) كلىساى دامەزراو ئەم كۆلۇنىالە بەردەۋام لەدزى كاسۋلىك و جوۋلەكەو بگرە پىرۇتستانتە بىرۈپا جىاكان ھەلۈكەۋتى جىاۋازىيان لە ئاستىاندا نواندوۋە.

لەسالى ۱۶۵۶دا، دادگاي گشتى لە ۋىلايەتى ماساشۇستس ھەر جۇرە بوۋىكى گروپ يان تايىفەى (كوپىكرزى) لە كۆلۇنىالەكەدا قەدەغەكرد، ئەگەر يەككە لەۋانە بەدىبىكرايە، دەستگىر دەكراۋ ئەشكەنجە دەدراۋ دەربەدەر دەكرا، بەلام تايىفەى (كوپىكرز) دەستىيان بە بىرۈباۋەپەكانىيەۋە گرت، سالى دواترىش كۆمىسۇنى ياسادانان فەرمانىدا بە بىرىنى گۆچكەى ئەو پىاۋانەى لەو تايىفەيەن و دۋاى دەركردىيان دەگەرپانەۋە بۇ ۋىلايەتەكە، ئەگەر بۇ جارىكى تىرىش دۋاى بىرىنى گۆچكەيان گەرپانەۋە، گۆچكەكەى تىرىشيان بىردىت(۱)، ھەرچى ئەو ژانەيش بوون كە دۋاى دەربەدەركردىيان دەگەرپانەۋە، بەتوندى ئازارو ئەشكەنجە دەدران، لە حالەتى گەرپانەۋەى پىاۋان و ژاندا بۇ جارى سىيەم، بەشىشى سوۋرەۋەكراۋ زامانىان كون دەكردن، بەلام ۋىپراى ئەۋەدەش كوپىكرزەكان ھەر

دەگەرپانەۋە، تا ئەۋ دەمەى دادگای گشتى لەسالى ۱۶۵۸دا بىرپارى لەسىدارەدانى بۆ دەركردن، ئەمەش ئەۋ سزايە بوو كە دەرھەق بە راھىبە يەسەۋىيەكان و كاسۇلىك جىبەجى دەكرا كە دواى دەرکردنەيان لە ويلايەتەكە دەگەرپانەۋە.

لەنيوان سالانى ۱۶۵۹ و ۱۶۶۱دا، لە مەيدانى گشتى شارى بۇستندا ژنىك و سى پياو لە سىدارە دران.

لەسالى ۱۷۷۴، لەۋ كاتەدا كە خەلكى كۆلۇنيالەكان ناپەزايەيان دەرەبىر لە ستەمى بەرىتانىيەكان و دەستدريژىكرەنە سەر مافەكانيان، كاھىن(نايزاك باكۇس)ى سەركرەدى مەعمەدانىيەكانى ويلايەتى ماساشۇستس بە حاكمى ويلايەتەكە و ئەنجومەنى راگەيانە كە (۸) مەعمەدانى لە نۇرس ھامبۇتۇن و لە سادەترىن رۇژانى زستاندا زىندانى كراون، بەۋ ھۆيەۋە كە باجيان نەداۋە بە سەرپەرشتىكارى ئەبرشەيە شارەكە، لەۋ سالەدا، جىمس ماديسۇن بۆ ھاۋرپىيەكى دەنووسىت: "بىروباۋەرى شەيتانى و دۆزەخى چەوساندەۋە ستەمكارى لاي ھەندىك تەشەنەى سەندەۋ، ئەۋەتا لە ناۋچەيەكى نىزىكدا پىنج تا شەش مەۋقى نىازپاك لەزىندانە، ھەر لەبەر ئەۋەى ھەستى ئايىنى خۆيان دەربرپوۋە كە بەردەۋام ھەستىكى راست و دروست بوۋە، بۆيە تكات لىدەكەم دوعا بۆ نازادىي ويژدانى ھەموۋان بكە"

سەرەراى ئەۋەش، ھەر لەسەرەتاي سەرھەلدىنى كۆلۇنيالەكانەۋە لە ئەمريكادا، فشارەكان زياتر بوون، بەتايىبەتەش لە كۆلۇنيالەكانى باكوردا، لەدژى كۆنترۇلكارى دامودەزگاي ئايىنى و ملكەجىبونى گشتى بۆ ئەۋ دەزگايە. تا سالى ۱۶۴۵يش زۆربەى نوپنەرەن لەدادگاي گشتى بلىمۇس خواستى: "بواردان و پاراستنى لىبووردەي تەۋاۋى ئاينىيان ھەبوۋ بەۋ پەرى نازادى بۆ ھەموۋ ئەۋ پياۋانەى پارىزگارى لە ئاشتى و تەبايى نىۋخۇي دەكەن و مل بە حكومەت دەدەن، ھىچ كەس نەدەخرايە دەرەۋى ئەم خواستەۋە، (بۆ ئەۋ توركانەيش كە لە ويلايەتەكانى ژىردەستى عوسمانىيەكانەۋە دەھاتنە ئەمريكا) و جولەكە و بابەۋى، ئارىەكان، سۇسۇنيەكان، نىكۇلايتانەيكان و ھتە.

لە رۇد ئايلاند (رۇجەر ولىامز) كۆلۇنيالىكى دامەزراند بە ژىنگەيەكى نىمچە تەۋاۋى ئاينىيەۋە، ولىامز بە پەيامبەرى نوپگەرى لەۋ ناۋچەيەدا ناۋبراۋ بەراستىش شايانى ئەۋ ۋەسفەيە، بەھۋى ئەۋ كاروبارانەۋە كە كردنى، ئەۋ تەنھا بىرەۋى بەئازادىي ئاينى نەدا، بەلكو لەدژى دامودەزگا ئاينىيەكە ۋەستايەۋە، چونكە لەۋ بىروايەدا بوو كە ئەۋ دەزگايە ھەر تەنھا زيان بەكۆمەلگەى مەدەنى ناگەيەنىت، بەلكو خودى ئاينىش زيانبار دەكات. ولىامز يەككىك لەۋ دەنگە كەمانە بوو لە كۆلۇنيالەكانى سەدەى ھەقدەھەم كە بانگەشەى بۆ ئەم بىروباۋەرە كرد.

ھەرچەندە دامودەزگا ئاينىيە فەرمىيەكان تا سالى ۱۷۷۶ بەردەۋام بوون، بەلام دەبوو كۆلۇنيالەكان رىگە بدەن بە ئاستىكى دىيارىكراۋى لىبووردەي ئاينى، لەسەرەتادا خەلكى كۆلۇنيالەكان بە كۆمەللىك باكگراۋندى ئاينى رىژەيى لەيەكچەۋە ھاتن، بەلام زۆرى نەبرد، خواستەكانى دىياى نوئ لە تەۋاۋى دورگەكانى بەرىتانىاۋە كۆچبەرانى پەلكىش كرد، وپراى كۆچبەران لە باكۋورو خۇرئاۋى ئەۋروپاۋە.

خەلكى زۆر ھاتن، نەك لەبەر ئەۋەى ئەمريكا نازادىي زياترى لەۋەى ۋلاتانى خۇيانى بۆ دەستەبەركردبوون، بەلكو بەھۋى ھەلە ئابوورىيەكانەۋە بوو. ھەمووشىيان بەشدار نەبوون لە عەقىدە تايىيىيەكانى گۆشەنىگاي(بىۋرىتان و ئىنجىليەكان) لە كۆلۇنيالەكانى ناۋەرپاست و باشووردا، مەعمەدانىيەكان و جولەكە و

كاسۆلىك، لۆسەرىيەكان(لايەنگرانى مارتىن لۆسەر كىنگ) و ھەر لەگەل گەشتىياندا كەوتنە ناپەزايى دەربىرىن لەژىرباركدنپان بۆ باجەكان لەبەرژەندىيى كلىسا كە ئەوان ناچنە ئەو كلىسايانەو، يان ناچاركدنپان بە پەپەرەوكردى عەقىدەپەك كە بەشدارىيى ناكەن.

لەسەرەتاي شۆرشدا ويلايەتى فرجىنياش وەك زۆرىك لە ويلايەتەكان، سيفەتى فەرمىبوونپان لەكلىسا ئەنگلىكانىيەكان وەرگرتەو كە زۆر كەس دەيانبەستەنەو بە حكومەتى پاشايەتى بېژراووە. دەستوورى فېرجىنيا لە سالى ۱۷۷۶دا بۆ ھەموو كەسك يەكسانىي دەستەبەركرد لە پەپەرەوكردى ئازادانەى ئاين و لەو دەباو كار بگاتە حياكردنەو كلىسا لە دەولەت، ئەو ھەش ئاومىدىي لاي مەعمەدانىيەكان دروستكرد بەرفراوانترىن گروپى ئۆپۆزسيۆن بوون لەو ويلايەتەدا. ھەندىك لە گروپەكانى تر كە تا ئەو كاتە لايەنگىرى بىروباوەرە ئەنگلىكانىيەكان بوون (كە دواتر بە ئەسقوفىيەكان ناوبران) پىيانوابو باجە دارايىيەكان دەبى پىشتى ئاين بگرن. ئەوان بىريان لەو دەكردەو كە نايىت باجەكان بىرپىت بە يەك گروپ، بەلكو دەبىت بۆ ھاوكارىكردى تەواوى كلىساكان بەگەربخريىت(كلىسا مەسحىيە پىرۆتسانىيەكان).

خەباتى ويلايەتى فېرجىنيا لە پىناوى چەسپاندنى ئازادىي تەواوى ئاينى شايسە بەو ھەو ھەلۆيستەپەكى لەسەر بكەين، بەو ھۆيەى دوو لە گەورە دامەزرىنەرانى دەولەتى ئەمريكا (تۆماس جىفرسۆن) دانەرى سەربەخۆي راگەياندىن و (جىمس ماديسۆن) كە بەباوكى دەستوور ناسراو، تيايدا بەشداربوون.

تۆماس جىفرسۆن) ياساپەكى بۆ ئازادىي ئاينى نووسى كە تيايدا دەللىت: " نايىت ھىچ كەس بەو ناچار بكريىت بچىتە كلىسا، يان پىشتگىرى لە عەقىدەو بىرو باوەرپك، پياويكى ئاينى، شوپىنىكى ئاينى بكات " كۆمىسيۆنى ياسادانان لە فېرجىنيادا دانى بەم ياساپەدا نا، جىفرسۆن لەو بىروايەدا بوو كە ئاين پىرسىكى تايبەت و تاكە كەسيە لەنپوان كەسەكەو خوادا، بۆيە لەو دەوورترە بىتە بەردەستى حكومەتىكى مەدەنى، جىفرسۆن ئەو ئازادىيە تايبەت نەكرد بە گروپىكى ديارىكراو، بەلكو تايبەت بوو بە ھەموو گروپو كۆمەلە ئاينىيەكان، ھەرەك پىيوابوو كە ئەم ئازادىيە ديارىي دەستى كۆبونەو ھەكانى ئەنجومەنى ياسادانان نىيە، بەلكو يەككە لە (مافە مرقافايەتيەكان بۆ بەرەى مرقافايەتى " بىروپاي جىفرسۆن زۆر لە بىروپاي ھاوالاتيانى سەردەمى ھەشتاكانى سەدەى ھەژدەھەم پىشكەوتووتر بوو، بەلام ھاوكات و تەنانەت لە ويلايەتى فېرجىنياشدا دەنگى ناپەزايى لەدژى ھەبوو.

بەتايبەتى لەلایەن ئەو كلىسايانەو كە داواى يارمەيتان لەدەولەت دەكرد. جىفرسۆن وەك باليۆزى ئەمريكا چوو پارىس، خەباتيش لە پىناوى ئازادىي ئاينىيدا گوازاپەو بۆ ھاووپى و قوتابى (جىمس ماديسۆن) كە لە مېژووى ئاينى ئەمريكا گىرنگىر بەلگەنامەى نووسى، (ياداشتنامەو ناپەزايى لە دژى باجە ئاينىيەكان).

ماديسۆن وەك جىفرسۆن دەپوت: " سرووشتى تايبەتى بنەرەتتى ئاين و بارى خۆكردى، يان خۆويستى، نايىت بەھىچ جۆرىك ژىربارى حكومەت بخريىت. سەپاندنى باج، تەنانەت ئەگەر دواچار بەسەر ھەموو ئاينەكانىشدا دابەش بكريىت، وەك سەپاندنى و زيادكردى مۆركى فەرمىيون بەسەر ئايندا دەمىنپىتەو، دەبى دژايەتيشى بكريىت، ھەرچەندە لە روالەتدا سوودمەدانەو گونجاویش دەربكەويىت، ئەو بەلگانەى لەسەر ئازادىي ئاينى بەر لە ۲۰۰ سال دەرکەوتن، تا ئەمپۆش دەنگدانەو ھەيىزيان ھەيە.

ئازادىي ئاينى لە ھەموو ئازادىيەكانى تر زياتر لەلايەن گەلى ئەمريكاوہ بايەخى پيىدەدرىت، ئەوہش پرسىكى جى سەرنج و سەرسوپمانە، چونكە ناكۆكە لەگەل ئەوہدا كە ئەمريكا بەدەولەتتىكى عەلانى دابىرىت، بەلام ئەو بىرگەيە بۆ خۆى بىرگەيەكى ئالۆزو فرىودەرە، بەو مانايەى بوونى كۆمەلگەيەك دەگەيەنيت بەبى ئاين و بەھا بالاکانى، كۆمەلگەيەك كە تەنھا بەھا عەلانىەكان ھەلسوكەوتى رۆژانەى ژيان بەرپۆوہبەرىت. لەئەمريكا ئاين شوپن بزر نىيە، بگرە دەستور سىستىمىكى دامەزراندوہ كە تيايدا ھەموو تاك و گروپىكى ئاينى تەواوى ئازادىيان ھەيە لە پەرسەشەكانداو تاك لەويىدا ھەر تەنھا لەكۆت و بەندەكانى حكومەت ئازاد نىيە، بەلكو لە فشارى گروپە ئاينى و تايىيەكانى تىرىش ئازادە، ئەم كۆكرىدەوہو لەيەك گرىدانى نيوان فرەيى و ئازادىي ئاينىە پرسىكى ئالۆزە .. ھەروەك رەوتەكە بەئاراستەى ئەم بەھا بالايانەدا ھاوكات و بەردەوام كارىكى ئاسان و بەدوور نەبووہ لە كيشە لە رۆژگارى ئەمپۆماندا. بەلام ديموكراتى پرۆسەيەكى بەجولەيەو بەرھەميىكى ئامادە نىيە، ھەروەك ئازادىيش بەتەواوى فۆرمەكانىيەو پرۆسەيەكە بەردەوام لە پەرسەندايە. لەميژووى مرقاىيەتيدا چەمكى ئازادىي ئاينى چەمكىكى تارادەيەك نوپيە، كۆمەلگە ھەبووہ ريگەى داوہ بەلادان لەو ئاينە فرەميەى دەولەت دايمەزراندوہو بەسەر خەلكيدا سەپاندوہو، بەلام ئەم ريگەدانە كەوتبووہ سەر خواست و ئارەزووى زۆرىنەى خەلك يان حاكم(دەسەلاتدار)، ھەروەك دەكرە بەئاسانىش لەو ريگەدانە پاشگەز بىتەوہ. ئازادىي ئاينى بەر لەھەموو شتىك، جياكارى دەخوازىت لەنيوان ژيانى ئاينى دەولەت و دامودەزگا سىياسىيەكانى، ئەم جياكرىدەوہى ئاين لەدەولەتەش بەھەمان شيوہ تازە سەريەلداوہ، يەك لە گرىگرتىن شوپشە كۆمەلەيەتيەكانى ھاودەمى راپەرىنى ئەمريكا لەدۆى ئىنگلترەو دواجارىش كاركرىد بەدەستوورو ياساى مافەكان، برىتیبوو لە جياكرىدەوہى دەولەت لە كلىسا.. لەسەرەتاوہ لەلايەن كۆلۇنئالەكانى پيشووەوہ، دواترىش لەلايەن حكومەتى فیدرالەوہ.

بەتيكەلكيشكرىدى ئەم بىرۆكەيەو ھاوكات بىرۆكەى تايبەت بە مومارەسە ئاينىەكان لە دەستووردا، نەوہى دامەزرىنەرەن ئەوہى لەبارتەين حالەتدا بەئىمتىيازىكى كاتى دادەنرا، كرا بە مافىك لەدەستووردا پارىزگارىي لىبكرىت.. ئەمەش ئەوہ ناگەيەنيت ئەو ئازادىيە ئاينىەى ئەمپۆ دەيبىنن لە سالى ۱۷۹۱دەستەبەرەكراوہ، بەلام ئەو كاتە تۆوہەكانى وەشپىنراوہ، بەلام لەسەدەى بىستەمدا فيكرە ئەفرىنەرەكانى گەشەيان سەند.

ميژووى ئەوروپا لەنيوان سەدەى چوارەم تا بزاقى چاكسازى پرۆتستانتى بە ھاوشيوہ ئاينى دياربوو، كەلەويىدا كلىساي كاسولىكى لەجىي دەزگا، يان كلىساي فەرمى بوو، پيشبىنى ئەوہش دەكرە بزاقى چاكسازىي پرۆتستانتى پيشەنگى بكات بۆ ئاستىك لە لىبورەيى، لەراستيشدا مرقا لە نووسىنەكانى (مارتن لۇسەر كىنگو جۇن كالفىن)دا چەند بىرگەيەك تىبىنى دەكات كە بانگەشەن بۆ لىبورەيى و ئازادىي بىروباوەر، بەلام پرۆتستانتەكان لەناوچەكانى قەلەمپەوى خوياندا، ھەر زوو كلىساي تايبەتى خويان دامەزراند، ھىچ نامۆيى و سەيرىەكىش لەوہدا نىيە، چونكە مارتىن لۇسەر دژايەتتى ھىچ كام لەو بىروباوەرەنى نەكرىد كە باس لە بوونى يەك ئاينى راستەقىنە دەكەن، بۆيە دەبوو ھەموو بىروباوەرەكانى تر ريشەكىش بكرىن و دەبى لە دەولەتدا يەك ئاين ھەبىت.

بەلام بزاقى چاكسازىي پرۆتستانتى لە رووى ئاينىيەوہ ئەوروپاي دوو كەرت كرىد، لە ھەندى ولاتانىشدا، جياوازى و ناكۆكيە ئاينىەكان بوونە مايەى سەرھەلدىنى شەرى ناوخۆ كە لەزۆر باردا دەيان سالى خاياند. ئەم

حالا تە بەزىھىنى سەرۆك جىمىس ماديىسۇندا ھات كاتىك دەلىت: "ئەو ھەموو خويىنە بەھۇى ئەو ھەولە نەزۇكانەو ە رزان كە ھىزە ەلانىەكان دايان بۇ نەھىشتى ناكۆكىە ئاينىەكان لەرىى قەدەغەكردىنى تەواوى جىاوا زى و ناكۆكىە ئاينىەكان"

ھەر لە ھۆلەندای بچوكدا گروپە ئاينىيەكان لەنيوان خۇياندا ھاوسەنگىەكان ھىتابوو ە ئارا، لەسەدەى حەقدەھەمدا ھاولاتىيە باشەكان سىياسەتى: "بۇى و لىگەپى با خەلكىش بۇين" يان بەرجەستە كرى، ئەوەش كەشۈھەوايەكى لىبۈوردەيى دوو لايەنەى دەستەبەر كرى.

نەوەى شۇرش لە ئەمىرىكادا تەواو ئاگادارى ئەم ئەزمونەى ھۆلەندا بوون، بەلام كارەكانيان زياتر دەستى كۆلۇنيالىزىمى تايىبەتى تىابوو، وەك كۆمەلىك كۆلۇنيالى بەرىتانى.

لەسەرەتاي سەدەى حەقدەھەمدا بەكۆلۇنيالىكردىنى ئەمىرىكاى باكور دەستى پىكرى، ئىنگلىزەكان دىدى خۇيانيان لەبارەى كۆمەلگەى چاكەو ە بۇ جىھانى نوئى گۈاستەو، ئەوەى گرنگە لەم پىرسەدا لەبارەى ئاينەو ەيە، چونكە ھەموو خەلكى كۆلۇنيالە نوپكان وەك دەزگاپەك باو ەپان بەكلىسا ھەبوو، ھەر لەسەرەتاي دامەزراندنى كۆلۇنيالەكانىانەو ە لەدروستكردىنى كلىساكانىاندا دەستبەكاربوون. نموونەيەكى بەناوبانگ ھەيە كەلە بلاوكرادەى (فىرست فروتس) لەنيوئىنگلاند لە سالى ۱۶۴۳ بلاوكرادەتەو ەو باس لەسالانى سەرەتاي كۆلۇنيالى (ماساشۇتس باى) دەكات، نووسەر لەو بابەتەدا دەلىت: "دواى ئەو ەى بە ئاشتى پەروەردگارمان ھەلگرت بۇ نىو ئىنگلاند.. مالەكانى خۇمان دروستكرى، پىويسىتەكانى ژيانمان دابىنكرى، شوپىنى لەبارمان دامەزراند بۇ خواپەرىستى و حكومەتىكى مەدەنىشمان دامەزراند" ھەر لە كۆلۇنيالى جىمىستان لە سالى ۱۶۰۷ تا دەگاتە شۇرشى ئەمىرىكا سالى ۱۷۷۶ ھەموو كۆلۇنيالەكانى بەرىتانىا لە ئەمىرىكاى باكووردا، جگە لە ھەندى ھالەتى كەمى ھەلپۇردراو، كلىساى خۇى دامەزراند. لەنيويۇرك و كۆلۇنيالەكانى باشووردا كلىساى ئىنگلىنرى(ئىنگلىكانى) ھەمان ھەلۈرمەجى ياسايان ھەبوو كەلە بەرىتانىادا ھەيانوو، بەلام لەنيوئىنگلاند چەند فۇرمىك لە (ئەبەرىشى) كلىساى دامەزراو ئەم كۆلۇنيالانە بەردەوام لەدۇى كاسۇلىك و جوولەكەو بگرە پىرۇتستانتە بىروا جىاكان ھەلۈكەوتى جىاوازيان لە ئاستياندا نواندو ەو ...

لەسالى ۱۶۵۶دا، دادگاي گشتى لە ويلايەتى ماساشۇستس ھەر جۇرە بوونىكى گروپ يان تايىفەى (كوپكرزى) لە كۆلۇنيالەكەدا قەدەغەكرى، ئەگەر يەككىك لەوانە بەدىبكرايە، دەستگىر دەكراو ئەشكەنجە دەدراو دەربەدەر دەكرا، بەلام تايىفەى (كوپكرزى) دەستيان بە بىروباو ەپەكانىانەو ە گرت، سالى دواترىش كۆمىسيۇنى ياسادانان فەرمانىدا بە بىرىنى گويچكەى ئەو پىاوانەى لەو تايىفەيەو ە دواى دەركردىان دەگەپانەو ە بۇ ويلايەتەكە، ئەگەر بۇ جارىكى تىرىش دواى بىرىنى گويچكەيان گەپانەو ە، گويچكەكەى تىرىشيان بىردىت(۱)، ھەرچى ئەو ژنانەيش بوون كە دواى دەربەدەركردىان دەگەپانەو ە، بەتوندى ئازارو ئەشكەنجە دەدران، لە ھالەتى گەپانەو ەى پىاوان و ژناندا بۇ جارى سىھەم، بەشىشى سوورەو ەكراو زمانيان كون دەكرى، بەلام وپراى ئەو ەيش كوپكرزەكان ھەر دەگەپانەو ە، تا ئەو دەمەى دادگاي گشتى لەسالى ۱۶۵۸دا بىپارى لەسىدارەدانى بۇ دەركرى، ئەمەش ئەو سزايە بوو كە دەرھەق بە راھىبە يەسەويەكان و كاسۇلىك جىبەجى دەكرا كە دواى دەركردىان لە ويلايەتەكە دەگەپانەو ە.

لەنيوان سالانى ۱۶۵۹ و ۱۶۶۱دا، لە مەيدانى گشتى شارى بۇستندا ژنىك و سى پىاو لە سىدارە دران.

لەسالى ۱۷۷۴، لەو كاتەدا كە خەلكى كۆلۇنيالەكان ناپەزايان دەردەبىرى لە ستمى بەرىتانيەكان و دەستدريژيكرندە سەر مافەكانيان، كاهين(ئايزاك باكۇس)ى سەركردەى مەعمەدانىيەكانى وىلايەتى ماساشۇستس بە حاكىمى وىلايەتەكە و ئەنجومەنى راگەياند كە (۸) مەعمەدانى لە نۆرس هامبىتۇن و لە سادەترين رۇژانى زستاندا زىندانى كراون، بەو ھۆيەو كە باجيان نەداو بە سەرىپەرشتيكارى ئەبرىشيەى شارەكە، لەو سالىدا، جيمس ماديسۇن بۇ ھاوړپيەكى دەنووسىت: " بىروباوهرى شەيتانى و دۆزەخىي چەوساندەو و ستمكارى لای ھەندىك تەشەنەى سەندو، ئەو تا لە ناوچەيەكى نزيكدا پيىنج تا شەش مرۇقى نيازپاك لەزىندانان، ھەر لەبەر ئەو ھەستى ئايىنى خۇيان دەربرپو كە بەردەوام ھەستىكى راست و دروست بوو، بۇيە تكات ليدەكەم دوعا بۇ نازادىي وپژدانى ھەمووان بكە "

سەرەراى ئەو شەش، ھەر لەسەرەتاي سەرھەلدى كۆلۇنيالەكانەو لە ئەمريكا، فشارەكان زياتر بوون، بەتايبەتەش لە كۆلۇنيالەكانى باكوردا، لەدژى كۆنترۆلكارى دامودەزگاي ئايىنى و ملكەچبونى گشتى بۇ ئەو دەزگايە. تا سالى ۱۶۴۵يش زۆربەى نوپنەرەن لەدادگاي گشتى بلىمۇس خواستى: " بواردان و پاراستنى لىبووردەي تەواوى ئايىنيان ھەبوو بەو پەرى نازادى بۇ ھەموو ئەو پياوانەى پارىزگارى لە ناشتى و تەبايى نىوخۇي دەكەن و مل بە حكومت دەدەن، ھىچ كەس نەدەخرايە دەردەى ئەم خواستەو، (بۇ ئەو توركانەيش كە لە وىلايەتەكانى ژيەردەستى عوسمانىيەكانەو دەھاتنە ئەمريكا) و جولىكەو بابەوى، ئارىيەكان، سۆسۇنيەكان، نيكۇلايتانەيكان و ھتە.

لە رۇد ئايلاند (رۇجەر ولىامز) كۆلۇنيالىكى دامەزراند بە ژينگەيەكى نيمچە تەواوى ئايىنيەو، ولىامز بە پەيامبەرى نوپگەرى لەو ناوچەيەدا ناوبراو بەراستيش شايانى ئەو وەسفەيە، بەھوى ئەو كاروبارانەو كە كردنى، ئەو تەنھا بىرەوى بەنازادىي ئايىنى نەدا، بەلكو لەدژى دامودەزگا ئايىنيەكە وەستايەو، چونكە لەو بىروايەدا بوو كە ئەو دەزگايە ھەر تەنھا زيان بەكۆمەلگەى مەدەنى ناگەيەنيىت، بەلكو خودى ئايىنيش زيانبار دەكات. ولىامز يەككى لەو دەنگە كەمانە بوو لە كۆلۇنيالەكانى سەدەى حەقدەھەم كە بانگەشەى بۇ ئەم بىروباوهرە كرد.

ھەرچەندە دامودەزگا ئايىنيە فەرمىيەكان تا سالى ۱۷۷۶ بەردەوام بوون، بەلام دەبوو كۆلۇنيالەكان رىگە بدەن بە ئاستىكى ديارىكراوى لىبووردەيى ئايىنى، لەسەرەتادا خەلكى كۆلۇنيالەكان بە كۆمەللىك باگراوندى ئايىنى رىژەيى لەيەكچووە ھاتن، بەلام زۆرى نەبرد، خواستەكانى دنياى نوئى لە تەواوى دورگەكانى بەرىتانياو كۆچبەرانى پەلكيش كرد، وپراى كۆچبەران لە باكوروو خۇرئاواى ئەوروپاوە.

خەلكى زۆر ھاتن، نەك لەبەر ئەو ھەى ئەمريكا نازادىي زياترى لەو ھى ولاتانى خۇيانى بۇ دەستەبەركردبوون، بەلكو بەھوى ھەلە ئابوورىيەكانەو بوو. ھەمووشيان بەشدار نەبوون لە عەقىدە تايڤىيەكانى گۆشەنىگاي(بىوړيتان و ئىنجىليەكان) لە كۆلۇنيالەكانى ناوەرەست و باشووردا، مەعمەدانىيەكان و جولىكەو كاسۇلىك، لۆسەرىيەكان(لەپەنگرانى مارتەن لۆسەر كىنگ) و ھتە. ھەر لەگەل گەپشتنياندا كەوتنە ناپەزايى دەربرپن لەژىرباركردنيان بۇ باجەكان لەبەرژەوھندىي كلىسا كە ئەوان ناچنە ئەو كلىسايانەو، يان ناچاركردنيان بە پەپرەوكردى عەقىدەيەك كە بەشدارىي ناكەن.

لەسەرەتاي شۆرشدا وىلايەتى فرجىنياش وەك زۆرىك لە وىلايەتەكان، سيفەتى فەرمىيوونيان لەكلىسا

ئەنگلىكانىيەكان ۋەرگرتەۋە كە زۆر كەس دەيانبەستەنەۋە بە حكومەتى پاشايەتى بېزراۋەۋە. دەستورى فېرجىنيا لە سالى ۱۷۷۶دا بۇ ھەموو كەسنىڭ يەكسانىيە دەستەبەركرد لە پەپرەۋەكردى ئازادانە ئاين ۋە ۋەدەۋو كار بگاتە جياكردەۋە كلىسا لە دەۋلەت، ئەۋەش ئاۋمىدىيە لاي مەمەدانىيەكان دروستكرد بەرفراوانترىن گروپى ئۆپۇزسىۋىن بوون لە ۋىلايەتەدا. ھەندىڭ لە گروپەكانى تر كە تا ئەۋ كاتە لايەنگىرى بىروباۋەرە ئەنگلىكانىيەكان بوون (كە دواتر بە ئەسقوفىيەكان ناوبران) پېياناۋو باجە داراييەكان دەبى پىشتى ئاين بگرن. ئەۋان بىريان لەۋە دەكردەۋە كە نابىت باجەكان بدرىت بە يەك گروپ، بەلكو دەبىت بۇ ھاۋكارىكردى تەۋاۋى كلىساكان بەگەربخرىت(كلىسا مەسىحيە پىرۇتسانىيەكان).

خەباتى ۋىلايەتى فېرجىنيا لە پېناۋى چەسپاندى ئازادىي تەۋاۋى ئاينى شايستە بەۋەيە ھەلۋىستەيەكى لەسەر بگەين، بەۋ ھۆيەى دوو لە گەۋرە دامەزرىنەرانى دەۋلەتى ئەمريكا (تۆماس جىفرسۇن) دانەرى سەربەخۋى راگەياندىن ۋ (جىمس مادىسۇن) كە بەۋاۋى دەستور ناسراۋە، تيايدا بەشداربوون.

تۆماس جىفرسۇن) ياسايەكى بۇ ئازادىي ئاينى نووسى كە تيايدا دەلىت: "نابىت ھىچ كەس بەۋە ناچار بگىرت بچىتە كلىسا، يان پىشتىرى لە عەقىدەۋ بىرو باۋەرېڭ، پياۋىكى ئاينى، يان شوپىنىكى ئاينى بكات" كۆمىسۋىنى ياسادانان لە فېرجىنيادا دانى بەم ياسايەدا نا، جىفرسۇن لەۋ بىروايەدا بوو كە ئاين پىرسىكى تايبەت ۋە تاكە كەسىيە لەنىۋان كەسەكە ۋ خوادا، بۆيە لەۋە دوورترە بىتە بەردەستى حكومەتىكى مەدەنى، جىفرسۇن ئەۋ ئازادىيە تايبەت نەكرد بە گروپىكى ديارىكراۋ، بەلكو تايبەت بوو بە ھەموو گروپ ۋ كۆمەلە ئاينىيەكان، ھەروەك پېياۋو كە ئەم ئازادىيە ديارىي دەستى كۆبۈنەۋەكانى ئەنجۈمەنى ياسادانان نىيە، بەلكو يەككىكە لە (مافە مۇۋافىيەتيەكان بۇ بەرەى مۇۋافىيەتى" بىروپاى جىفرسۇن زۆر لە بىروپاى ھاۋلاتيانى سەردەمى ھەشتاكانى سەدەى ھەژدەھەم پىشكەۋتووتر بوو، بەلام ھاۋكات ۋ تەنانەت لە ۋىلايەتى فېرجىنيادا دەنگى ناپەزايى لەدزى ھەبوو.

بەتايبەتى لەلايەن ئەۋ كلىساپانەۋە كە داۋاى يارمەيتان لەدەۋلەت دەكرد. جىفرسۇن ۋەك بالىۋزى ئەمريكا چوۋە پارىس، خەباتىش لە پېناۋى ئازادىي ئاينىدا گوازاپەۋە بۇ ھاۋرېۋ قوتابى (جىمس مادىسۇن) كەلە مېۋوۋى ئاينى ئەمريكادا گرنگىزىن بەلگەنامەى نووسى، (ياداشتنامە ۋ ناپەزايى لە دزى باجە ئاينىيەكان).

مادىسۇن ۋەك جىفرسۇن دەپوت: "سرووشتى تايبەتى بىنەپەتىي ئاين ۋ بارى خۇكردى، يان خۇۋىستى، نابىت بەھىچ جۇرېڭ ژىربارى حكومەت بخرىت. سەپاندى باج، تەنانەت ئەگەر دواچار بەسەر ھەموو ئاينەكانىشدا دابەش بگىرت، ۋەك سەپاندى ۋ زىادكردى مۇركى فەرمىيون بەسەر ئايندا دەمىنىتەۋە، دەبى دزايەتىشى بگىرت، ھەرچەندە لە روالەتدا سوودمەدانە ۋ گونجاۋىش دەرىكەۋىت، ئەۋ بەلگەنەى لەسەر ئازادىي ئاينى بەر لە ۲۰۰ سال دەركەۋتن، تا ئەمپۇش دەنگدانەۋەى بەھىزىان ھەيە.

جىمس مادىسۇن لە بەلگەنامەى (ياداشتنامە ۋ ناپەزايى لەدزى سەپاندى باجە ئاينىيەكاندا، لەسالى ۱۷۸۶ دا دەلىت: (۱) ئىمە ۋەك راستىيەكى بىنەپەتى كە نكوللى لىناكرىت لەۋ باۋەرەداين كە: "ئاين يان ئەركەكانمان لە ئاستى پەرۋەردگارماندا ۋ شىۋازى بەدپەينانى ئەۋ ئەركانەمان دەكرىت لەرپى عەقل ۋ قەناعەتەۋە بىت نەك لەرپى ھىزو توندوتىزىيەۋە" كەۋاتە ئاين، دەبى بۇ قەناعەت ۋ وىزدانى مۇۋ خۇى جىبەللىرىت. ئەم مافە لە

سروشنى خۇيدا مافىيە ناپىت دەستكارى بىرىتو مامەلەي پۈمەدەكرىت. بۇيە مافىيە بەدەر لە دەستكارىكرىد، چۈنكى راوبۇچوونى پياوان تەنھا پىشت بەو بەلگەنە دەبەستىت كە بە بىرى خۇياندا دىتو لەلەيەن كەسانى ترەو دىارى ناكىت: ئەمىش ھاوكلات مايە بەدەستىۋەردان نىە، چۈنكى ئەو دى لىرەدا مافى مەۋقەكانە، ئەركىكە لەئاستى پەرەردىگارد، ئەركى ھەموو مەۋقەكە رىزو شكو بۇ پەرەردىگارى دابىت، بەلام بەو شىۋازەي خۇي بەگونجاۋى دەزانىت.. (۲) لەویدا كە دەبى ئاين لەژىر دەسەلاتى كۆمەلگەدا دەركرىت بەگشتى، ژىربارخستى بۇ ژىر دەسەلاتى ياسادانانىش زىاتەر قەدەغە دەبىت، چۈنكى ئەم دەسەلاتى ياسادانانەپش لەلەيەن كۆمەلگەو دەرەو بەنوینەرايەتى كۆمەلگە كار دەكات.

دەسەلاتى قەزايى، ئەم دەسەلاتە بەش بەش و دىارىكرەو:

دىارىكرەو بەلەيەن يەكسانىي نىۋان بازەكانى دەسەلاتى قەزايى و بەزەرەرتىش بەلەيەن ھەلژىرەرانىەو زىاتەر دىارىكرەو، چۈنكى پارىزگارىكرىد لە حكومەتىكى ئازاد ھەر ئەو ناخوازىت پىشك و سنوورەكانى كە ھەر بازەنەيەك جودا دەكاتەو دەسەلاتىكى چەسپاۋو نەگۈر بىت: بەلكو بەشىۋەيەكى تايبەتى ناپىت ھىچ كامىيان ئەو لەمپەرە گەرەيەي نىۋانىان بگوزەرىن كە پارىزگارى لەمافى ھاۋلاتيان دەكات .. (۳) لەویدا كە دەبى تەواۋ ناگادارى يەكەمىن ئەزموونى ئازادىەكەمان بىن: ئىمە ئەم پەرۋشە بەگومانە وەك ئەرك دادەنىيىن لەسەر خۇمان وەك ھاۋلاتى و وەك يەك لەپىرۋزترىن دىاردەكانى شۆرشەكەمان.. ئىمە زۇر رىز لەم پەندو وانەيە وەردەگرىن و ھەرەو زوۋ لە بىرى ناكەين. ھەركەس و نەبىنىت خودى ئەو دەسەلاتەي دەتوانىت مۇركى فەرمىبوون بداتە ئاينى مەسىحى و ھەموو ئاينەكانى تر ھەلژىرەرت، دەركرىت بەھەمان ئاسانى مۇركى فەرمىبوون بداتە ھەر تايبەيەكى تايبەتى مەسىحى، بەدەر لە تايبەكانى تر؟ ھەمان ئەو دەسەلاتەيەك ھاۋلاتىەك ناچار دەكات بەس (پىنس) ھاۋكارىي ھەر كلىسايەكى فەرمى بكات، رەنگە ھاۋكات ناچارىشى بكات لەھەموو بوارەكاندا پەرەۋى كلىسايەكى فەرمى تىش بكات.

ھىزى ئەم بەلگەيەي مادىسۇن واپىكرىد دەنگەردان لەويلايەتى قىرجىنيا ئەنجومەنىكى ياسادانان ھەلژىرن كە لەدژى بەفەرمى ناسىنى يەك كلىسا بوو، بەلكو ھاۋكات لەدژى سەپاندى باج بۇ كلىساكان بەسەر خەلگىدا وەستاپەو.

لەخولى دواترىشىدا، كۆمەلەي گشتى يەك لە بەلگەنامەكانى دامەزراندنى لە مېژوۋى ئەمىركادا لەخۇگرت، واتە سىستىمى قىرجىنيا بۇ ئازادىە ئاينەكان، ئەو بەلگەيەي تۇماس جىفرسۇن ھىنايە ئارا ئەوئەيە كە: ئاين گرىگەو پەرەۋەكرىنىشى بۇ بەختەۋەرى و خۇشگوزەرانىي مەۋقەكان پىۋىستە، بەجۇرىك دەبىت حكومەت پارىزگارىي لىبكات، ناپىت باج بەسەر خەلگىدا سەپىرنىت بۇ كلىسايەكى تر بىت يان بۇ كلىسايەكى تايبەتى خۇيان، ئاين بەو جۇرە زىاتەر گەشە دەسەنىت كە لىيگەرپىت بۇ تەقۋا پەرستى ئاينداران خۇيان.

لە سىستىمى قىرجىنيادا بۇ ئازادىە ئاينەكان لە سالى ۱۷۸۶ ھاۋو: "خوۋى بەتوانا فىكرى بەئازادى دروستكرىدەو ھەموو ھەۋلەكان بەسزى زەمەنى و بارگرانكرىد و لابرەنى لىياتوۋىي مەدەنى تەنھا سەرھەلەنى و رەشت و نەرىتى خراپ و نابەجىيان لىدەكەۋىتەو دەبىتە ھۇي لادان لەۋى باۋكى پىرۋزى دامەزرىنەرى ئەم ئاينەمان پلانى بۇدانەو، ئەو دامەزرىنەرى تەننەت بەو سىفەتەي سەرۋەرى جەستەو عەقلىشمانە، ئەۋەي ھەلنەبىزاردەو ئەم ئاينە لەرپى زۆرەملىۋە بلاۋبىكرىتەو، كە ئەم خودا بەتوانايە دەيتوانى

ئەو بېرىارە بىدات.. كەۋاتە با كۆمەلەي گىشتى بېرىار دەرىكات بەۋەى نابىت ھىچ مۇۋقايك ناچار بىرىت بەھۋاكارى و يارمەتىدانى ھەر ئاين، يان شوينىكى پەرستىن، يان پىاۋانى ئاينى و بەھۋى بىروباۋەرە ئاينىيەكانىيەۋە دۇچارى ئازارى جەستەيى بھىنرىت، يان رى لە بىرو باۋەرەكەى بگىرىت، دەبى خەلگى بەتەۋاۋى ئازاد بن لە پەپەرەۋىرى بىروباۋەرەكانىيان و بەبەلگەۋە پارىزگارپىيان لىبەكەين لە پەرسە ئاينىيەكاندا، ئەم حالەتە نابىت بەھىچ جۇرىك كارىگەرىى ھەبىت لەبەرۋانكردن يان بەرتەسككردنەۋەى لىھاتوۋىي مەدەنى. ئىمە ئازادىن لە راگەياندى، بگرە ئىمە رايىدەگەيەنن ئەۋەى باسكران كۆمەلە مافىكى سىروشتى مۇۋقەكانن، ھەر ياسايەكىش بۇ لابرەن و نەھىشتى ئەو مافانە دەرىكىت، يان بۇ سىنۋوردارىكردى كاريى، ئەو ياسايە پىچەۋانە دەبىت بەو مافە سىروشتى.

ھەرچەندە ئىمە ئەمۇ چاكەى گەرە بەلەينى ئازادى ئاينىيەۋە دەگىرىنەۋە بۇ يەكەمىن ھەمۋاركردى دەستۋور، بەلام سىستىمى ئازادىيە ئاينىيەكان لە ويلايەتى قىرچىنىدا لەكاتى خۇيدا، ھەنگاۋىكى بەرۋان بوو بۇ دۋورەكەۋتەۋە لە پىشتىگرىي دەۋلەت و سەپاندى يەك عەقىدەى ئاينى و بەئاراستەى كۆمەلگەيەكى كراۋە لىبوردەدا، مەبەستى ئەو سىستەمە لەۋەدايە كە پەرسە ئاينىيەكان پەرسى تايبەتن بە ھاۋلاتيان، واتە پەرسى تاكە كەسىن و دۋورە لەچۈرچىۋەى كارى ياسايى دەۋلەتەۋە، تۇماس جىفرسۇن ئەم گۆشە نىگايەى لەچەند وشەيەكدا بۇ ھاۋرىپەكى بەرجەستە كىرۋە كە دەلىت: "ھەرگىز ئاينى خۇم دەرەخستەۋە ھەۋلىشم نەداۋە بزانم كى لەسەر چ ئاينىكە. ھەرگىز ھەۋلەم نەداۋە كەسىك لەئەينەكەى لابرەم و ھىۋاى گۇرىنى عەقىدەۋە بىرو باۋەرە كەسىك نەخۋاستۋە. ككومە بەسەر ئاينى كەسانى ترەدا نەداۋە .. چۈنكە دەبىت لەزىئانمانەۋە ئاينەكانمان بخۋىننىيەۋە نەك لە قەسەكانمانەۋە"

دۋاى دامەزىراندنى دەۋلەتى نۇۋ و دەستۋورى نۇۋش، ھەمۇۋلا لەسەر ئەۋە كۆك بوۋىن كە نابى دەۋلەت دەست لە كاروبارى ئاينى ۋەرىدات، ھەرۋەك چۇن ئادەمىز نوۋسىۋىيەتى و دەلىت: "ھىۋادارم كۆنگرىس بەھىچ جۇرىك لەنۇۋىژو رۇۋەكانى زىاتەر دەست لەكاروبارى ئاين ۋەرنەدات و لىگەرپىت ھەمۇو كۇلۇنئاللىك بەبى تەنگىپەلچىن پەپەرەۋى ئاينى خۇيان بىكەن.

لەراستىشدا، زۇر لە ويلايەتەكان دەستۋورەكەيان ۋاژۇكرە، بەو مەرچەى ھەمۋار بىرىت بۇ ئەۋەى ياسايەكىش بگىرىتەۋە بۇ مافەكان بۇ دۇنياۋون لەۋەى كۆنگرىس دەستۋورنەدات، بەم ھۆيەشەۋە (جىمىس مادىسۇن) لەمىانەى يەكەمىن خۇلى كۆنگرىسدا گەرەترىن بەھەرەكانى خستەكار، بۇ ئەۋەى كۆنگرىس بەپى دەستۋورى نۇۋ كاربىكات. ھەر بەھەۋلى ئەۋىش دە ھەمۋاركرەنەكە ھاتە ئارا كەلە سالى ۱۷۹۱ دا ۋاژۇيان لەسەر كراۋ بەياساى مافەكان ناسرا. لەيەكەم ھەمۋاركرەندا ھاتۋە:

"كۆنگرىس مافى ئەۋەى نىيە ياسايەك دابىرپىرپىت پەيۋەست بە دامەزىراندنى ئاينەۋە بۇ دەۋلەت، يان پەپەرەۋىكرەندى ئازادانەى ھەر ئاينىك قەدەغە بىكات، يان ئازادىي دەرىپىن و رۇزنامەنوۋسىي و مافى كۆمەلگە لە كۇبۋنەۋە داخۋازى سىنۋوردارى بىكات و بەۋەى ككومەت زۇلۇم و ستەمەكانى راستىكەتەۋە"

كۆكرەنەۋەى ئەو ياسايانە لە ھەمان ھەمۋاركرەندا لە ئابورىيەكى ئەدەبى زىاتەر، چۈنكە پەيۋەستە بە مافى خەلگى لە تەبىرىكرەن لەۋەى كە ئازاد بن لە زۇرەملىي دەۋلەت لە تەبىرىكرەن لە بىروباۋەرە سىياسى و ئاينىيەكانىيان و تەبىرىكرەن لە بىروباۋەرە سىلاكانىيان. دەبى ئەۋەشمان لە بىر بىت لەۋە كاتەدا كە جىمىس

ماديسۇن ئەو دە ھالەتتى ھەموار كىردنەى دارىشتووه، ئاين و باومرە ئاينىھەكان تىكەلاۋى دۆزە سىياسىيە گرنگەكان بووه. ماديسۇن دەبوو ئەو جەنگە سىياسىيە بباتەوھ بۆ ئەوھى سىستىمى ئازادىيى ئاينى بىيىتە ياسا، ھەروەك ھەمان جەنگ لە ويلايەتەكانى تردا بەرپاكارا. ئيتىر ئەوھ سەير نىيە كە زۆرىك لە دۆزەكانى يەكەمىن ھەموار كىردن كە دواتر خرايە بەردەستى دادگاي بالا، ئەو كۆت و بەندانەى بەزاند كە تايىبەتبوون بە ئازادىيى سادەى دەربرپن يان ئازادىيى رۆژنامەنووسىيى و ئاين، لە برى ئەوھىش دۆزەكان ئەو كۆت و بەندانەيان لەخۆدەگرت كە بەسەر دەسەلاتى ھۆكۈمەتدا سەپىنرا بوو بۆ سنووردار كىردنى ئازادىيى فىكرى مرقۇقەكان و مافىيان لە دەربرپن.

سەد سالى رابردو كارلىكى بىرۆكەى پاراستنى جيا كىردنەوھى ئاين و ھۆكۈمەتى بەخۆوھ بىنى، بەجۆرىك مافى باومر يان باومر نەھىيان بۆ ھەموو كەسلىك دەستەبەر بىكرىت، ئەوېش بە پىيى ويژدانى خودى خۆى، ئەمەش ئەوھ ناگەيەنىت لە ئەمىركادا ھىچ سەمىك لە ئاين نەكراوھ چۈنكە سەردەمانلىك كاسۆلىك، جووھكان قوربانىيى جياوازى رەگەز پەرسىتى بوون، بەلام جياوازييەكى كۆمەلايەتى بوو كە دەولەت دانى پىدا نابوو و نەيشى سەپاندبوو، جياوازكارىيە ياسايىيەكەيش كە پىشتى بە بىرو باومرەكان بەستبوو، ماوھىيەكى كەمى خاياندو دواى شۆرش ئاسەوارى نەما.

لە راستىشدا لە سەردەمى شۆرشەوھ تا سەدەى بىستەم، ويپراى فرەيى و پلوراليزم لە نىوان گەلان و ئاينەكاندا، زۆرىنەى ئەمىركىيەكان مەسىحى پىرۇتستانتى بوون، ئەو گرووپانەى لە ئاراستە باومرەكە لاياندا، زۆرجار كەوتنە بەرگومان، بەلام ئەم كۆمەلە و گرووپانە، بەتايىبەتى جوولەكەو كاسۆلىك، لەنىوان زۆرىنەى پىرۇتستانتەكاندا كەسانىك ھەبوون داكۆكىيان لە خۆيان و مافى ئازادىيى ئايندارىيان دەكرد.

بە درىژرايى چەندىن سەردەم خەلكانىك ھەبوون بەرگرى و داكۆكىيان لە كاسۆلىك كىردووه، لەكاتىكدا بە گومانەوھ دەرورانرايە پىرۇستانتەكان، ئەوېش بەھۆى وەياد ھىنانەوھى كىشە خويىناويەكان لە ئەوروپادا، "جۇن تايلۇر" سەروۆكى پىشووئەمىركا.. لەدژى حىزبى "ھىچ نازانىن" وەستايەوھو لە سالانى پەنجاكانى سەدەى نۆزدەھەمدا، ئەو حىزبەيش نوپىنەرى سەردەكى گرووپىكى بىچكۆلەى تايىفە "رەسەنەكان" بوو كە خاوەنى پىگەى خۆى بوو و لە دژى كاسۆلىك كارى دەكرد، لەنامەيەكدا بۆ كۆرەكەى جۇن تايلۇر رەخنە لە گرووپى "ھىچ نازانىن" دەگرىت و بە كاسۆلىكدا ھەلەدەتات و دەللىت: "پىموايە ئەوان بەشپۆھىيەكى تايىبەت بۆ دەستوورى ولاتەكەمان دىلسۆزو وەفادارن، ھەروەك قەشەكانيان نمونە بوون لە بارەى دەستورنەدانەوھ لە كاروبارى سىياسەت، ئەوھش نمونەيەكى شايسە بە لاسايىكىردنەوھمان دەخاتە بەردەست بەلايەنى پياوانى ئاينىيەوھ، بەتايىبەتى ئەوانەى لە گرووپە ئاينىيەكانى باكووردا بوون و دوو دل نەبوون لە دابەزىنە نىو ساحة سىياسىيەكەو پۆشاكى ئاينىيى خۆيان بە تەپوتۆزى كىشە تالەكان پىس كىرد، رۆحى نا لىبوردەيى لە ئاستى كاسۆلىكەكان، لەلايەن زۆرىنەى خەلگى ئەمىركاوە ھەستىكى بەھىزى ناپەزايى و نىگەرانى دەوروژىت؛ چۈنكە ئەگەر بىنەمايەكى بالاتر ھەيىت لە بىنەمايەكى تر، بىگومان بىنەماى ئازادى ئاينىيە".

ئەمەش ئەوھ ناگەيەنىت كە دژايەتىكىردنى كاسۆلىك مەزھەبەكان نەماوھ، چۈنكە لە كۆتايى سەدەى نۆزدەو سەردەتاي سەدەى بىستەمدا مىليۇنەھا كۆچبەر روويان كىردە ئەمىركا، زۆرىنەى ئەو كۆچبەرەنەش لە كاسۆلىك پەيپەوھەكانى خوارووى ئەورووپا و خۆرەلەتى بوون، پىرۇتستانتەكان وەك كەسانىكى نىو تانوپۆى بارە

كۆمەلەيەتەكە نەياندەروانىيە ئەم كاسۇلىكانەى ھاتبۇونە شارە قەرەبالغەكانەو، ھەرچەندە ئەمەرىكا شەرى خويىناوى ئاينى ھاوشىۋەى ئەوروپاى بەخۇۋە نەبىنىۋە، بەلام لەو دەمەدا ھەستى ناخەزى و دژايەتى لە ئاستى كاسۇلىكەكان لەوپەرى گەرمىدا بوون، ئەم لايەنگىرىيە بېگومان ھاوكاربوو لە شىكستەيىنان بە "ئەلفرىد سمس"ى يەكەمىن كانىدى كاسۇلىكى بۇ پۇستى سەرۇكاپەتى ئەمەرىكا لە سالى ۱۹۴۲دا، بەلام ۳۶ سال دواى ئەو مېژوۋە دواى كانىدىكردى "جۇن فېتنەرچىرالدى كىنىدى" لەلايەن دېموكراتەكانەو بە پۇستى سەرۇكاپەتى، ناوبراۋ رايگەياند كە بۇ ئەۋەى دەنگى پېدېرىتو ھەلېزېردىت، دەبوو ئەم لايەنگىرىيە ھەلېۋەشېنىتەۋە، بۇ ئەم مەبەستەش لە كۆبۇونەۋەى قەشە مەعمەدانىيەكانى باشووردا ۋەك كەسېكى كاسۇلىكى و ۋەك ھاۋلاىتەيەكى ئەمەرىكى باسى لە بېرو باۋەرەكانى خۇى كرد، دەلېن ئەو و توۋىژە لەسەر ئاستى نەتەۋەى بايەخېكى زۇرى پېدراۋە ھاوكاربوو لە لابرەن و كوژاندەۋەى گرى كېشە ئاينىيەكان لەسەرۋەندى ھەلېزاردەكاندا.

لەسالى ۱۹۶۰دا جۇن كىنىدى لە بارەى كلىساۋ دەۋلەتەۋە دەلېت: "لەبەر ئەۋەى مەن كاسۇلىكىم و تا ئەم ساتەش كەسېكى كاسۇلىك بە سەرۇك ھەلېنەبېزېردراۋە لەم ھەلېمەتەدا شتە راستەقىنەكان پەردەيان بەسەردا دراۋە، ئەگەر بە دەستى ئەنقەستىش نەبېت و لەلايەن لايەنە كەمتر بەرپرسەكانەۋە، بۇيە بە پېۋىستى دەزانم جارىكى تر دوۋپاتى بىكەمەۋە، گرىنگ نىيە باۋەرم بە چ ئاينىكە، بەلكو گرىنگ ئەۋەىيە باۋەرم بە چ ئەمەرىكايەك ھەيە، باۋەرم بە ئەمەرىكايەك ھەيە كە تيايدا ئاين بە تەۋاۋى لە دەۋلەت حيا بىكات و ھىچ قەشەيەك" ئەگەر كاسۇلىك بېت" رېگە بە سەرۇك نىشان نەدات، يان ھىچ قەشەيەكى پىرۇتستانت ئەۋە ديارى نەكات كە دەنگ بە كى بدەن يان نەدەن، لەۋىدا كە ھىچ پاداشتىكى دارايى يان سىياسى نەدرېت بە كلىسا يان قوتابخانەيەك لە قوتابخانەكانى سەر بە كلىساكان، لەۋىدا كە ھىچ مۇۋقېك لە پۇستىكى گشتى بېبەرى نەكرېت ھەر لەبەر ئەۋەى ئاين يان مەزھەبەكەى لە ھى سەرۇك يان لە ھى دەنگدەران جياۋازە، مەن باۋەرم بە ئەمەرىكايەك، بە فەرمى نە كاسۇلىك نە پىرۇتستانت نە جوۋلەكەبېت، كە ھىچ كارمەندو فەرمانبەرىكى فەرمىى حكومەت لە پاپا يان لە ئەنجوۋمەنى نىشتەمانىي كلىساكان يان ھەر سەرچاۋەيەكى ترى(ئەكلىرىكى)يەۋە فەرمان و زانىارى ۋەربىگرېت لە بارەى سىياسەتە گشتىيەكانەۋە، لەۋىدا كە ھىچ دەستەيەكى ئاينى ھەۋلى راستەۋخۇ سەپاندنى و سستى خۇى نەدات بەسەر خەلكى يان كارە فەرمىيەكانى حكومەتدا، لەۋىدا كە ئازادىي ئاينى بە جۇرېك دابەش نەكرابېت كە دەستدرېژى بۇسەر ئاينىك ۋەك دەستدرېژى ۋابېت بۇ سەر كۆمەلگە، ئەمە ئەو ئەمەرىكايەكە مەن باۋەرم پېيەتى و لە خوارۋى زەرياي ئارامەۋە خەباتم لە پېناۋىدا كىردوۋە ھەر ئەۋە جۇرەشە كە لە ئەۋروپادا براكەم خۇى بۇ كىردە قوربانى، ئەۋكات كەس نەيدەۋت دەبى ئىنتىمايەكى دوۋلايەنەمان ھەبېت، كەس نەيدەۋت ئىمە" باۋەرمەن بە ئازادىي نىيە، يان "ئىمە سەر بە گروپپىكى بى ئىنتىماين كە ھەرەشەيە بۇسەر ئەو ئازادىيە پېشىنانمان دەستەبەريان كىردوۋە". لە راستىدا ئەمە ئەو ئەمەرىكايەكە بابو باپىرانمان خەباتيان بۇ كىردوۋە، كاتېك لە دەستى تاقىكرەنەۋەكانى سۈيىندى ئاينى بۇ ئىرە ھەلاتن، ئەو سۈيىندى باۋەردارانى ئاينە بچوۋكەكانى لە بەفەرمانبەربوۋنى حكومەت و كار بەدەستەيىنان بېبەرى دەكرد، ھەر ئەۋان خەباتيان بۇ دەستوۋرو ياساى مافەكان و سىستىمى فېرجىنىي ئازادىيە ئاينىيەكان كرد، ۋېراى خەباتيان بۇ ئەو شۈيىنەى ئەمىرۇ سەردانىم كرد، ۋاتە قەللى ئالامۇ، لەگەل "بۇى و كرۇكت" دا "فۇنتس و ماك كافرتى و بايلى و

بديليؤو كارى "مردن، به لّام هيچ كام لهوان بيرىان له وه نه كرده وه كاسؤليكن يان نا، چونكه تافيكردنه وهى ئاينى له ئارادا نه بووه...

من له بارهى بابته گشتيه كانه وه به ناوى كليساهه وه قسه ناكهم، ههر وهك كليساش به ناوى منه وه نادوئيت. ههر چه نده پرؤستانته كان له هيچ پيلانيكى جووه كان نه ده ترسان "بيؤريتانيه سهره تاييه كان به ئاينى جوو سه ودا سه ربوون"، به لّام جووه كان به دريژايى چه ندين سه ده روبه پروى ره گه زپه رستى و ده مارگيرى ئاينى هيترانه وه، دنيائى نوئى نه ده بوو داموده زگاكانى سه ده كانى ناوه رپاست برپووخينيت كه خويان بو دژايه تيكردنى "ساميه كان" ته رخا كرده بوو، سهره راي ئه وه پيش، تووه كانى لايه نگرى له زه رياى ئه تله سى په رپيه وه، ئه وكات ده بوو كۆمه لگه بچووكه كانى جووله كه كه له تاره كانى خۆره لّاتى ئه مريكادا گردببوونه وه، ده بوو به سهر به روو بوو مه كانياندا زال بن.

جووه كانيش هاوشيوه كاسؤليكه كان له و پرؤتستانته وه هاوكاريان پيگه يشت كه له و باوه رده دابوون به وهى له ئه مريكادا شوينى ئه و چه وسانده وه ئاينيه نابيتته وه كه له ئه وروپادا هه يه، جوّرج واشنتون به كۆمه لگه ي جوو ده لّيت "حكومه تى ئه مريكا كه هيچ لايه نگرى به كى ده مارگيرى ئاينى ناكات و به هيچ شيوه يه ك هاوكارى چه وسانده وه ناكات، ته نها داواى ئه وه ده كات رده يه ت وهك هاو لّاتيگه ليكى باش مامه لّه ي خويان بكه ن و بژين". هه ريه ك له جيفرسون و ماديسونيش گره نتي هاوشيوه يان بو ئازادى ئاينى ده سته به ر كردو و به و جوّره ش له م و لّاته دا سته م و سته مكارى بنه ما نيه.

گه رچى زؤريك له خه لكى ئه مريكا ئه م و لّاته به و لّاتيكي پرؤتستانتي داده نيئ، ئه گه ر ترسى له پيلانگيرى به كى كاسؤليكىش هه بّيت، ئه وان به هه مان شيوه به نيگه رانيه وه ده يانروانيه جووه كان، له ويلايه تى ماريلاندا، وهك ويلايه ته كانى تر، ياساى مافه كان كه دواى شوّرش دهر كرا، بووه هه نكاويكى گه وره بو پيشه وه به ره و ئازادى ئاينى، به لّام هه ر مه سيحيه كانى گرته وه، له سه ره تاى سالى ١٨١٨، توّماس كينيدي ئه ندامى ئه نجوو مه نى ويلايه تى ماريلاندا په رپه و مه سيحى، ريبه رايه تى خه باتى به رفر او انكردى ئه و ئازاديه ي كرد، تا جووه كانيش بگريته وه.

له و باره شه وه ناوبرا و ده لّيت: "ئه گه ر پرسىارى ئه وه م ليّبكريت بوّچى هيّنده بايه خ ده دم به ره زامه ندى دهر برين له سه ر ئه م ياسايه، به ئاسانى وه لّام ده دم مه وه له به ر ئه وه يه به ئه ركى خوّمى ده زانم، له و و لّاته ي ليّوه ي ها تووم جووله كه نين و هيچ جووله كه يه كيش له م جيهانه دا ناسم، به داواى ئه وانيش ئه م هه لّوئسته م نه وانده وه، بگه كه س له وانه ئاگايان له وه نه بووه كه له م كاته دا باس له م بابته ده كريت... من له م كاته دا له يه ك دژ ده ترسم كه ئه و يش لايه نگرى به .. چونكه لايه نگرى مان جه نابى سه روّك به لامانه وه ئازيزه، هه مووشمان لايه نگرى سياسى خوّمان ده زانين، به لّام لايه نگرى ئاينى به هيّزترو هه روه ها ئازيزتره، هه ردوو لايه نگرى به كه تا كۆتايى ژيان پيّمانه وه ده ميّننه وه ره نكه له سه ر نوينى مردن يش ليّمان جودا نه بنه وه، ئه وه ش لايه نگرى نه وه يه ك، يان ته مه نيّك، يان سه ده يه ك نيه، ئه وه ي ئه مپرو رووبه پروى بووينه ته وه، نه خيّر، لايه نگرى به كه له باب و باپيرانه وه له ميانه ي هه زارو هه شت سه د ساله وه بو نه وه كان گويزرا وه ته وه.

ژماره يه كى كه م جووله كه له ئه مريكادا هه ن، له ويلايه تى ميّريلاندا ژماره يان زؤر كه مه، به لّام ئه گه ر يه ك جووله كه ش هه بّيت ده بّى مافى خوّى بده ينّى.

خەبات لە پیناوی مافی جوولەکەکان لەلایەن ویلايەتەکانی ترمووە پشتگیری لیکرا.. رەنگە لەبەر ئەوە بووبێت جوولەکەکان کۆمەڵەو گرووی بچووک بووبێت، یان ویلايەتەکانی تر جوووەکانیان بە هاوڵاتی باش زانییەت، یان رەنگە لایەنگیری راشکاوێ زۆریک لە هاوڵاتیانی نیگەرەن کردبێت.

سەرۆتاری رۆژنامەکان داویان لە ویلايەتی میڕیلاندکرد کە چاکسازی لە خۆیدا ئەنجام بدات، هەفتەنامەی "نایلز دجستەر" لەوبارەیهو نووسیویەتی: "دانیابن رۆژانی ئەو مەسەلانی بەسەرچوون و قسەکردن و وابەستبوون بە سیستمی کۆماریهو دەستدریژیکردنە بۆ سەر سرووشتی بیخەوش لە کاتیکیدا لە چەندین پرسى گرنگدا ئازادیی بیرو باوەڕ پەتەبکەینەو، بە تەبەتی لەو پرسانەدا تەبەتن بە باوەڕهینانی مەروڤ لە ئافەریدەکاری".

ئەم فشارە ئاسەوارو کاریگەریی خۆی هەبوو، بەو ھۆیەشەو ویلايەتی میڕیلاند لەسالی ١٨٢٦دا تەواوی مافە سیاسى و ئایینیەکانی بە جوووەکان رەوايینی، لە شەری ناوخواشدا، ھەریەک لە "نۆرس کارۆلاینا، نیوھامشاير" ھێشتا مافی ئایینی جوووەکانیان کۆت کردبوو، بەلام لەسالانی ١٨٦٨-١٨٧٧دا ئەم لەمەپەرانی لابران. لەکاتی شەری ناوخوا، بیروکە ئازادیی ئایینی بەشیوەیەکی لەبەرچاو بلاو بوو بوو، ئەویش بە دەستپێک بە دامائینی سێفەتی فەرمیوون لە ئاین، ھەموو ویلايەتەکان یاسای مافەکانیان جێجێ کرد، لە پیناوی دەستەبەرکردنی ئازادیی ئاینداریی تاکە کەسى، وێرای ھەستی فراوانگیر بەوێ ئەمریکا بە پلەى یەکەم دەوڵەتیکی پرۆتستانیە، ئەو ویلايەتانە تەواوی لەمەپەرە مەدەنى و سیاسیهکانیان لەبەردەم کاسۆلیک و جوووەکاندا لابرد، ھەروەک حکومەتی فیدرالیش کە پەيوەست بوو بە یەکەمین ھەموارکردنی دەستورەو، ھەرگیز ھەوڵی دەستووردانی نەداو لە کاروبارە ئایینیەکاندا. ئەمریکا لە پرسە ئایینیەکانیشدا، وەک پرسە سیاسیهکان کە بە ھۆیانەو خەلکی لە جیھانی کۆندا دەچەوسێنرانەو، وەک ئەبراھام لىنکۆلن دەلێت: "دوا باشترین ئومید بوو بۆ ئازادی".

تۆلەرە - T0leration

تۆلەرە تۆ زمانى عەرەبىدا سەمىر خەلىل

تۆلەرە تۆ زمانى عەرەبىدا د. جابر ئولعوسفور

تۆلەرە تۆ زمانى عەرەبىدا ب. نىكولسون

تۆلەرە تۆ زمانى عەرەبىدا تۆماس بالدوين

لېبوردېي - Toleration

پاڅي يه كه م

لېبوردېي له زمانې عه ربېدا

ن/ سەمير خەليل

له جيهانې عه ربېدا نه بوونې لېبوردېي سەرنجمن رادەكيشيټ. له م ناوچه يه دا هەر له سەرەتاوه بېروبوچونه کانی مرؤف روو دهکاته درنده يي ئەم سيستمې حوکم و ئەو بازنه و کايه توندوتيزي، يان ئەو فەرمانبەرداريتي يه ئايينه يه که هەميشه له شويڻي سيپه مەدا هەراي له سەر بهر پادەبې و نەرم و نيانيه ک به خووه نابينيټ، دواتر بېروبوچونه کان دهچنه سەر ئەو ئاراستانه ي که له م سەده يه دا ئەنديشه ي گەلانی خوړه لاتي ناوينيان سەرسام کردوو، له ناسيؤناليستي عه ربېيه وه تا دهکاته فەندەميتاليزمې ئاييني، نه زعه ي دژ به کؤلؤنياليزم، کؤمؤنيزم و سؤشياलिستي عه ربې، تيرەگهري و ميلله تگهري، به هەر حال، ئەم ئايديؤلؤژيانه هەرچي خاليکي پؤزه تيف له خوڭرن، بېگومان لېبوردېي يه کيک له و خالانه يه. هەرچؤنيکيش بيټ، واقيعي سەرسورهيڻەر له راستيدا ئەوه يه لېبوردېي که له نيوه ي دووه مې سەده ي حەفده هه موه بؤته سيمايه کي گشتي فيکري خوړئاوايي و هاوچه رخی ئەم سەردەمه يشمان، ئەم لېبوردېيه، هەر له سەرەتاوه له زمانې عه ربېدا ئاماده گي نه بووه، هەر بؤيه شه به شيؤه يه کي سروشتيش له تهواوي فؤرمه کانی فيکري عه ربېدا ئاماده گي نيه که به م زمانه مامه له دهکەن. با سەرنجک بدينه دهسته واژه ي (سياسه تي لېبوردېي ئاييني) که له فەرهنگي (مه ورد) ي چاپي ١٩٨٩ دا هاتوو، له وەرگيراني ووشه ي Toleration ي ئينگليزيه وه. راسته بېرؤگه ي هاوچه رخی لېبوردېي هەر له سەرەتاوه لای (جوؤن لؤک) ي فەيله سوف په يوه ستبووه به پرسى ئايينييه وه که لای لؤک تاکه (چاره سەري عه قلانی) ي ئەو جياوازيانه بووه که له نيؤ ئاييني فەله دا سەريان هەلداوه که ئاييني بنچه ينه ي کولتووري خوړئاواييە، به لام هيڻده ي نه برد که لېبوردېي ماناي دیکه ي له خوڭرت: بووه کؤله که ي ليبراليزم که به فەله سه فەيه کي گشتي کؤمه له مرؤيه کان و هه ستيکي به کارهيڻراو دادەنريټ له ئاستي کؤمه له کانی دیکه دا. ئەمپؤ له خوړئاوا وهک سياسه ت، نه ژاد، رەگەز، کؤمه لايه تي، نه ته وه يي، سيکسي، ئيتني دەروانريټه لېبوردېي. به شيؤه يه کي گشتيش فؤرمي حەوسه له يه کي گەشه سەندووي وەرگرتوو، که مه ودايه کي زؤر به فراواني جياوازي نيوان مرؤقه کان ده گريته وه. شوړشي سيکسي شه سته کان، خواستي سەربه خوڻي ژنان، سووککردني کؤتو به نده سياسيە کان له ئاستي پرسى ته لاق و ره هاخوازي سيکسي، (کاري پؤزه تيقانه) له ويلايه ته يه کگرتوه کانی ئەمريکا، ياساي په يوه نديه ره چه له کيه کان له بهر يتانيا، پيکه وه ژيانى نيوان جوړه ها شيوازي ژيان له شاره سەره کيه کانی خوړئاوادا، هه موو ئەمانه ئەمپؤ بوونه ته ديفاکتؤگه ليک. که واته، له روؤشنايى ئەوم رافه کرداريه هاوچه رخانه ي وشه ي لېبوردېي Toleration وه بيټ، شتيکي روونه ئەو مانايه ي له فەرهنگي (المورد) دا بؤ ئەم وشه يه هاتوو، که موکورتيه کي تؤقيڻه ري هه يه، هەرچه نده ئامازه به ئاراسته و حاله تيکي دروستيش بکات.

ئەگەر ئەو لایەنە وەلا بئیت کە رەھەندیکی ئایینیش دەگرتەو، دەپرسین خالی ھاوبەش کامەییە لەنیوان Tolerance ی ئینگلیزی و لیبوردەیی عەرەبیدا* وەلامیش ئەو هیە کە تا ئەم ساتەش خالی ھاوبەش لەو نیوودا زۆر کەم و لاوازە، بەواتایەکی تر، جیاوازیەکان لەنیوان ئەم دوو شەییەدا لە لەیە کچوونەکان زیاتر مایەیی بایەخ و سەرنجدانن. بەلکو بە روانین بۆ شتە گەرنجەکانی ژیانی گشتی، دەبینین وشە Tolerance ی ئینگلیزی و ھاوماناکە لە عەرەبیدا، ھەریەکە و مانایەکی زۆر جیاوازی لەوی دیکەیان ھەیە. من لێردا پیموایە کە نووسەرانی ھەرھەنگی (المورد) لەبەرئەو پراوێ دەریان بەم واقعە نەکردووە، ناچاربوون ئەو دەستەواژە نامکومە بەکاربھێنن. ئەوان لە راستیدا، خۆیان لەبەردەم ئیشکالیەتیکی راستەقینەدا بینیوتەو، کە ھەمان ئیشکالیەتی ئەم باسە ئیمەییە.

Tolerance

جیاوازی نیوان ئەم دوو وشەییە لە رەگ و ریشەو دەستپێدەکات. وشە Tolerance ی ئینگلیزی لە رەگی Tolere لایتینیەو وەرگیراوە کە واتای (ھەوسەلە - تەحەمول) دەگەییەتی. کەواتە بیرۆکەیی بنەڕەتی لێردا ھەوسەلە، موعانەت، ژیاو و ھەلکردن لەگەڵ شتێکدا کە لە راستیدا لەبەر دڵان نیە، یان دەکرێت بە نائەخلاقی (نا ئاکاری) دابنرێت، بگرە خراپە و شەرە لەشیوہیەک لە شیوہکاندا، لیبوردەیی بەمانا ئینگلیزییە کە ئەم واتایانە لەخۆ بگرێت، دەکرێت بخریتە بەر ئیدانەکردن، چونکە کەس ھەوسەلەیی شتێک ناکات کە بەدڵی نەبێت یان پۆزەتیفانە لەگەڵیدا ھەست بە تەبایی نەکات، لێردا با تیبینی (ت.س. ئیلیوت) بکەین کە جاریک لە جاران لە کاردانەویدا لە ئاستی مانای ئەم وشەییە گوێگرانی دوو چاری شوکیک دەکات، کاتیکی رایدەگەییەتی کە مەسیحی راستەقینە (ھەزناکات لیبوردەیی لە ئاستیدا رەچاو بکریت)، بەو ھەش مەبەستی لەو بوو کە مەسیحیەکان چی دی لەو ژینگەییەدا نەمان کە زیاتر خودای تیدا ئامادەییە، ئەم دیدە لەبارە بەریتانیایە لە سەرھەتاکانی سەدەیی بیستەمدا - ھەز ناگەن ھەر تەنھا کەسیان لەگەڵدا بژی و قبوڵ بکری و بەس، بەلکو ئەوان دەخوازن ریزیان لیبگری و خوشبویستری و پیرۆز رابگری. ھەمان وتەزا بەسەر کەمینە موسلمانەکان و ھیندی خۆئاوایی و سیخی پاکستانیدا بەرجەستە دەبێت کە لە بەریتانیادا دژین. کەواتە خۆ سەلماندنی ئەم کەمینانە، کە زیاتر لە تورەیی و نارەزایی موسلمانانی بەریتانیادا لە ئاستی (ئایەتە شەیتانیەکاندا) دەرکەوت، ناکریت لە سەرھەتادا وەک ھاواریک تەماشای بکریت بۆ زیاترین لیبوردەیی (ھەرچەندە لە رووی کرداریەو ئەمەیان ویستراوە، گەر وەلامدانەوێ داخوایەکانیان بدرایەتەو لەدامەزراندنی خۆپەندەیی جیاواز و جیاکرنەوێ ھەردوو رەگەزو دانانی سەرپۆش و عەمامە لە جیبی کلاوێ خودیەکانی ماتۆر سواران، ئیلیوت لەو تیبینیە ھەستیارەیدا، توانیویەتی بوعدیکی جەوھەری دەرک پێبکات کە مانا خۆئاوارییە کە ئەم وشەییە ھەلگریتی، ئەو مانایە کە لە زمانی عەرەبیدا ھاوشیوێ نییە وەک دواتر زیاتر روونیدەکەینەو، مانا گەوھەرییە کەش لێردا جوړیک لە چارەسازی و سازشی ناخۆش لەخۆدەگریت، وەک جوړیک لە ھەلومەرجی ئایدیالیستی لەنیوان ئەوێ مرقوف بەو پەری پەرۆشی لەنیوان (خودی) خۆی و بەرامبەردا (کەسیکی نەناسراو) دا تەحەمولی دەکات کە لیبوردەییە کە مرقوف ناچار بە قبوڵکردنی دەکات ... بەردەوامیش لەمەودایەکی دیاریکراوەو. ھەر وەک (مۆریس گرانستون) یش زۆر بەخۆنوودیەو تیبینی ئەوێ کردووە، دەبینین لیبوردەیی شتێکی (ئامادەکراوە .. بەھۆی ئەو رادە خراپەییە کە ماناکە ھەلگریتی)^(١).

گەر لېبورىيە ھەلگىرى رادىيەك لى خراپە بىت، ئەمە ئەو دەگەينى كەلېبورىيە ھەلگىز رەھا نابىت، ئەو ھەيە ئەو ھەيە كە ھالەتتىكى ناچارىيە بەھۇى خواستى تاكەكان بۇ كىرەيەك بە گونجان لەگەل ھەمان رېساكاندا. لەراستىشدا ھەموو داکۇكىارە گەورەكانى ژيارى خۇئاوا لەم لېبورىيە، لە (ئىرازمۇس) رۇتردامىو، بۇ جۇن لۇك، لە فۇلتىرەو بۇ جۇن ستىوارت مىل، پېشتەر ئامازەيان كىرەو كە لېبورىيە دەبى سىنوردار بىت. بۇ نەمۇنە لەلەيەنى لۇكال (ئەخلاق) لا تىۋرى كىرەيەو لېبورىيە ناگاتە ئەو ئاستو پلەيەى لەرى توندو تىزىيەو نەھىلرېتو پوچەل بىرېتەو، بەلگۇ زۇرجار مەوداى سىنوردەكەى زۇر لەو زىاتىر بوو (بەلەيەنى مېژوويەو دەبىن لېبورىيە ئايىنى ھىندە بەرفراوان نەبوو كە ئەھلى ئايىنەكانى دېكەو بېباو پىش بىرېتەو).

پىرسەكە ئەو ھەيە كە لېبورىيە، لە گۇشەنىگەيەكى لەو جۇرەو، نابىتە تەنھا فەزىلەيەكى ئەخلاقى يا ئەبىستراكت تەننەت گەر دەبوا بەو جۇرەش بوايە - بەلگۇ پىرسىكى سىياسىيە، دۆزى ئەو ھەلۇستەيە كە دەسلەتلىك لەدەسلەتەكان دەپىرېتەبەر لە ئاستى مەودايەكى دىارىكارو كىردارو بىرۇباو پىرۇ مومارەسەكان. لەبەرىتانىادا ھەنگاۋە سەرەتايەكان ھەرزو لەسالى ۱۶۸۹ ئەو بوون كەلە ميانەى دەرگىرى ياساى لېبورىيە Tolerance Act يەو دەبەرگىران. بەلام جىاوازىكىرىنى ياساى دۆزى كاسۇلىك و جۇوكان لە رووى كىردارىيەو تا ناۋەرەستەكانى سەدەى نۆزدە بەردەوامبوو ئەو دەمەى دەنگىرا بۇ ياساى لەمەر كاسۇلىكەكان **Roman Cathol Relifact** (۱۸۲۹)، دواترىش ياساى تايبەت بە جۇوكان **jewish Relief Act** (۱۸۶۱) لېردە بەمەبەستى تەواو كىردى وئەى ئەم رەوتە تەشرىعەيە، دەبى ئامازە بە ياساى جىاوازى سىكىسى و ياساى پەيوەندىيە رەگەزىيەكان (۱۹۷۶). لەگەل ئەو ھەشدا (ياساىيەك وەك بۇمان دەرەكەو پىت يان وەك دەبىن لە (قاپىك زەلەتە) زىاتىر نىيە، ئەو ھەيە كە ئىمە زىاتىر پېوېستمان پىيەتى (چوونە پەردو ھەمان بىنەما) ھەروەك لۇرد سكارمانى لايەنگىرى گەشتىن بە (سىستى مافەكان) ھاوکار لە پاراستىنى ئەو ھەنگا لە پاراستىنى ئەو ھەنگاۋەلە ناتەواو و لەو پەو بونىادىان وا دەنووسىت^(۷).

لە راستىشدا گەنگەشەكان لە بارەى (ئايەتە ئەھرىمەنىەكان) و ئەو ھەيە خستەروو كە ياساكانى كوفىرىكىرى سەرزەشتى خواۋەند تا ئەمرومان تەنھا لەبەرژەندىيەكانى كلىساي ئەنگلىكانىيەو نوسراۋەتەو. لېرەپشەو دەبىن كە بارستايى خواستى گۇرپىنى سىنوردەكانى چوار دەورەى لېبورىيە چەندە گەورە بىت، ئەو سىنوردەكە ھەيە و ئاتاج بەو ھەيە بىرېتە نىو سىستىكى ياساىيەو.

تېبىنىيەكى كىرەستۇن دەمانگەپەنېتە ئەو دەرەنجامەى كە دەبى زۇر بە وردى جىاوازى لەنىوان لېبورىيە بېدەرەستىدا بىكەين. كەسلىك كەلەئاستى شتىكدا ھەست بە جۇرە ھەستىك نەكات، ناكىرىت بلىين ئەو تەھمولى ئەو شتە دەكات، مادامەكى لەئاستى شتەكەدا ھىچ خەم و پەررۇشىيەكى نەبىت. مە ئەگەر بەبى بىرو باۋەر بىرېم و بايەخ بە بىرو باۋەر كەسانى تىرىش نەدەم، ناكىرىت ئەو بلىين كە مە لە ئاستىندا لېبورىيە. لەلەيەكى دىكەشەو، ئەو كەس دىانە لوبانىيە كەبەھۇى سالانى شەرى ناوخۇۋە جۇرېك لە ھەستى دوزمنايەتى لەئاستى مۇسلمانان ھەيە، لەگەل ئەو ھەشدا تۋانىۋىيەتى لەگەل مۇسلماناندا مامەلە بىكەت بىئەو ھەيە ھەستى دوزمنايەتە لەو ھەدا بىيە رېگىرى، ئەم كەسە لەراستىدات مومارەسەى لېبورىيە دەكات. لە ھەرنساۋ ئىنگلەتەرەدا، شتىكى رۈنە ئەو جۇرە لېبورىيە ئايىنىيە كە بۇ ماۋەيەك بەرقەرا بوو، رەنگە

پەيۋەندىي ھەبوۋىيەت ۋە دواكەۋىتە ئىمانىيە ئايىنىيە كەلەنارادا بوۋە، يان بەگەشەسەندى بېدەرەستى لە ئاستى ئاينىدا. رەنگە يەك لە دياردە جوانەكانى لېبۋوردەيى ئەۋە بېت كە لە مومارەسەكردنىدا خۇي زەمىنەسازى بۇ پېۋىستېۋونى خۇي دەكات لە پېگەي يەكەمدا.

ھەموو ئەۋمانەش ھېچ پەيۋەندىيەكەيەن ۋە بېروايەۋە نىيە كە لېبۋوردەيى ئاينى (راستەۋانە دەگونجىت لەگەلچ باۋەرى ئاينىدا) لەسەر ئەۋ بىنەمايەي كە باۋەردارى راستەقىنە ناتوانىت (ئارامو بېدەرەست دانىشېت لەكاتىكدا كەسانى تر رەۋانەي دۆزەخ دەكرىت)^(۳). ئا لېردە لۇژىك و مېزوو بەرادەيەكى زۇر ئاۋىتە بەيەكەدەن. ئىمەيش ھەموو لەسەر ئەۋ بىنچىنەيە ھەئسوكەۋت دەكەين كە خودانى ئەۋ بېرو باۋەرانەيەن كە ھەندىكەيەن لەبەھىزكردنى ئەۋانى تردا كار ناكەن. لېبۋوردەيىش بېرو باۋەرىكى لەۋ جۆرەيە، لەكەسىكى نا لېبۋوردەۋە دەبى داۋا بىكرىت، بۇ نەۋنە، بىنەمايەكى ياساى لەنارادا نىيە بۇ دەرگەردى ياساىەك بۇ پاراستى كۆمەلەكان لەھەموو پىۋانى سەر روۋتاۋە، مەگەر كاتىك سەر روۋتانەۋە بېتە كارىكى خراپ بۇ ھەر تاكىك لە تاكەكان.

لېردە دەبى ئەۋەمان لەيادىيەت كەيەكەمىن مشتومرەكان لە بەرژەۋەندى لېبۋوردەيدا، واتە مشتومرەكانى جۇن لۇك، لەسەردەستى پىۋاۋىكى ئاينى بونىاندا كە بونىادەكەي لەسەر بىنچىنەيەكى تەۋاۋ ئاينى دامەزراند، (تۆماس ھۆبىن) ىش كە پەرچە كەردارى توندى لەدژى شەرە ناوخۇكانى ئىنگىلتەرەۋ ئەۋروپا بەنيو سەدە پېش جۇن لۇك كەۋتوۋە، لەدژى لېبۋوردەيى ئاينى بوۋ ھەرچەندە خودى خۇيشى كەسىتتەيەكى بېدەرەست بوۋ لەئاستى ئاينىدا.

لېبۋوردەيى

بەپېچەۋانەي وشەي (Toleration) ئىنگىلىزى، دەبىنىن وشەي لېبۋوردەيى (التسامح) لە رەگى (سمح) ۋەرگىراۋە، واتە ھەلگىر ماناى ھەۋسەلەي نكولىكارىي بەرپەرچەدانەۋەيە ۋەك لە (لا سمح الله) دا ھەيە. رەگە عەرەبىيەكەش لېردە بەلەخۇگرتنى بېرۇكەي مرونەتى تەكتىكى بەكاردەھىنرىت، واتە بېرۇكەي لېگەرەن لە شتەكان كە گوزەر بىكەن، ئاسانكارى لە جىۋاۋىيەك، ناكۇكىەك لە ناكۇكىەكاندا، يان تەنازولكردن بۇ كەسىك لە چۈرچىۋەي دانايى ۋە ھىكەمەتدا. بەمچۆرە دەبىنىن لەمىانەي مامەلەكەردنىدا لە بازار لەسەر نرخی شتىك، سوپاسى ئەۋ كەسە دەكرىت كە ۋەك پىۋاۋەتەيەك لە نرخەكە دادەگرىت و رېگە نادات پارەيەكى كەم بېتە ھۆكارى نەگەيشتن بەرىكەۋەتن، ئەۋ سوپاسەش بۇ ئەۋە دەكرىت كە ئەۋكەسە لە (لېبۋوردەكانە). ئاخۇ ئەم سوپاسە بۇچىيە؟ ھەر لەبەر ئەۋەيە كەسى لېبۋوردە لەۋ نرخە راستەقىنەيەي داگرتوۋە كە خەلكانى بەرامبەر دىيارىيان كەردوۋە؟ ديارە ناكىت ئەمە ھۆكارى سەرەكى بېت، چۈنكە چەمكى نرخی راستەقىنەۋە دروست لە كەلتوورى عەرەبىدا بوۋنى نىيە، نرخ بەردەۋام شتىكى رېژەي نەچەسپاۋە، ھەرۋەك نرخی نەچەسپاۋى نەۋت لە رۇژانى ئەمپۇماندا، ئابۋورىناسانى خۇرئاۋا ھەر لە رۇژانى فېزىۋىكراتەكانى سەدەي ھەژدەھەمەۋە، لېكۇلىنەۋەيان لەبارەي نرخەۋە كەردۆتە زانستىك، ئەگەرچى ھەموو پېشېبىنە ئابۋورىيەكانىش دۋاجار لاۋاز دەرېكەۋەن، ھەرچۇنېك بېت، خەلگەكە ۋە دەبىنن لەم بۋارەدا ئەۋان، مامەلە لەتەك شتىكدا دەكەن بەرەۋ بەجىھانىبوۋن دەچىت. جا ئەگەر مەسەلە كرا بە پىرسىارى سەبارەت بە نرخیك لە نرخەكان، يان ئەم نرخە بوۋە بابەت ۋە باسى دانىشتىكى سازدان (ۋەك دانۇستانەكانى يەكېتتەكانى كرىكارانى بەرىتانيا) لەم ھالەتەدا راستى ۋە دادپەرۋەرى نەك لېبۋوردەيى دەبىتە بىنەمايەك لەۋ مامەلەيەدا بە پەيۋەندى لەگەل دەسكەۋت ۋە داھاتى

ئەو مامەلەو دانوستانەدا، بەلایەنى عەقلىيەتى (مەركانتىلى) عەرەبىشەو، ئەو پرسگەلى راست و ھەلە-راستەقىنەو دادەپەرورەرى، پرسەگەلىكن حىسابيان بۇ ناكرىت كاتىك مەسەلەكە بەنرخەو پەيوەست بىت. لەھەمان شىو دەبىننن تايبەتمەندىيەكانى ئەزموونى مۆدىرنەى عەرەبى، بەپىي دياردەكانى سەدەى رابردو، داخووزىي ھىچ گۆرانىكى رىشەيى لەخۆ نەگرت كە ئەم حالەتە ھەستىارىيە بگىرتەو.

ئەگەر ولاتى مىسرى لىدەربكەين، ھىچ دەولەتلىكى عەرەبى بەدىناكەين كەلەسەر بنەمايەكى باجو وەرگرتنى تايبەت بەخۆى يان پەيوەندى لەگەل بەرھەمەينانى كۆمەلگەى تايبەتى خەرجى خۆى بكات. سامان لەم حالەتەدا دروست ناكرىت، بەلكو گەشە دەسەنىت لەرپى گۆرپنەو يان لە سەر شىو دەھاتى قازانجەكان و دەستكەوتەكان (داھاتى نەوتەكان نموونەن). ھىندەمان بەسە كە پروانينە چۆنىەتى مامەلەى عەرەبىكى نوپخواز كاتىك دەچىتە دوكانىكەو، تا لەو بەگەين كە خود نرخ دانان تا ئەم ساتەوختەش ھىزىكى بنچىنەيە لە رۆشنىرىدا.

كەواتە .. دابەزاندىنى نرخىك بۇ كەسى بەرامبەر لەمامەلەيەكدا بۇ سوپاسكردن بخووزىت؟ بىگومان لەبەر ئەو نىيە كە كرىارى عەرەبى لە ئاستى قازانجو دەستكەوتدا بىدەربەستە. لىردە دەبىننن ماناى وشەى لىبووردەيى لەزمانى عەرەبىدا، لە خۆرئاوا لە ئاستى وشەى **Toleration** دا يەكدەگىرتەو.

سوپاسەكەش لە مومارەسەكردى سەختى و پياوشتەو مومارەسە دەكرىت. كە ھەمىشە لای عەرەب وەك بەخشەندەيى دەردەكەوئ. ھەموو فەرھەنگە عەرەبىيەكانى ئەمپۇ مەسەلەكە وا دەبىنن^(۴).

بەواتايەكى دى، لىبووردەيى بەمانا عەرەبىيەكەى بەپىچەوانەى مانا ئىنگلىزى يا خۆرئاوايىيەكەو، لای عەرەب بە چاكە دادەنرىت كاتىك پەيوەست دەبىت بە شتىكى بالاترەو لەچارچىو دە پلەكانى ھەمان بەھاو. واتەلەنىو ھەموو سىستەمى بەھاكاندا كارناكات و بەھايەكىش نابىت نە لە خودى بونى ئەم پۆلىنكارىيە، بەشىو، ھەيماكارى، لەو نازناو دە تەعبىرى لىدەكرىت كە بۇ ئاخاوتن لەئاستى پاشادا بەكاردەھىنرى، ئەم نازناو ش لە ھەمان رەگە، كە وشەى لىبووردەيى (التسامح) لىوەرگىراو: (سماحتە)، (سماحة المفتى) وەك شىو، بۇ ئاخاوتن لەگەل گەورەترىن كەسى ئايىنى لە ئىسلامدا. بەبى ئەم رافەيەش، بىگومان دەستنىشانكردى ئەم رەگە تايبەتە بۇ كرىنى بە تەعبىرىك لە رىزو نەوازىش، ھىچ رافەيەكى دىكەى بۇ ناكرىت.

ئەگەر بەھەر ھۆيەكەو ئەم بەھا بالايە بۇ ماناكە نەبوايە، بىگومان وشەى (سمح) دەگۆرا بە پىچەوانەكەى، واتا ماناى توندوتىزىي لەخۆ دەگرت وەك لە دەستەواژەى (أسمحت نفسھ) دا دەردەكەوئ كە ئەم مانايە دەگەيەنن (لقد ترك نفسھ على سجيئھا فأزل من جراو افتقارھ الى السىگرھ على ذاتھ) واتە (لەخۆى گەرا چۆنە وابىت تا لەئاكامى لەدەستدانى كۆنترۆلى خودى خۆيەو تووشى سەرگەردانى ھات) بەو ش لىبووردەيى (التسامح) لەھەلومەرجىكى لەو جۆردە بەچاكە (فەزىلەت) ناپتە ھەژمار، ھەمان حالەت لە چەندىن سەرچاوەى زمانەوانىدا بەشىو، ھەيماكارى جىاواز دەردەكەوئ لە دەستەواژەو رەگى (سمح) دا، وەك لە فەرھەنگى (لسان العرب) و بەلاوازترىش لە فەرھەنگى (متن اللغة) ى چاپى سالى ۱۹۵۹دا، كەلەوئدا دەبىننن وشەى ياخود رەگى (سمح) ھاومانايە لەگەل دەستەواژەى (رازى بوو بە داخووزىيەكە) يان بە (ويستراو، كە) لىرەشدا ماناكە

بەرۈۈنى بوۈنى شىتىكى ويىستراۋ، داخۋازىيەك باسدەكات، بوۈنى حەقىقەتلىك بەمانا ئەخلاقىيەكەى نەك كىردارىيەكەى، كەلە ئاستىياندا مەرۇف تەنھا دەبىيى ملكەچ بىيىت.

ئا لىرەۋە تەۋاۋ لەم خالەۋە، خۇمان لەبەردەم پىچەۋانەيتىيەكى تەۋاۋا دەبىيىنەۋە لە ئاستى بىرۈكەى لىبۈۋەدەى خۇرئاۋايدا، كەلە ئاستە بالاكانيدا تەعبىرە لە رەزامەندى لەسەر شىتىك ھەرچەندە نادروستى و خراپىشى لىچاۋەروان دەكرىت.

لىبۈۋەدەى و داھىيان

ئايا شىتىكى ناچۇر لە ئارادايە كە ھەردوۋ زمانى ئىنگلىزى و ەربى پىچەۋانەن لە تەعبىر كىردىيان لە فىكرەيەك كە ھىندەى بىرۈكەى لىبۈۋەدەى بايەخى ھەبىت؟ ئىمە بە شىۋەى ئاسايى ئەگەرى ئەۋە دەكەين كە شتى زۇرى ھاۋبەش لە زمانە سىياسىيەكانى كۈلتۈۋەرە جۇراۋ جۇرەكاندا ھەيە، مادامەكى لەزۇر باردا مەرۇف ھاۋبەشەن لە ھەمان پىداۋىستى و گىرەتەكان. لەلايەكى تىرشەۋە، زمانەكان لەۋەرسىيى خەلىكى جىھان كەمدەكەنەۋە جىھان دەۋلەمەند دەكەن لەرپى ژيان و روۋاۋە مېژۋىيەكان و نەرىتە نوۋسىنەكان و ھەموو جۇرە كلاسىيەكان وزە ۋەردەگىرن، بەپىچەۋانەۋە بوۈن لەگەل خالە ھاۋبەشەكانى نىۋانىيان، ئەم ھەلۋىستەيە كە بەناخ و رەگو رىشەى بىرۈكەى نوپى لىبۈۋەدەىدا رۇچۈۋە، چۈنكە ئىمە لەئاستى بەرامبەردا لىبۈۋەدەى دەنۋىننن وپراى بوۈنى شىتىكىش كە بەدلىمان نىيە، وپراى ئەۋەى كە بەرامبەر ۋەك خۇمان نابىننن، لەبەرامبەر ئەۋەشدا، دەبىننن مانا ەربىيەكەى مانايەكى تەقلىدىيە كە تەعبىر لە بوۈنى زەمىنەيەكى ھاۋبەش دەكات لەنىۋان دوۋ گروپدا. گەرەنەۋە بەدۋاى راستىدا لە دوتۋى شتە ھەمەكىندا، يان لەۋانەدا كە رەنگە لاي ھەموو مەرۇفەكان ھەبن يا نەبن. بەھەر حال، لەسەر رىساكانى ئەۋ بىنەما تەقلىدىيەى كە بۇ شتە ھەمەكىەكان دەروانىيىت، شىتىك ھەيە مايەى نىگەرانيە، بەلام لەسەر رىساكانى بىنەماى ھاۋچەرخ كە دان بە بوۈنى جىاۋازىيەكاندا دەنىيىت، شىتىك نىيە مايەى نىگەرانى بىيىت. لەگەل ئەۋەشدا كە من خۇم بە مەرۇفلىكى نوپىخۋاز دەبىننن، كەچى بەردەۋام ھەست بە نىگەرانى دەكەم.

ناتۋانىن خۇشمان لەم نىگەرانيە رىزگار بىكەين، چۈنكە زادەى ئەۋ ئالۋىيەيە كەبەخۋدى بىرۈكەى نوپكەۋە پەيۋەستە، گەرەن بە شوپن زەمىنەيەكى ھاۋبەشدا، گەرەنە بەدۋى ئەۋ شتە يەقىنىيانەدا كە ئارامى بەخشن، ۋازەينانىش لە بىنەما تەقلىدىيەكەىدەروۋازە لە بەردەم ئەۋ ئەگەرەدا دەكاتەۋە كە من ھەلە بىم، بەرامبەرىشم، كە شىتىكى ھەيە من ھەرگىز بەدلىم نىيە، رەنگە خاۋەنى راستەقىنەيەك بىيىت و بەشىۋەيەك لە من شاردرابىيىتەۋە كە ھىچ راقەيەك ھەلەنەگرىيىت. ھەرچى ئاسان و سوۋكەردى نىگەرانبۈۋەنەكەى منە، ئەگەر بۇ ماۋەيەكى كەمىش بىيىت، لەمىانەى دوۋبارە دارشتەۋەى پرسەكەۋ ئاخزاندى بۇ زەمىنەيەكى نوپۋە نەبىيىت دەستەبەر نابىيىت، با گرېمانەى ئەۋە بىكەين شىتىكى چەسپاۋ ھەيە كە بە(سروۋشتى مەرۇفايەتى) ناۋدەبىيىت، لەدەردەۋى مېژۋەۋەكان و رەۋتى تاكەكان و لەسەرۋ مېژۋەۋە ھاۋدەمەكانى سەرچاۋە مەرجەيەتە خۋدىيە تايىبەتەكانى كۈلتۈۋەرە تايىبەتەكانەۋەيە. بە گرېمانەى ئەۋەش بىكەين كە لىبۈۋەدەى بەبەشلىك لەۋ سروشتە دادەنرىيىت، لەھالەتلىكى لەۋ جۇرەدا، نەگونجاندىن و نا تەبايى لەنىۋان **Toleration** ى ئىنگلىزى و لىبۈۋەدەى (التسامح) ى ەربەيدا، دەكرىت دوۋچارى تەنگزەيەكەمان بېيىيىت لە(ئەدا). ئا لىرەدا دەبىيىت بگەينە راقەيەك.

لەلایەکی ترهوه، با گریمانەى نەبوونی جەوھەریکی مەرۆفانەى لەو جۆرە بکەین، با وادابننێن کە تاکەکان و (هەموو کۆلتورەکانیش) دەبێ هەوڵی گەشتن بە راستیە تایبەتەکانیان بدەن لە بری ئەوەى تەنها هەوڵی دۆزینەوێدان بەدەن لەو شیوەیەدا کە هەن یان ئەگەری بوونیان لەو شیوەیەدا لێدەکرێت، لەو بارەدا گرتی لێبووردەیی لە زمانى عەرەبى و جیهانى عەرەبیدا دەرەدەکرێت، لەو شیوەیەدا کە ئەم لێکۆڵینەوێدە بۆی دەروانىت: گرتی داھێنانى خودى نەك گرتی حەقیقەت^(۵).

لەو گۆشە نیگایەشەو کە دەلێت حەقیقەت دروستکراوەو لە سروشتدا دەستناکەوێت و لەلایەن ئاینەکانەو ئامازەى پێناکریت، شتیکی ھاندەر دەبێت کە بزانی لێبووردەیی لە فۆرمە نوێیەکەیدا، سائیک لە سى سەد سال زیاتر نیە، پێش ئەوەىش بوونی نەبوو .. یان چۆن ھاتوو تە بوون؟

بنچینە میژووویەکان

لەسەدەى شازدەھەم و نیوەى سەدەى حەفدەھەمدا، ئەوروپا بەھۆى شەرە ئاینییەکانەو بووبوو وێرانە، شەری سى سائەیش، کەبەسەرھەلانی شۆرشى بویھمیەکان لەسالى ۱۶۱۸ دا کۆتایی پێھات، ئەم شەرە کۆتایی بەزنجیرە شەرپک ھینا کە مائکاولترین جەنگبوون، لەو شەرەدا ئەلمانیا نیوەى دانیشتوانەکەى لەدەستداو زەوی و زاریکی زۆر بوونە وێرانە لەوانە چەندین گوندی ئاوەدان. رەنگە ھەندیک بلین سیاسەت و کۆلتوووری ئەلمانى لەم سەدەیشدا ھیشتا مۆرکی ئەو کارەساتە گەورەییان پێوە ماوە.

ھۆلەندیەکان میژوووی شەری ئاینییەکانیان بە سالانى نیوان (۱۵۶۸ – ۱۶۴۸) دادەنن، لەکاتیکیدا شەرە ئاینییەکانى فەرەنسا ماوەیەکی خایاند، ئەو شەرەنە لەکۆتایی سەدەى شازدەھەمدا دەستیان پێکرد، واتە ئەو دەمەى ھۆگۆنۆت(پروٹەسانت) قەرکراو بەو شەرەیش کۆتایی پێھات کە لەنیوان سالانى ۱۶۳۵ – ۱۶۵۹ ز لەدژی ئیسپانیا بەرپاکرا. شۆرشى ئینگلیزیش لە چەلەکانى سەدەى حەفدەھەمدا ئەوەى دەرخت کە خەلک تەنانەت لە ئیگلتراشدا لە وتەزا ئاینەکانەو دەپروانیە دەسلەلات و دەولەت و شۆرشى کۆمەلایەتیش. بەو جۆرە لەسەردەمى ریفۆرمەکان و رینیسانسى نەزەى رۆحیەو، وەك پەرچەکرداریک بەسەر مەتریالیستی سەدەى رینسانسدا، خواپەرستی و پەرستش بوو ھیزیکی میژوووی گەورەى بەربلاو لە قوئاغیکی سەرپا دەمارگیری لە قوئاغەکانى میژوووی ئەوروپادا. لەو سەردەمەدا ئاین تاکە ئایدیۆلۆژیای سیاسى بەرقەرار بوو. کۆى ھەول و تەقەلا جۆراو جۆرەکانیش بۆ نەھیشتنى جوداخوایە ئاینەکان لە ئەوروپادا، بەشیوەیەکی کرداری شکستیان ھینا.

لەنیو ئەم تەشەنەسەندەى نەزە ئاینیەدا، بیرۆکەیک بەکوتوپری سەریھەلدا کە بوو بارپکی گران بەسەر شانى بەلاکانى دیکەى ئەوروپاوە. ئەگەر وەلانی و سەپنەوێ ئاین و پەرستش کاریکی مەحالی بێت، خۆ دەکریت لەگەل ھەلومەرجیکی نویدا بگۆنچینریت کە بازەى تیۆری ئاینى لە بازەى ئەرکی سیاسى جودا بکریتەو. لەبنچینەدا عەلانیەت **Secularism** تیۆریک نەبوو بۆ ملەلانى و ناکۆکی لەگەل ئایندا، بەلکو تەنها بەرپاسا و یاساییکردنى ئەو بیرۆکەیکە بوو کە دەلێت مەشروعیەتى سیاسى ئەو ناخوایەت کە ھەردەبى لە دەسلەلاتیکی بیسنووری بالاو ھاتبێت، بەلکو دەکریت لەسەر بنەمای ریکەوتنیکی ئاشکراو ھالەتى دیکەو دابمەزینریت کەلەنیوان ژن و پیاوی ئاسایدا بەرقەرار بێت، لەوانەى گەر کارى لەو جۆرە نەکەن ئەوکات دۆزە گرنگەکانى خۆیان دەخەنە بەردەستى خودا و نیوەندە دانییەکانى. بەمجۆرە لە میانەى نیو سەدەو کەمتریشتا وەرچەرخانیکى گەورەى لەو جۆرە لە زیھنیەتى خەلکیدا روویدا.

ناخۇ ئەوۋە بوۋە كە ئەو دەمارگىرى و وپرانكارىيە بوۋىتە دوو ئاماژەى ئەم سەردەمە نوپىيە و بەدلىرەقەنەترىن ھۆكارو ھەروەك (سى.ئار.فلىتشر)^(۱) نووسەرى بەپەرۋشى پىرۇتستانتى دەلىت؟ بەزەحمەت دەكرىت لەگەل ئەو رايەدا بىن، بەو ھۆيەى ھەرچى زووتر شەرە نەتەوۋىيەكان جىي شەرە ئاينىيەكانيان گرتەو، شەرە ئايدىۋولۇزىيەكانىش رىپرەمى خۇيان دۇزىيەو بۇ چوۋنە نىو جەرگەى كارووبارەكانى ئەووروپاۋ، ھۆكارەكانى وپرانكرىنى مەۋقايەتى لە شىۋە بازىنەدا بەرەو گەورەبوۋن دەچن، رىزدارترىن شتىش كە مەۋق دەتوانىت لەبارەى ئارەزوومەندى بۇ بەكارھىنانى ئەو ھۆكارانەوۋە بىلىت، ئەوۋىيە كە ھىشتا وەك خۇى ماۋەتەو. ئەو جەنگەنىش كەلەم سەردەمەماندا بەرباپوۋن، ئازارەكانيان لەكۆى ئازارەكانى جەنگەكانى ھەردوۋ سەدەى شازدەو ھەقدەھەم زىاتر بوۋن. وپراى ئەوۋىش، بەر لەوۋى لىبووردەىي بەئىرپتە ئارا، رىيىمى زۇر ھەبوۋن كەلەمومارەسەكرىندا رەقتارى لىبووردەتريان لەو رىيىمانە دەنۋاند كە دواتر ھاتنە مەيدان و بانگەشەى ئەوۋەيان دەكرى كەلەسەر بىنەماى لىبووردەىي دامەزراۋن. پىدەچىت ئەوۋى ئەمپۇ، بەو پەرى يەقىنەوۋە دەتوانىن بىلىن، ئەوۋىيە كە فۇرمەكانى لىبووردەىي لە ئەووروپادا بەرەو گۇرپان دەچن. مېزوۋ وەك مەيدان پەندو ئامۇزگارى بە مەۋقەكان نابەخشىت. لىبووردەىش وەك مومارەسە، تانىستا زۇر لاۋازەو فشەلە، وەك مىندالىك كە تازە فىرى قسەكرىن بىت، بىگومان ھەر نەوۋىيەك دەبى لە زمان لەنگىيەوۋە دەستىپىكات. تاكە ھىۋاش لەو راستىيە سەرنجراكىشەدايە كە پىمان دەلىت: ھەر بىرۋكەيەك ھاتە بوۋن، ئىدى بەرەو دامەزراۋى و مانەوۋ دەچىت و زۇر سەرسەختانە نەمان و لاچوۋن رەفز دەكات.

چەپكى تىشىكى دىكەش ھەيە كە دەكرىت رەگورپىشەكانى لىبووردەىي رۇشن بىكاتەو، لەمىانەى ئەو تىبىنىيەى كە ھاۋبەشىيەكى جىدى ھەيە لەنىۋان دەرگەۋتنى لىبووردەىي و دەرگەۋتنى مافى مەۋق لەدلىۋى و پەرۋشى، ئەمەش بىرۋكەيەكى ترى نوپىيە كە پەيوەستە بە گۇرپانكارىيەكان لەشىۋەى مولىكدارىتىداۋ دەگەرپتەوۋە بۇ ھەمان سەردەم. لەراستىشدا ناۋدارىي(چۇن لۇك) وەك بىرەمەندىكى سىياسى، دەگەرپتەوۋە بۇ دىدى دامەزرىنەرانەى بۇ مەشروەىيەتى(رەۋايەتى) دەۋلەتى عەلمانىيەت(ۋاتە ئەو دەۋلەتەى لىبووردەىي ئايىنى ھەيە، لەسەر مافىكى(بەر لە سىياسى بوۋنە) كە دەۋلەتى نوئ وەك ئەركىكى بىنەرتى پارىزگارىي لىبكات(بەپىچەۋانەى رۇخى مەۋقەكان كە پاراستىيان لەچۈرچىۋەى كلىسادا قەتىس كراۋە). مولىكدارىتى تايبەت مافىكە لە دوورخستەوۋەى كەسانى تر لە دەسكەۋتەكان، ھەروەك چۇن مولىكدارىتى گشتى مافى خۇيانە كە لەوۋە دوورنەخرىنەوۋە. لەو ساتەوۋەختەوۋە كە مولىكدارىتى لەوۋە دەكەۋىت كە پەيوەست بىت بەدەسەلەتى دەۋلەتەوۋە، ئەمەش بەردى بناغەيە لە فىكرى سەرەتاي لىرالىزىمدا، ئەو دوورخستەوۋەيە دەبىتە پرسىكى سازش ھەلنەگر، ھەرچى (پەرۋشى و دلىۋىشە) لەوۋەدا دەرەكەۋىت كە مافىكى مەۋقە لە ئەرك پىسپاردنا(لە بىرو باۋەرۋ لە ھەلسۈكەۋتىشدا) كە لەلايەن كۆمەلگەۋە وەك شتىكى باۋ سەپىنراۋە. بەمچۆرەش دەبىنن لىبووردەىي لە بىرو باۋەرۋ نەزەى تاكىتى و مولىكدارىتى تايبەت، دىدو بۇچوۋنە نوپىكان(ئازادىي بىدەستۋەردان، ئازادىي نىگەتىف)، مافىش لە پەرۋشى و دلىۋىزىدا، ھەموۋ ئەمانە لە ماۋەى نىۋان ناۋەرەستەكانى سەدەى ھەقدەو سەرەتاي سەدەى ھەژدەھەمدا لەگەل سەرەلەدانى سەرمايەدارى ئەووروپىدا ھاتنە ئارا. يان ھەماھەنگ لەگەل زەمانەتى بەرھەمى سەرمايەدارىدا ھەراھەم ھاتوۋە؟ ھەلومەرجەكان ناخۋازن لەجىي ئىمە وەلامى پرسىيارگەل لەو جۆرە بدەنەوۋە. بەلكو تەنھا ئىمە دەتوانىن وەلام بدەنەوۋە. ھاۋكات دەكرىت سىنارىۋگەلىكى دۇبە يەكىش

ھەبىن لەجوارچىۋەدى سىستېمى پېۋەرو گرىمانەكانى خودى خۇيدا كە پەيوەستىن بە جىھانەۋە. ۋەك ھالەتى لەو جۆرە لىۋور دەيىش، دەبىنىن ئەم پېۋەرو گرىمانانەيش لەلايەن مۇۋقەگەلىكى ترەۋە داھىنراۋن، كەسانىك لەبەرامبەردا زۆر بە پەرۋشى باۋەرىيان پىيەتى. بەجۆرىك كە رەنگە خۇيان لەھەر جۆرە پېۋەرگەلىكى دىكە بەدووربگرن، تەنانەت گەر پېۋەرەكانى دىكەيش كەمتر نەبىن لەروۋى عەقلاڭنەتەۋە. ھەرچى (من) يشە، بەخۇشاندەۋە لەم سىستېمە پېۋەرەنە بۇ سىستېمىكى تر، بەبىئەۋەدى ھاۋسەنگىيان بشىۋىنم بەلايەكانىدا دەتوانم خالى جىاۋازى ھەر يەك لەو دوو سىستېمە دىارى بكەم، ۋەك راقەيەك بۇ ئەۋەدى بگەمە دەرنىجامىك بەۋەدى ھىچ كامىيان بەكاۋەخۇ پىشتەستىن نەبىن بەۋەدى كە خۇيان بەتەۋاۋى ھەقىقەت دابىن. كەۋاتە راقە تايبەتەكان لە بارەى رەگۈرپىشەى بىرۋەكەيەكى ۋەك بىرۋەكەى لىۋور دەيىۋە لەلامان مكوم دەرنەكەۋن. لىۋور دەيى ئايىنى ۋەك بىرۋەكەيەك سەردەمى خۇى ھەبوۋە .. سەردەمىك كە گەلانىكى زۆر ئاتاجى بوون .. بۇيە بوو بە ۋاقىعو دەستىيان پېۋەرگرت.

با لىرەدا پەند لە رووداۋەكەى سالى ۱۹۸۹ى ئەۋروپاى خۇرەلەت ۋەربگىرىن، بەۋ شىۋازەى دىۋارى، شورى بەرلىنى پېۋەرخىنرا. با يادى كۆبۈنەۋە پېرەراۋ زەناكەى ناۋەرەستى (بوخارست) ى رۆزى ۲۱ى كانوۋنى دوۋەم سەبارەت بە (چاۋچىسكۇ) بكەينەۋە، ئەۋ دەمەى ۋەك لافاۋ ۋەشەكان لەزارى دىكتاتۇر دەردەپەرىن ۋەخۇشى قسەى دەپچران. ئەۋ رۆزە كەسك بىۋابوۋ كە ئەگەر پەخشى تەلەفزيۇنى لىۋچىرپىت لەبەرژەۋەندىى ئەۋدا بىت ۋ ئاشكرا لەۋ مەيدانەدا، لەۋ رۆزەدا لەۋ ساتەدا، دەسەلاتى رۇمانىيا بەرەۋ روۋخان چوۋ، بىرۋەكەى دەستپىكى سەرەتايەكى نوپىش دەركەۋت. لەراستىشدا ئىمە لەئاستى ھەموۋ راقەراگەيانراۋەكاندا، يان ئەۋانەى دەردەكەۋن تا پىمان بلىن كە چۇن گەلى رۇمانىيا گەيشتنە ئەۋ ساتەۋەختە، رىگەى دەربازبوون نىە لە بوۋنى سەرسوۋرمان ۋ لوغزىك سەبارەت بە كەردەى داھىنانى خودى بۇ ساتە ۋەختى ھەمان كەردە، لەھەمان شوپىندا، لەكاتىكى ھاۋشىۋەى نىۋەى دوۋەمى سەدەى ھەقدەھەمدا، شتىكى ھاۋشىۋە لە جوانىدا روۋىدا ئەۋ دەمەى لىۋور دەيى ھاتە ئەم جىھانەۋە.

زمان ۋەك داھىنانىك

بەمانايەك لە ماناكان، كەۋاتە لە زمانى عەرەبىدا ۋەك بىرۋەك شتىك لەئارادا نىە بۇ راقەكەردن لە ئانامادەگىي لىۋور دەيى، چۈنكە زمان (بۇردى كۆنترۆل) نىە بەجۆرىك نەخشە كىشراپىت كەلە خزمەتى ئامانجىكى تەۋاۋ سوۋد بەخشى دىارىكراۋ بىت. زمانەكان سەرەتا تەنھا كۆمەلىك رىشەخۋازى نوپىن، كە ئىشى ھونەرى پىكدەھىنن بەماناى وردى ۋەشەكە، ئىشگەلىك دەروازە ۋالا دەكات لەبەردەم سىستېمىكى تەۋاۋ لەتوانا تەعبىرى ۋ بەردەۋامبوۋنەكان.

زمان يەكەمىن داھىنانەكانى مۇۋقە لە سىستېمىكى بىكۆتايى لەۋ ھۆكارانە بۇ دەستەبەركردوۋىن كە بەھۇيانەۋە بىتۋانىن ۋەسفى جىهان بكەين، (نەختەكان، موزىك، ۋىنەگرتن، ماتماتىك (بىركارىي) لەنىۋان شتى تردا)، بىرۋەكەى دىارىكراۋ ۋەك ئەۋ بەردەى (ھىنرى مۇر) بەپەيكەرىكرد، يا سۇناتايەكى شەكسىر، يا سەمفۇنىيەكى بىتھۇفن - چ نىە جگە لە بەشىك لەۋ ۋەسفىكەردنە، كەبەخۇيدا داخراۋە لەجوارچىۋەى مەرجە تايبەتەكانىشدا سنووردارە. شتىكى بىھوۋدەش دەبىت كە زمانىك يان بىرۋەكەيەك لەنىۋان زمانەكان ۋ بىرۋەكەكاندا ھەلېزىرىن، لەسەر ئەۋ بىنەمايەى كە ئەم يان ئەۋيان لەۋى دىكەپان زىاتر لەگەل جىھانى دەردەۋدا شىاۋو گونجاۋترە (ئەم

کردارە وەك دانانی بۆچوونىك كە بۆ سرووشتى گەوھەرىيى مەرۇف وەك جىھانىك كە لىببوردەيى بەشىكى (بىنچىنەيىيەتى) ئاخۇ دەتوانىن بلىين تايىبەتمەندىيە تەعبىرىيەكانى زمانى ھاوچەرخى ئىنگىلىزى، لەتايىبەتمەندىيە تەعبىرىيەكانى ئىنگىلىزىيەكەى شەكسىز باشترە، ئەمە وەك داخوازىي ھەلئىژاردنى پارچەيەك بلبور(كرىستال) دەبىت لەنىو چەندىن پارچەدا كە ئەندازەيىان ھەيە، لەسەر ئەو بىنەمايەى كە رەنگە يەككىيان، بەرىگەيەك لە رىگەكان، لە حەقىقەتەيدا لەوانەى تر كرىستالى ترە.

تەنانەت گەر گرېمانەى ئەوھىش بىكەين كە زمانى عەرەبى قورئان پوختەو روونترە لەزمانى عەرەبىي ھاوچەرخ، ئەمە ئەوھش ناگەيەنى كە تەنانەت بەفەرھەنگە تەعبىرىيەكانىشەو لەم زمانە دەولەتمەندترە، ھىندە بەسە كە ھەولبەدەت بەو زمانە تەعبىر لە چەمگەلىكى وەك ھاوالاتى، ئەنجومەنى نوپنەرەن(پارلەمان)، يان كۆمارو دامودەزگای كار .. بىكەيت .. دەبىنىت ئەو توانايەى تىدا نىيە، ئەمەزۇ زمانى كلاسىك لەبەركارھىناندا كەموكورتى ھەيە. لەبەرەمبەر ئەوھشدا دەبىنىن زمانى ھاوچەرخى عەرەبى وەك(كان)ىكى پەر لە توانستە. زمانى ھاوچەرخىش وەك ئەو كولتورەى كەلەوھە سەرچاوەى گرتووە، بەخوڤەو لەفەرەى خۇيەيە، چونكە زمانىكى نەچەسپاوەو لەكرەيەكى گۆرانكارىي قەيراناويەيە، بەقەيرانبوونى رىژىمەكانى حوكمى ئەمەزۇ خۇرھەلاتى ناوين، بەلام ئەم قۇناغەى مېژووى زمان قۇناغىكى سەرنچاكيشە، بەقەدەر ئەوھى كە ھاوكات قۇناغىكى تۇقنىنەرە .. بوارەكە كراوەو بەرفراوانو دوو گيانە بەجۇرھە ئەلتارناتىف. لەبەرەمبەر پىچەوانەى ئەم ھالەتەشدا، دەبىنىن زمانى ئىنگىلىزى خاوەنى فەرھەنگىكى گەورەيە كەلەگەل جۇرھە ئامانجا دەگونجىت، بەلام لەبەرەمبەردا، ئەم زمانە خۇى والىكردووە كەمتر رامو زياتر شايستە بە(ئەگەر) بىت، لەبەر ئەوھى زمان رەنگدانەوھى تىگەيشتنى قسەكەرەنە لە كولتورەو سىستەمى بىرورپا مومارەسە يەكتر بەرەكان و ئاكارو بەھاكانىيە، ئەم زمانە گۆرانى بەسەردا نايەت تا ئەو دەمەى قسەكەرەنى وشەى نوپى تىدەكەن، يان خۇيان ماناى نوئ بە وشە كۆنەكان دەبەخشن. ئاخۇ مومارەسەكەرەن بەر لە وشەكان دەگۆرپن يان بەپىچەوانەوھى؟ ئەم گۆرانكارىيە ھەزرىيە كە بۆ ماوھەك لەبەستووويەدا بوو، ئەمەزۇ بېھوودەو وەرەسكەر دەردەكەوئىت.

وشەكە فۆرمى شىعر، پەخشان، دەقى قورئانى و فەرموودەى وەرگرتووەو بۆتە كىتەبە گەورەكانى سەردەمى كلاسىكى ئىسلام.

لەمىژووى عەرەبدا بايەخىكى تايىبەتى ھەيەو لەھەندى باردا وەك قەرەبووكرەنەوھەكى ئەو ھالەتەنەيە كە بە موزىك و ھونەرە بىنراوھەكان لەژيارەكانى دىكەدا تەعبىرىان لىدەكرىت. كەلەپوورى رۆشنىرىش لىرەدا زۆر دەولەتمەندە. ھەرودھا وشە عەرەبىيەكان لە سەدەى نۆزدەھەمداو بەشىوھەكى بەرفراوان گۆرانى بەسەر زۆرىك لەماناكانىدا ھىنرا، ھەر بەمجۆرەش زمانى ھاوچەرخى عەرەبى ھىنرايە بوون. ئەوانىش لە گۆرپنى زماندا رۆلىان ھەبوو و كاريان بۆ كرد، زۆرباش دەيانزانى كەچى دەكەن. (بوترسى بوستانى) ئامازەيكردووە كە (نىوەرۆكى زمانى عەرەبى زۆر ئاتاجە بە زاراوگەلىك تا لەگەل پىداويستىيە نوپىيەكاندا بگونجىت". (ئىبراھىم يازچى)يش سىفەتى (پەككەوتە) بەسەر زمانەكەيدا دەداتو بەجۆرىك لە (دەردەدارى)لەقەلەم دەدات"^(۷). لەسەرەتادا تەعبىرەكان ھەرەمەكى بوون، كەسانىك داياندرەشت كە خۇيان لەھەندىك باردا لە ئاستى شتە نوپىيەكاندا كە دەبوو خويەنەرەنيان لەسەرى رام بىكەن لەوپەرى سەرسامىدا بوون، بەلام لەگەل كۆتايى سەدەدا

كەلەكە بوونى ئەو ئىشانەى كە (رهفاعه رافع تههتاوى) بههاوكارىى كۆمهئىك وەرگىپرو بوستانى و يازجى و رۇژنامەنووسە سەرەتايىهكان و هاوكات گەپىدەكان كە سەرانى ئەوروپايان دەگرد كرديان، بوو ھۆى بەدەستەيىنانى سەرگەوتن لە نوپكردنەو ەى زمانى عەرەبى و دەمەزەردكردى و دەستەبەركردنى (وئىنەى) باشتر بۇ بەكارھىنەانى و گەيشتن بە وەسفكى باشتر بۇ ھەموو ئەو گۇپرانكارىانەى لای گەورە پيشنان رووياندا:

واتە ئەوروپا و دامودەزگا ھاوچەر خەكانى. وشەگەلىكى وەك نەتەو ە – امە – لەبەرەمبەر Nation و ھاولاتى لەبەرەمبەر citizen، ئازادى لەبەرەمبەر Freedom، گەل لەبەرەمبەر people، ولات لە بەرامبەر Country، Homeland، نەتەو ە لە بەرامبەر Nationalism، دەستور لە بەرامبەر Constitution، كۆمارى لە بەرامبەر Republic، پەرلەمان لە بەرامبەر Parliament، حيزب لە بەرامبەر Party، ئەمجۆرە وشانە، دەبوايە لەشيو ە نەموونگەرپەكەيدا بەكار بەيئىرايە، ديارى بكرانايە و خەباتيان لەپيناودا بكرايە، بگرە گۇپرانيان بەسەردا بەيئىرايا بەر لەو ەى بەشيو ەپەكى بەرفراوان قبول بكرانايە.

پيداويستى بۇ ئەم وشانە لەناوخۇ و پە بە پەلە سەرپەھەنەداو، بەلكو لە ژوانىكى زۆرەمليدا لەگەل دەرەو ەدا فەرەھەم ھاتوو، دەرەو ەپەك كە دەبوو وەسف بكرىت بۇ ئەو ەى لىي تىبگەين، بەلكو تەنانەت بۇ ئەو ەى رەفزيشى بكەين گەر ئەو ە بخوازيەت. بەلام شتيك چۆن رەتدەكرىتەو ە گەر وتەيەك نەبيت تەعبىرى ليو ە بكەيت؟ لەگەل ئەو ەشدا ھەر تەنھا بوونى دەستەوازيەك بۇ خولقاندى وشەپەكى نوئ، كردهپەكى گۇپرىنى خودپە. بەمجۆرە گەورە نوپخوازانى ناوەرۇكى زمانى عەرەبى لەسەدەى نۆزدەھەمدا، لەسەردەمپكدا دەرگەوتن يادەومرپەكان و زيەنيەكان بزۆزانە بە رووى جىھاندا كرابوونەو ە، بەپىچەوانەى ئەو ەى ئەمپۇ روويداو ە كە زەنيەكان بەخودى خوياندا داخراون لە شەپۇلانى جۇرىك لە ستايشى ناجۆرى خودگردن. شتيكى سرووشتيە ماناي وشە نوپكان كە لەلايەن پەكەمين داھينەريانەو ە تافىكرانەو ە، بەردەوام لە زيەن و ناخى جەماو ەرى بەرفراواندا پەسەند نەبوون بەر لەو ەى لەنيو ە خودى زمانەكەدا جيى خويان بكەنەو ە، جيىەك كەلە سەرەتاو ە شوپىنى دروستى خويان نەبوو. ھەر ئەمەيشە ھۆكارى ئەو تىكەل و پىكەل بوونە گەورەپەى كە روويدا. بەلام لە بەردەستى شاعىرىكى باشدا ئاشكرايە دەكرىت ئەم تىكەل و لىتيكچوونانە بكرىت بەسەرچاو ە گەليك بۇ ستاتيكاو تەعبىرى نوئ. بەھەر حال دەرگ پينەگردنى چالاكانەى ئەمجۆرە توانستانە، تەنانەت گەر لە زەمينەى واقيعيشدا بەرجەستە نەكرىت، سەرەپۇيى دەگەپەنيەنيەت بەروانين بۇ ئىستاي ژيانى عەرەب، بەو حيسابەى كە ئەو حالەتە چارەنووس ئاسا قەدەرپىكەو بۇى نووسراو ە كە دەبى ھەمان شت مخابن سىبەرى لەسەر بكات، لەراستيشدا داھينانى وشەى عەرەبى نوئ لەسەدەى نۆزدەھەمدا، بەپىچەوانەى ھاوردنى بەرھەمە تەكنەلۇزيەكانى ئەوروپا، پەكەمين كردهى داھينانكارى بوو كولتوورىك مومارەسەى كرد كە بەدرپۇرايى چەندين سەدە نوستبوو. ئەو كردانە كردهى مولكدارپىتى، نوپگەرىي رەسەن، داھينان و نوپكردنەو ەى خود بوو، كرده گەليك بون كە بوونە ھۆى ھينانەژوورەو ەى ھەموو تازەپەك بۇ نيو جىھانپىك كە پيشتر نەديترابوو ەو ە.

با لپردە وەك نەموونە برپوانينە وشەى پارلەمان كە لە وشە فەرەنسيەكەو ە Parlement وەرگىراو ە كە بۇپەكەمچار لە چارەكەى كۆتايى سەدەى نۆزدەھەمدا شانەشانى وشەگەلى سينات Senate، كۇنگرىس Congress، كورتيس Cortes، راشتاگ Reichstag دا بەكارھيئەرا.

داهيئانی ئەم وشەيە ھەرگیز لە پرۆسەي ھاوردەکردنی ئامیڤری تەلەفزیۆنی ژاپۆنی، یان نویتترین مۆدیلى فرۆكەي شەركەري جۆري (فانتۆم) ناچیت. وشەي پەرلەمان بەرلەووی بێتە بواری بەکارھێنانەو، لەنیووی یەكەمی سەدەي نۆزدەھەمەو لایكەمی سی زارووی مەئلووف لە میژووی عەرەبدا بەر لەو ناسرابوو: لەوانەش (دیوان) كە لەبنەمادا بۆ نوسینگە، یان نوسینگەي بەرپۆبەردن بەکاردەھینرا، یان ئەنجومەن (مجلس) (كە بەتەواوی مانای شوینی دانیشتن دەگەيەن) بەلام دواتر ماناكەي بەرفراوانتر كرا تاكو شوین ئەو خەلگانەيش بگريئەو كە لەو شوینەدا كۆدەبنەو دادەنیشن، وپرای كۆبوونەوكانیان، دواجاریش وشەي (شوری) دیت كە تەعبیرە لە بیرۆكەيەك لە قولایی نەريئەكانداو مەبەستیش لەم وشەيە پرس و رای سیاسيە، پیغەمبەر و فوقەھاكانیش داوای مومارەسەیان كردوو. بۆیە سرووشتی ترين شیواز بۆ مامەلەكردن لەگەل نوئی وەك پەرلەمان، شیوازي ھاوشیوہیەي و قیاسە، بەو جۆرەش پەنا برا بۆ بەکارھێنانی وشەي عەرەبی ھاوشیوہي تەعبیرکردن لە دیاردەيەك لە دیاردە نوئیەكان، كەسیما دیاردەكانی تەنانەت لای خودی نووسەريش روون نەبوو. ھەر چۆنێك بێت، گرفتێ گەورە، گرفتێ خوینەر بوو، كاتیك كە لەبارەي سیستەمی حوكمی بەریتانیاو دەخویندەو كە رژیمیكي (شورا) راویژكارییە، ئەوكات ئەو (شورا)یە بە ئەنجومەنیكي راویژكاریی رووت دەزانی و لەلایەن خودی حاكەمەو دادەمەزریئیت، كە ئەركەكەي تەنها راویژكاری، یان ئامۆژگاریكردن دەبیت، رەنگە سوودیش لەم تێكەلگەردن و لێكچوونە وەرگیریئ، وەك بۆ ریفۆرمخوازە ئیسلامیەكان لە كاتیك لە كاتەكاندا دەرکەوت، چونكە ئەو دەكریئ لە پیدانی بۆچوونیكي ھەلەدا بەكاربھینریت بەوہي كە ئەو بنەما، یان دەزگا بیانیە، لە راستیدا لەگەل بنەما ئیسلامیە كۆنەكاندا چوونیەكن، كارگردنیش لەسەر ئەم گرفت و لێكچوونانەيش لە میانەي دیدیكي رۆشنبینانەو زیھنیەتیكي داهینەرانەو، بریتیيە لەو رەوايەتیە ھزریە گەورەيەي كە نووسەر و رافەكارانی عەرەب لەسەدەي نۆزدەھەمدا ھەیانبوو.

ھەرچۆنێك بێت، وشەي لیبوردەي Toleration یەكێك لەو وشانەيە كە لەسەدەي نۆزدەھەمدا خەباتی لەپیناودا كرابیت، تەنانەت لەسەدەي بیستەمیشدا، چونكە لەھۆیەك لە ھۆكان ئەم وشەيە تەواو پشتگۆی خرا، بازی بەسەردا درا، یان باشتەر بلێین وا تەماشای كرا كە شتیكي سەرەكي نیە، ھەر وەك لە جەوھەردا تەعبیر لە ھیچ شتێك نەكات. پەرلەمان دەزگایەكي بەلگەنەویستە لە دامودەزگا سیاسيە ھاوچەرخەكان، دەزگایەك كە خودانی تەلار و ئەندامانی خۆیەتی كە لەنیو ئەم تەلارەدا كاری تاییبەتمەند ئەندجام دەدن. لەبەرەمبەريشدا دەبینین كە لیبوردەي تەنها بیرۆكەيەكي دامەزراو، گریمانەيە كە لەنیوەرۆكدا باس لە سرووشتی ژيانی گشتی و پەيوەندیەكانی مرقفەكان دەكات، دواكەوتنی ھەنگاویك یان دوو ھەنگاويش لە دوو بارە داهیانكاری لەم گریمانەيەدا كاریكي ئاسایی و سرووشتیە، بەلام بیرۆكەو پرۆگرامە تاییبەتەكان بە پرسگەلێك كە سرووشتیان كەمتر ئەبستراكت نیە لە سرووشتی لیبوردەي (وەك سۆسیالیستی، ماركسیزم، ناسیونالیستی و دیموكراتی) كە لەسەدەي بیستەمدا لەنیوئەندە عەرەبیەكەیدا دوبارە بونیادنرانەو چەندین بیرمەندیش بایەخیان پیدان، بۆ خۆیشیان چەندین ئایدۆلیژیست و قسەكەري فەرمییان بۆ دەستەبەر بوو كە (روونیان دەكردەو، بەلام كەسیك نەبوو بیر لە لیبوردەي بكاتەو بەناوی ئەوہو قسە بكات)

لیبوردەي

بەپېچەوانەى وشەى(Toleration)ى ئىنگلىزى، دەبىنىن وشەى لېببوردەى(التسامح) لە رەگى (سمج) وەرگىراو، واتە ھەلگىر ماناى ھەوسەلەى نكولىكارى بەرپەرچدانەوہىە وەك لە (لا سمح اللہ) دا ھەپە. رەگە عەرەبىەكەش لېرەدا بەلەخوگرتنى بىرۆكەى مرونەتى تەكتىكى بەكاردەھىنرېت، واتە بىرۆكەى لېگەرەن لە شتەكان كە گوزەر بكن، ئاسانكارى لە جىاوازیەك، ناكۆكىەك لە ناكۆكىەكاندا، يان تەنازولكردن بۆ كەسك لە چوارچىوۋى دانايى و ھىكمەتدا. بەمچۆرە دەبىنىن لەمىانەى مامەلەكردنیدا لە بازار لەسەر نرخى شتېك، سوپاسى ئەو كەسە دەرېت كە وەك پىاوتىەك لە نرخەكە دادەگرېت و رېگە نادات پارەپەكى كەم بېتە ھۆكارى نەگەشتن بەرېكەوتن، ئەو سوپاسەش بۆ ئەو دەرېت كە ئەو كەسە لە (لېببوردەكانە). ئاخۆ ئەم سوپاسە بۆچىپە؟ ھەر لەبەر ئەوہىە كەسى لېببوردە لەو نرخە راستەقىنەپەى داگرتووە كە خەلكانى بەرامبەر دىارىيان كروو؟ ديارە ناكړېت ئەمە ھۆكارى سەرەكى بېت، چونكە چەمكى نرخى راستەقىنە و دروست لە كەلتوورى عەرەبىدا بوونى نپە، نرخ بەردەوام شتېكى رېژەپى نەچەسپاوە، ھەرەك نرخى نەچەسپاوى نەوت لە رۆژانى ئەمپروماندا، ئابوورىناسانى خۇرئاوا ھەر لە رۆژانى فېزىۇكراتەكانى سەدەى ھەژدەھەمەو، لېكۆلېنەوہيان لەبارەى نرخەو كروتە زانستېك، ئەگەرچى ھەموو پېشېنپە ئابوورىەكانىش دواچار لاواز دەرېكەون، ھەرچۇنېك بېت، خەلگەكە وا دەبىنن لەم بوارەدا ئەوان، مامەلە لەتەك شتېكدا دەكەن بەرەو بەجىھانىبوون دەچېت. جا ئەگەر مەسەلە كرا بە پرسىارى سەبارەت بە نرخېك لە نرخەكان، يان ئەم نرخە بوو بەبەت و باسى دانىشتنېكى سازدان(وەك دانوستانەكانى يەكېتەكانى كړېكارانى بەرىتانيا) لەم حالەتەدا راستى و دادپەرورەى نەك لېبوردەى دەبېتە بنەماپەك لەو مامەلەپەدا بە پەپوہندى لەگەل دەسكەوت و داھاتى ئەو مامەلەو دانوستانەدا، بەلاپەنى عەقلىەتى (مەركانتىلى) عەرەبىشەو، ئەوا پرسگەلى راست و ھەلە، راستەقىنەو دادپەرورەى، پرسەگەلېكن حىسابيان بۆ ناكړېت كاتېك مەسەلەكە بەنرخەو پەپوہست بېت. لەھەمان شپو دەبىنن تاپەتەندىپەكانى ئەزموونى مۆدېرنەى عەرەبى، بەپې ديارەكانى سەدەى رابردو، داخوازى ھېچ گۇرانیكى رېشەپى لەخۆ نەگرت كە ئەم حالەتە ھەستىارىە بگړېتەو.

ئەگەر ولاتى مىسرى لېدەرېكەپن، ھېچ دەولەتېكى عەرەبى بەدىناكەپن كەلەسەر بنەماپەكى باجو وەرگرتنى تاپەت بەخۇى يان پەپوہندى لەگەل بەرھەمەپنەنى كۆمەلگەى تاپەتەى خەرچى خۇى بكات. سامان لەم حالەتەدا دروست ناكړېت، بەلكو گەشە دەسەنېت لەرېى گۇرپنەو يان لە سەر شپوۋى داھاتى قازانجەكان و دەستكەوتەكان(داھاتى نەوتەكان نموونەن). ھېندەمان بەسە كە برۋانپە چۇنپەتى مامەلەى عەرەبېكى نوپخواز كاتېك دەچېتە دوكانىكەو، تا لەو بگەپن كە خود نرخ دانان تا ئەم ساتەوختەش ھېزېكى بنچىنەپە لە رۇشنېرىدا.

كەواتە .. دابەزاندىنى نرخېك بۆ كەسى بەرامبەر لەمامەلەپەكدا بۆ سوپاسكردن بخوازېت؟ بېگومان لەبەر ئەوہ نپە كە كړپارى عەرەبى لە ئاستى قازانجو دەستكەوتدا بېدەرپەستە. لېرەدا دەبىنىن ماناى وشەى لېببوردەى لەزمانى عەرەبىدا، لە خۇرئاوا لە ئاستى وشەى **Toleration** دا پەكدەگړېتەو.

سوپاسەكەش لە مومارەسەكردى سەخىتى و پىاوتىەو مومارەسە دەرېت. كە ھەمىشە لاى عەرەب وەك بەخشەندەپى دەرەكەوېت. ھەموو فەرھەنگە عەرەبىەكانى ئەمپرو مەسەلەكە وا دەبىنن^(۴).

بهواتايهكى دى، لیبووردی به مانا عهره بیه که به پیچه وانه ی مانا ئینگلیزی یا خورئاواییه که وهیه، لای عهره ب به چاکه داده نریت کاتییک په یوه ست ده بیت به شتیکی بالآتره وه له چوارچیوهی پلهکانی هه مان به هاوه. واتله نیو هه موو سیستهمی به هاکاندا کارناکاتو به هایه کیش نابیت نه له خودی بونی ئەم پۆلینکاریه، به شیوهیهکی هیماکاری، لهو نازناوه دا ته عیری لیده کریت که بۆ ئاخوتن له ناستی پاشادا به کارده هیئرئ، ئەم نازناوهش له هه مان رهگه، که وشه ی لیبووردی (التسامح) ی لیبوورگیراوه. (سماحته)، (سماحه المفتی) وهک شیوازییک بۆ ئاخوتن له گه ل گه وره ترین کهسی ئایینی له ئیسلامدا. به بی ئەم رافه یهش، بیگومان ده ستینیشان کردنی ئەم رهگه تایبه ته بۆ کردنی به ته عیرییک له ریزو نه وازش، هیچ رافه یهکی دیکه ی بۆ ناکریت.

ئه گهر به ههر هۆیه که وه ئەم به ها بالآیه بۆ ماناکه نه بوایه، بیگومان وشه ی (سمح) ده گۆرا به پیچه وانه که ی، واتا مانای توندوتیژی له خو ده گرت وهک له دهسته واژه ی (أسمحت نفسه) دا درده که وئ که ئەم مانایه ده گه یه نی (لقد ترك نفسه على سجيته فازل من جراو افتقارها الى السیگره علی ژاته) واته (له خو ی گه را چۆنه وابیت تا له ناکامی له ده ستدانی کۆنترۆلی خودی خو یه وه تووشی سه رگه ردانی هات) به وهش لیبووردی (التسامح) له هه لومه رچیکی لهو جوړه دا به چاکه (فه زیله ت) نایته هه ژمار، هه مان حاله ت له چه نندین سه رچاوه ی زمانه وانیدا به شیوه یه کی جیاواز درده که ویت له دهسته واژه وه رگی (سمح) دا، وهک له فه ره نه نگی (لسان العرب) و به لاواز تریش له فه ره نه نگی (متن اللغة) ی چاپی سالی ۱۹۵۹ دا، که له ویدا ده بینین وشه ی یاخود رگی (سمح) هاومانایه له گه ل دهسته واژه ی (رازی بوو به داخوازیه که) یان به (ویستراوه که) لی ره شدا ماناکه به روونی بوونی شتیکی ویستراو، داخوازیه ک باس ده کات، بوونی حه قیقه تییک به مانا ئە خلاقییه که ی نه ک کردارییه که ی، که له ئاستیاندا مرؤف ته نها ده بی ملکه چ بیت.

ئا لی ره وه و ته و او له م خاله وه، خو مان له به رده م پیچه وانه یتیه کی ته و او دا ده بینینه وه له ناستی بیرو که ی لیبووردی خورئاویدا، که له ئاسته بالاکانیدا ته عیره له ره زامه ندی له سه ر شتییک هه رچه نده نادروستی و خراپیشی لیچاوه روان ده کریت.

په راویز:

۱. له Toleration وه، وهک له لایه ن (مۆریس کرانستۆن) وه له (ئه سکلوپیدیای فه لسه فه) دا هی ناویه تی له ئاماده کردنی (پۆل ئیدواردز) به رگی حه وته م (له نده ن، ماکمیلان، ۱۹۷۲) ل ۱۴۳.

۲. له بابه تییک له ناو نیشانی (لیبووردی و یاسا) له کتییی (له باره ی لیبووردییه وه. له ئاماده کردنی (سوزان مندوس و دایفید ئیدواردز، ئۆکسفۆرد، کلارندون پرس، ۱۹۷۸) ل ۶۱.

۳. مشتومریک، ده رخستنی و. ف. کوین له Quiddities An Intermittently Philosophical Dictionary (کامیدیج: بلاوکر او ده کانی زانکۆی هارفارد ۱۹۷۸ J).

۴. به راوردی ئەم فه ره نه نگه عهره بیانه م کردو وه (لسان العرب)، (المنجد)، (محیط المحيط)، (معجم متن اللغة)، (المعجم الوسیط).

۵. بېرۆكەى ئەۋەى كە حەقىقەت دانراۋە نەك ھەببىت لە بنەرەتدا لە كىتئىبى (الاحتمال ،،، السخريه و التجامن)ى ريتشارد رورپى)داگەنگەشە كراۋە و من ھەست بە قەرزاريپەكى زۆرى دەكەم. (كامپريچ لە بلاۋكراۋەكانى زانكۆى كامپريدج، ۱۹۸۹) فەسلئى يەكەم.

۶. چەند پەرەگرافىك لەكتئىبى ك.راب(حرب الپلاپين عامما) (ماريلاند . لە بلاۋكراۋەكانى زانكۆيىەكانى ئەمريكا) ۱۹۸۱، ل ۹۲.

۷. لە كىتئىبى أ.ئىيالون (اللغة والتغير في الشرق الاوسط العربي). تطور الخطاب السياسي العربي الحديث(ئۆكسفۆرد: لە بلاۋكراۋەكانى زانكۆى ئۆكسفۆرد ، ۱۹۸۷ ل ۵) .

بەرفراوانبوونى چەمكى لىبوردەيى

ن/د. جابر ئەلەوسفور

مانا ناوەرپۆكە باوو ھاوچەرخەكانى "لىبوردەيى" چەخت لە مانا ناوەرپۆكى بەرفراوانتر لەمانا ئاينىيە ديارىكراو كە دەكەنەو كە لەسەر ھەلدانى ئاينەو پەيوەست بوو پىوھى. ئەوھش ھاوتەرىب بوو لەگەڵ گواستەنەوھى لە ئاسۆى مانا دەلالەتى ئاينەوھى بۆ مانا دەلالەتە مەدەنىيەكەى، وپراى پەيوەستبوونى لە دەلالەتە مەدەنىيەكەيدا بە چەندىن بازنى بە يەكداچوودا، لەرووى كۆمەلايەتى، رۆشنىرى، سىياسى و داهىيان و ئەفراندنەو، دەرەنجامىش ئەوھىيە كە مانا ناوەرپۆكەكانى "لىبوردەيى" ھاودەمى مافى جياواز بوونە وەك مافىكى بنەرەتى لە مافەكانى مرقو و راستىيەكى چەسپا و لە راستىيەكانى بوون لە ھەموو بوارەكانىدا. مانا ناوەرپۆكەكانى "لىبوردەيى" لە بوارەكانى مامەلە پىكرەنىدا زياتر بەرفراوان و لە ھاوسەنگى دەلالەتەكانىشدا زياتر بەرەو فرەيى چوو، بە تايبەتى ئەو جۆرەى ئامازە بە قبولكردنى بەرانبەر دەدات بە جياوازيەكانىيەو، وپراى مشتومر لەگەڵ كردنى بە چاكترين شىوھو لەسەر بنەماى يەكسانى كە بەرانبەر بە كەمتر، يان سووكتر دانانىت ھەر لەبەر ئەوھى لەگەلدا جياوازا!

ئەم چەمكە لە ژيارى خۆرئاوا بەكارايى مایەو كە تا ئىستاش يەككە لە چەمكە چەسپاوەكانى، بەلام تەنەت لە بەرفراوانبوونى مانا ناوەرپۆك و فرەيى ماناكانىدا بە دوو قۇناخدا گوەزەرى كرد: قۇناخىكى نىگەتيف كە قۇناخى يەكەمىتى بە پىى بۆچوونى رەخنەگرانى كە ھەولياندا بىگۆرپ بە چەمكىى تر، قۇناخى دووھەمىش پەيوەستە بە چاوخشانەوھى بە چەمكەو فراوانتر كردنى سنوورى دەلالەتەكانى، يەكەمىن رەخنەى نىگەتيفىش كە رووبەرەووى ئەم چەمكە ھاتەو، پەيوەست بوو بە كىشەيەك كە تيايدا لايەنىكى بەھىز بەسەر لايەنىكى بىھىزدا بالادەست بوو، ئەوھش ھەلو مەرجىكە وا دەكات لايەنى بىھىز داوا لە لايەنى بەھىز بكات مافى بوونى و مانەوھى بۆ دەستەبەر بكات و ھاوكات ھىچ لە پىگەى لايەنى بەھىزىش كەم ناكاتەوھى لە ھالەتى پلە بەندىيەو نەيخاتە ھالەتى وەك يەك بوون، بەلگەيش بۆ ئەوھى ئەوھىيە كە چەمكى لىبوردەيى بەردەوام ئامرازى كەمىنەى ئاينى يان تايى بوو بۆ بەرگرىكردن لە بوون و مانەوھيان، بە ھەولدان بۆ ئەوھى لايەنى بەھىز شەرىعيەتيان بداتى.

بۆيە ئەم چەمكە، لە بنەمای سەرھەلدان و ھاتنە ئارايەو لەسەر دوانەى بەھیزو بېھیز،
 بالادەست و ژېر دەست بونىاد نراو، دوانەى پلەبەندى لە دوانەى ھەولئى چەوساوە لای
 چەوسىنەى جودا نابىتەو، يان بالا دەست لای ژېر دەست، بەلام گۆرانیكى پلە بە پلە بەسەر
 ماناو ناوەرۆكەكانى چەمكى لىبور دەيىدا ھات، دەبوو لەگەل بالاو بوونەو ھى بىرۆكەى
 دىموكراتىيەكاندا ئەم ھالەتە رووبدات، ئەويش ھاوتەرىب لەگەلئى دروشمەكانى شوپشى
 ھەرنسىدا: ئازادى، يەكسانى، ھاوتايى، لە دەرەنجامىشدا دوانەى پلەبەندى گۆرا بەدوانەى
 ھاوتايى لەدارشتن و بۆچووندا بۆ چەمكەو پەيوەستبوونى، دواى بەرفراوانبوونى
 دەلالەتەكانى و ھەرگرتنى دەلالەتى نوئى، بەدوو بنەماو كە ئىدى ھەرگىز لى جودا
 نەبوو: بنەمای يەكەم مەعريفىيەو پىيوايە كە مەعريفە رىژەيەو ھىچ كەسو گرووپىك
 ناتوانىت مەعريفە قورخ بكات، يان لەويەو بۆتۆپايەدابىت كە تەواوى مەعريفەى لە
 كەسانى تر زياتر ھەيەو ھەر خۆى دەتوانىت بريارىك بدات كە بەدەربىت لە ھەلەو
 كەموكورتى، ئەمەش ھالەتتىكى نزيك لەو ھى دىكارت دەگەيەنىت كە پىيوايە "عەقل" لەنيو
 خەلكىدا بەدادپەرورەنەترىن شىو دەبەش كراو، ھەروەك لە مەعريفە ھاوبەشنو بە
 ھەولئى ھەموويان نەبىت بەرەو پىش ناچىت، بەبى جياوازيكردن لەسەر بنەماو پلەى
 خواست و ئارەزوو بۆ مەعريفەو پەرۆشى بۆ گەشەپىدانى، رىژەيبوونى مەعريفەش
 سىمايەكى ترى سىفەتە ھەمىشەيەكانى ئەو مەروفانەن كە خودى مەعريفە كە بەرھەم
 دەھيئن، تەنانت لە ئاست و مەوداى مەعريفەى ئاينىشدا كە سەربەخۆنىە لە عەقلئى
 مەروفەكاندا كە بە رافەو تەئويلکردنەو ھەرىدەگرن، ھەردوو بارەكەيش لە رىزان لە عەقل
 جودانابنەو، كە عەقل لە دۆزىنەو پەيبردن بە جىھاندا سنوورو كۆتا حەقىقەتتىكى نىە،
 ئەويش شانەشانى رىزان لە زانست كە ئەمىش بە ھەولەكانى مەروف بەردەوام
 لەپىشكەوتنداىە.

بنەمای دووھەمىش بنەمايەكى سىاسى سۆسيۆلۆژىيە كە بە ھۆيانەو ماناكانى ئازادى و
 يەكسانى لە دەولەتى مەدەنى ھاوچەرخدا بەرقەرار دەبن، كەواتە بنەماو بنچىنەيە كە جودا
 نابىتەو لە مەرجەكانى ھاولاتىبوون لە دەولەتى ھاوچەرخدا، چ وەك ئەو ھى پەيمانىكە بۆ
 رىزگرتن لە مافى تاك لە پەپرەوکردنى مافە مەدەنى و سروشتيەكانى، ھاوپرئى لەگەل مافى
 تەعبىرکردن لە خودى خۆى و بىروپراكانى لە ھەموو ئاستەكانى بىروباو ھى سىاسەت و
 ئابوورى و رۆشنىرى و كۆمەلەيەتيدا، مەوداى نيوان رىزان لە ئازادى و مافى جياوازيبوون زۆر

بهرتهسك و لاوازه له ودهدايه بگاته ئاستى يه كگرتن، به تايبه تى له جهخت كردنه وديان له ليبوردهيى له په يوهنديى تاكدا به بىرو راو داهيئنانى به رانبهر، يان په يوهندي داموده زگاي ئاينى به تاكه وه له نيو خودى دهولته تى مه دهنيدا.

ئه گهر جياوازي له گهل نا ئاماده يى ليبوردهييدا مانايه كى نه بىت، نه وكات بنه ماكانى ئازادى و يه كسانى و هاوتاييش له نا ئاماده يى ماناي هاو لا تي بووندا مانايان نابىت، كه ئه مه ي دوايى، و اتا هاو لا تي بوون، مافى تاكه كان له نيو دهولته تدا مسوگهر دهكات، به بى جياوازي كردن له سهر بنه ماكانى ئاين، ره گهز، ئيتن، رهنكو ته نانه ت سهر و ته و سامانيش!

"فه رج ئه نتوان" ئاگادارى زوريك له ره هنده پوزه تيقه كانى ئه م چه مكه بووه، ئه و جهختى له پيوستبوونى دهولته تى مه دهنى كردو و ته وه به و جوړه ي كه فه زايه كه تيايدا ليبوردهيى دهژى و گه شه دهكات، بگره له دهولته تى مه دهنيدا پاريزگارى له ليبوردهيى دهكريت، ئه ويش له چوارچيوه ي سيستمى مافه كانى مروف كه له دهولته تى مه دهنيدا داني پيدا دهنريت.

له هزرو بىرى فه رج ئه نتواندا دوو بىروكه ي پيكه وه هاو دهم په يوهستن به م باره وه: يه كه ميان ئه وه يه كه به بى قبولكردنى بنه ماي ئازادى و پياده كردنى له هه موو بواره كانيدا ليبوردهييش بوونى نابىت، دوو هه ميشيان باوه رهيئنانى بى سنووره به تواناي بى كو تايى به گه شه داني بى سنوور به مه عريفه.

باوه رپيش به عه قل واته باوه ر به و زانسته ي كه له گه ئيدا هه لومه رج و پيگه جى گوړكى ناكه ن و هه ردووكيان ده بنه هوكارو پشتگير له زانست له سهر كه و تنيدا بو پله كانى پيشكه و تنى بى سنوورو بى كو تايى كه هيچ له مپه ريكي له ريدانيه، مه به ستم له و پيشكه و تنه يه كه به دى نايه ت به هه نكاوى يه كه م نه بىت كه هاو دهميى له روشن كردنه وه كومه لگه به رووناكيه كانى عه قل كه به سهر تاريكيه كانى نه زانيندا زال ده بىت، له وييدا كه ليبوردهيى ده بىته دژه كردارى دهمارگيرى تا ئه و دهمه ي به سهريدا زال ده بىت، نه و كات كرانه وه جى داخران ده گريته وه، جياواز بوون قبول ده كريت، روشن بىرى خورافه به زانست ده گوړيته وه عه قلىش به نه قل(۱) و دوا جاريش دواكه و تن به پيشكه و تن.

به مجوره يش، چه مكى ليبوردهيى له باز نه ي ده لاله تداريى هاو دهمى پله به ندى دوور ده كه ويته وه و ده چي ته چه قى باز نه ي مانادارى و ده لاله تى سه نته رى يه كسانى و هاوتايى.. ئيستاش ليبوردهيى بوته هاو دهمى قبولكردنى ئه ريئانه ي جياواز بوون و باوه ر بوون به ئاماده يى سرووشتى جياواز بوون له سهر ئاستى تاك و كومه ل و كومه لگه كان، ئه مه ش ئه وه

دەگەيەنئىت كە مشتومر لەگەل بەرانبەردا بکرىت بە باشتىن شىۋە لە بوارەكانى جياۋازى راوبۇچۈنە تاكە كەسيەكان، بەبى ئەۋەى دەستبەردارى باۋەر بە يەكسانى و ھاۋتايى بەينىن و لەو باۋەرەدابىن كە لايەنئىك نىە لەسەر حەقى رەھايان ھەلەى رەھادابىت، ھەرۋەك ئەۋەش دەگەيەنئىت كە تاكەكانى كۆمەلئىك وتووڭىر دىالۆگ لەگەل يەك بىكەن بىئەۋەى گرووپىك خۇى لە گرووپىكى تر بە بالادەست بزانئىت، يان لەسەر بىنەمايەك لە بىنەماكان خۇى بە جياۋاز بزانئىت، دواجارىش دىالۆگى ئەفرىنەرەنە دەگەيەنئىت لە نىۋان كىلتور و ژيارەكاندا لە دىدىكى مەۋقۇدۇستانەى بەرقەرار لەسەر دەۋلەمەندى فرەيىبوونى مەۋقەكان كە ھاۋدەمە لەگەل فرەيى و جياۋازبووندا، ئەۋەش لە دىدىكەۋە كە ئايىندەى مەۋقايەتى دەگىرپتەۋە بۇ مامەلەى دوو لايەنە لەنىۋ و لاتاندا، بەتايىبەتى لەو كىشەو گىرفتەنەدا كە بە تەنھا دەۋلەتئىك ناكرىت ھەرچەندە خودانى ھىزو دەۋلەمەنىش بىت، وپراىدىدى دىالۆگ كىردن لە جىى كىشەو مەملانى، ھاۋكارى لە جىى خۇپەرستى، دىالۆگى ژيارو تاكەكان لە جىى لىبوردەيىان بەبى جياۋازى لە بوارى زالبوون بەسەر دەمارگىرى، رەتەندىن، جياۋازى رەگەزپەرستى، ئەۋەش تاكە رىگەيە بۇ ئايىندەيەكى باشتىر بۇ مەۋقايەتى.

(۱) ئەقلى ئەۋە ھالەتەنە دەگىرپتەۋە كە زىاتىر مەتافىزىكىن پىۋەرە عەقلىەكان لە چوارچىۋەى مەترىالدا ناتوانن مامەلەى لەگەلدا بىكەن (ۋەرگىر).

سەرچاۋە/گۇڧارى "دبى الثقافية" ژمارە ۲۶ى مانگى تەموزى سالى ۲۰۰۷.

پاڭزى دوووم

لېبورو دەيى وەك نموونەيەكى ئاكارى

ن/پىتەر ب. نىكولسون

لەنمايش و پېودانگىردنى وتووڭزىيەكدا سەبارەت بە لېبورو دەيى كە بەم دوايىيە ئەنجامدرا، دوو جىاوازى زۇر گەورە دوچارى شۇكىان كىردم:

يەكەمىيان/ ھەندىك لە ھەوللى ئەوودان بەبى لايەنى لە رووى ئاكارىيەو ۋەسفى بىكەن، لەكاتىكدا ھەندىكى تر وەك نموونەيەكى ئاكارى - ئەخلاقى - مامەللە لەگەل لېبورو دەيىدا دەكەن.

دوو ھەمىش/ ھەندىك و ايدەبىنن كە پېوۋىستى بەپاساودانىكى بەھىز. ھەيە، يان وەك خراپترىنى دوو خراپە نەبىت پاسا و نادىت، لەكاتىكدا ھەندىكى دى و دەبىنن كە لېبورو دەيى يا بەخودى خۇى جۇرو بەكەلگە، يان مەھاللە لەشكى تر جودا بىكرىتەو ۋە ئەوۋىش خودى خۇى جۇرو بەكەلگە. ديارە ئەم دوو ھالەتەش دوو جىاوازى زۇر قولن، كە من لەئاستى چارەسەرياندا بىتوانام، بەلام ئامانجى من لىنۇرپىن و وردىبونەو ۋەيە لە نموونەى مەئولوف و باوى لېبورو دەيى، ئەو نموونەيەى كە لەلايەن كۆمەلگەكەمانەو ۋە دانى پىدانراو بەچاوپۇشى لە كەمىي ئەو دان پىدانانە لە رووى مومارەسەو ۋە ئامانجىكى دىكەى من برىتىيە لە روونكرىدەو ۋەى گرېمانەو ناوەرۇكى ئەم نموونەيە بەجۇرئىك كە بابەت و كەرەستەيەكى باشتر دەستەبەر بىكرىت.

ھاوكات داكۇكىش لەو بەلگەيە دەكەم كە دەئىت وپراى بوونى دوو ئاراستەى جىاواز بۇ لېبورو دەيى ھەردووكيان لەبارى پېوۋىستدا پىكەو ۋە گرېدراون، واتە دوو چەمك سەبارەت بە لېبورو دەيى لەئارادا نىيە گرنگە لەمبارەيەو ۋە پرسەكان روونبەكەينەو، چونكە شىكارم بۇ لېبورو دەيى پراوپر ئەو رەگەزو پىكەتاتەنە بەرھەمدەھىنئىت كە ئارموزوومەندى بۇ رەچاوكردنى دابەشكرىدنى دوو چەمكى پۇزەتيف و نىگەتيفى لىدەكەوۋىتەو ۋە لەبارەى ئازادىيەو.

من پىموايە جىاكرىدەو ۋەى ئازادى بۇ دوو ئازادى پۇزەتيف و نىگەتيف (ئەرى و نەرى) جىاوازيكرىدنىكى ھەلەيە، چونكە لەوۋىنەيەكى تايبەتيدا تىگەيشتن لەئازادى پۇزەتيف ساختە دەكات و دەيشىۋىنى و ئاراستەى ھەولدان بەدووى يەكۋىتى راستەقىنەى ئازادىدا بىز دەكات. من ناخوازم لەئىستادا باسى ئەم مەسەلەيە بىكەم. ئەو ۋەى دەمەوۋىت باس و خواسى لەسەر بىكەم نەبوونى دوو چەمكە لەبارەى لېبورو دەيىو. مشتومرەكەيشم ئەو ۋەى كە لېبورو دەيى، ناسراو وەك نموونەيەكى ئاكارى (ئەخلاقى) لايەنىكى پۇزەتيفىش كە زۇر كەم باسى لىۋەكراو. ھەرچى ھىزى ئاكارى لېبورو دەيىشە، ئەو ناتوانىن بەتەواوى لىى تىگەين ئەو كاتە نەبىت كە ھەردوو لايەنەكەى پىكەو ۋە ۋەربگرىن.

زاراۋەكە:

لەزمانى ئىنگلىزىدا سى ۋە ھەيە: **Tolerance** و **Toleration** . ھەندىك نووسەر بەجۇرئىك ھەوللى ئەو ۋەيانداۋە كە جىاوازى لەنۋان ئەم ۋەشانەدا بىكەن كە بتوانن بەھۋىيەو ۋە روالەت و لايەنە جىاوازەكانى لېبورو دەيى ديارىبىكەن، منىش كە ھىچ رىكەوتنىك بەدىناكەم لەبارەى بەركارھىنانىيەو، ئەو

هاوڪات پيشنيارىكى گونجاو و باشيش شك نابهم لهم باسه مدا. بؤ نمونه (كريك **crick**) بؤ كردهى ليىووردهى و مومارسه كردهى پيشنيارى وشهى (**Toleration**)ى كرده بؤ وهسكردنى ئهو بنهما راگه يه نراووش كه دهليت مروؤ دهى ليىوورده بيت وشهى (**Toleration**)ى ديارى كرده، بهو تيبينيهى كه وشهى (**Tolerance**) به پي ميژوو بهر له (**Toleration**) هه بووه، پيموايه كه وشهى (**Toleration**) له به كارهيئانى رؤژانه و ئاسايدا تهواو ماناى كردهى مومارسهى ليىووردهى دهگه يه نى (يان ئهو خواستهى كه مروؤ دهيه ويئت ليىوورده بيت)، جيا كرده وهيشى له بنهماى ليىووردهى ئاسانتره بهى پهنابردنه بهر هر جوړه دهربرينىكى تر.

له وهش زياتر، گهر بخوازيه دهربرينىكى تر به كاربه يئريئت، ئه وڪات (**Tolerationism**) گونجاوتر ده بيت، ههروهك (رافايل **Raphael**) يش تيبينى ئه وه يكرده وه.

بويه منيش وشهى (**Toleration**) م پي باشتره به هه موو فؤرمه كانيه وه، وهك كردارى (**Tolerate**) و ئاوه لئاوى (**Tolerant**) و بكهرى ((**Tolerator**) و وشهى (**Tolerance**) به كارناهيئم. فهره ننگى (ئوكسفوردي ئينگليزي سه بارهت به وشهى (**Toleration**) له هه ندى باردا چهندين ماناى به يه كداچوو له يه كجياوا ده يئنيته وه. له بارى جياوازيشدا من زياتر بايه خ به ده لاله ته كاني (**Toleration**) ددهم نهك (**Tolerance**).

بهو مانا يه ش (رافايل) دهنووسيت كه (**Tolerance**) زياتر باوه. كاتيئ مروؤ دهيه ويئت باس له موعاناتى يان بهرگرى له پاكيئ و نيگه تيفى جهسته يى خوئ بكات). (كينگ **king**) يش هه مان تيبينى دهكات، به لام پيوايه دهكريئت پشتگوئ بخريئت)، به لام ئه وهى من ده يخه مه بهر باسو ليكؤلئنه وه هيچ جوړه په يوه ستيه كى به موعاناته نيگه تيفه كانه وه نيه، چونكه له زور باردا (كريك) وشهى (**Tolerance**)ى به كارهيئا بؤ گه رانه وه بؤ وزه كؤمه لگه له بهرده و اميدان به جودا خوازي و ناره زايى و دژايه تى، ئه مه ش به كارهيئانيكى چنراوه، له شيوه هؤشمه نديه كدا، له سهر هه مان رهوتى ماناى ته كنيكى ئه وهى فهره ننگى ئوكسفوردي ئينگليزي بؤ (**Tolerance**) هيئاويه تى بهو مانا يه (بريكي ريگه پيدراوه له جياوازيوون)، له كيئش و نهرمو ناسكيى پارچه دراويكى كانزايى، يان له دوورخستنه وهى ئامپريئك يان به شيئك.

بيروكه كيش، وهك من ليئ تيگه يشتبم، وهك ئه وه وايه كه ئامپره كه ئيش ناكات گهر تهواو ئاماده نه كرابيئت، چونكه ئه و كؤمه لگه يه ي زيا دهرپويى له جودا بونه وه له پيوهر و مومارسه كرده يدا بهرپه واد دزانيئت، ناتوانيئت وهك كؤمه لگه بميئنيته وه. بيگومان، پرسگه لى سهرنجراكيئش هه ن كه په يوه ستن به (**Tolerance**) وه، له باره ي ئه و ئاست و پله يه ي كه دهكريئت تيايدا كؤمه لگه يه ك له ئاستى جودا بونه وه و ناكؤكى و كيئشه كاندا ليىورده بيت، به لام ئه م پرسگه له زور كاروبارى زانستى و كؤمه لايه تى دهگريته وه كه لهم وتاردها باسيان ليوه بكه ين. ليىوورده يى دهكريئت له لايه ن تاك و كؤمه لگه يه به يه كسانى مومارسه بكرئيئت. پياوان و ژنانيش دهكريئت له ژيانى تايبه تى خوياندا ليىوورده بن يان نا، هه مان شت، كه له بوارى گشتيشدا، به سهر كؤمه لگه و هه موو گروه كؤمه لايه تى و حكومهت و دهوله ته كاندا بهرجه سته ده بيت. ليردها بابته كه تايبهت به ليىوورده يى سياسى كورت دهكه مه وه، واته ليىوورده يى حكومهت و دهوله تان وهك له دهستوور و سيستم و ريوشوينه سياسيه كاندا مومارسه دهكريئت، له گوشه ي په يوه نديريه وه بهرپاوبؤ چون و كاروبارى تاك و كؤمه لگه يه كان له چوارچيوه ي ياسادانان و دهسه لاته كانياندا.

كەواتە: چۈن دەتوانىن ۋەك نموونەيەكى ئاكارى پېنئاسەيە لېبۇوردەيى بىكەين؟ پېكھاتەكانى ئەم پېنئاسەيە، كەزۇربەيان لە شىرۇقەكاندا لەبارەي لېبۇوردەيىيە ۋە ھاتوون، ئەمانەن:

۱. (لادان - الانحراف) چونكە ئەۋەي چاۋپۇشى لېدەكرېت لەئاستىدا لېبۇوردەيى دەنۇيىنرېت، لادانىك دەبېت لە بىروباۋەرى كەسى لېبۇوردە ۋە كەدەۋە ئەۋەي كە دەبى بېكات.

۲. (گرېنگى ۋە بايەخ) چونكە كەسى (لادەر - منحرف) كەسىكى بى نىخ نىە.

۳. (نارازىبوون - نا تەبايى) چونكە كەسى لېبۇوردەلەروۋى ئاكارىيە ۋە بە (لادان) رازى نىە.

۴. (تواناۋ دەسلەت) كەسى لېبۇوردە تواناۋ دەسلەتتى ئەۋەي ھەيە كە رېگە لە لېبۇوردەيىيەكەي بگرېت (يان لاىكەمى دژى بېت ۋە لەمپەر بختە رېي)

۵. (رەتكردنەۋە) كەسى لېبۇوردە، لەھەر حالەتتىكا مومارەسەي تواناۋ دەسلەتتى خۇي ناكات، بە ۋە پېيەش بواری بەردەۋامى بە ۋە لادانە دەدات ((من لېرەدا تەعبىرى (رەتكردنەۋە) لە (قبولكردن) بەباشتر دەزانم كە ئەمەي دوایی زياتر سادەيە))

۶. (باشبوون - سالتچوون) چونكە لېبۇوردە كارەكەي راستە، خۇيشى بەكەسىكى باش دادەنرېت.

ئەم بنەماۋ راگرانە پېۋىستىيان بە روونكردنەۋەي درېژو بەرفراوان ھەيە. چونكە زۇر جار وشەي (خۇدوورگرتن - النصور) لە برى دەستەۋاژەي (نارازىبوون - عدم الموافقه) بەكاردەھيىنرېت، چونكە ئەمەيان ۋادەبىنرېت كە پشت بەھۆكارى ئاكارى دەبەستېت، بەلام (خۇدوورگرتن) ۋەك ھەستىكى نائاكارى نا عەقلانى تەماشا دەكرېت. لە ۋە بارەيەۋە (كرانستون) پېۋاىيە كە ئىمە ئەگەر ماناى (خۇدوورگرتن) گشتگر نەكەين ئەۋا پرسگەلېك جىادەكەينەۋە، ۋەك پاكتاۋى رەگەزى، بۇيە زىادكردى (خۇدوورگرتن) دەكرېت گرنگى خۇي ھەبېت لە لېكۆلېنەۋەي مېژوۋىي ۋە سۆسۈلۈژىي لېبۇوردەيىدا، چونكە ئەۋكات لېبۇوردەيى ۋەك زاراۋەيەكى ۋەسفى دەمىننەتەۋە.

بەھەر حال، پېنئاسەيە نموونەيە ئاكارى دەبى وشەي (خۇدوورگرتن - النصور) ۋەلابىنېت ۋە رافايلېش لەسەر ئەۋە سوورە كە بەراستى دەبى ئىمە نموونەيە ئاكارىيە لېبۇوردەيى تەنھا لەچۈارچېۋەي (نارازىبوون) دا بمىننەۋە، چونكە لەم كايەيەدا دەبېت ھوكم دەرېكەين ۋە ئەۋ بەلگانە بىخەينە روو گۆشەنىگاي ئاكارىيە لەسەر دامەزراۋە.

چونكە لېبۇوردەيى خۇي پرسىكى بىرپاردانى ئاكارىيە ۋە ھوق ۋە خواستە ئارەزوۋىيەكانمان ھىچ رۇلېكى ئەۋتۇ نابىن، ئەگەر ھەر دەشبېت لايەنگىرى ۋە ھەستە نائاسايى ۋە كوتوۋپەرەكانى خەلكى بەھەند ۋە رېگىرېت، بە قبول ۋە خۇدوورگرتن، لەھەۋلەكاندا بۇ راقەي لېبۇوردەيى ۋە لېنەبووردەيىدا، ئەم ھەستانە ھىچ بىنچىنەيەكى ئاكارىيان نىە ۋە ناشتوان بىنچىنەيەك بۇ پېگەيەكى ئاكارى پېكېھيىن.

بەشېۋەيەكى بەرفراوان ئەۋە يەكلايى بۇتەۋە كە تواناۋ دەسلەتتى خۇدى مەرچىكى پېۋىستە لەمومارەسەكردى لېبۇوردەيىدا. چونكە تەنانەت كەسىكى بېتواناۋ دەسلەتتىش دەتوانىت ئارەزوۋ ۋە باۋەرى لېبۇوردەيى لەلا دروست بېت ۋە مومارەسەيشى بكات گەر دەسلەتتى بۇ دەستەبەر بېت.

لەۋاقەيشدا، لە بواری راميارىدا ھەموو كەسىك رادەيەك دەسلەتتى ھەيە، چونكە تەنانەت ھوكمەتىش لەئاستى كەسىك يان كارىكى ديارىكراۋا دەبى لېبۇوردەيى بىنۇيىنرېت يان نا، ئەۋكات ھەموو ھاۋلاتىەك دەتوانىت بىرپارى

ئەو بەدات كە ئاخۇ لەگەل ياسايەكى لەو جۆرداىەو حەز بە جىبەجىكردى دەكات، واتە: لەسنورىكى ديارىكرادا، دەتوانىت لىبوورده نەبىت لەو بوارانەدا كە ياسا داواى لىبووردهيان تىدا دەكاتو بەپىچەوانەشەو. بۆيە گەر ژمارەيەكى گونجاو ئەو ياسايەو پراكتيزەكردىيان رەتكردەو، ئەوكات دەشىت هەژمونی دەسەلات بەكویتە ژىربارى بەرتەسكبوونەو دىەكى لەبەرچاو.

دەسەلاتو توانستى لىبووردهيش، تارادەيەكى زۆر لەنيوان حكومەتو رەعيەتا دابەشكراون، ئەمەش لەو خالە سەرەكەدا كە دەسەلات مەرجىكى پىشەختە بۆ رەتكردنەو دى ئەوانى دى هىچ كاريگەرەيەكى نابىت. قەيرانى لوژىكىش، گەر بخوازين بە وردى باسى لىو بەكەين، ئەو دىە لە راوبۆجوونو شارندنەو دياندا بە وردى لىبووردهي نىە، بگرە لە تەعبىركردن لەراوبۆجوونەكانىشدا، بەو ھۆيە ھەر ئەمەى دوايى دەكەویتە چوارچىو دى دەسەلاتى خەلگى لەرەتكردنەو نەكردنەو دا.

پىكەتەى شەشەمىش كە لە ھەموو ئەوانى تر زياتر مايەى جياوازي و ناكۆكيە، ھاوكات ئەمەيشيان ئالۆزە، چونكە (لىبووردهي) بەشيكە لە فەرھەنگى ئاكاريمان و ھەرتەنھا چەمكىكى ئاكارى نىە بەو مانايەى بەرجەستەمكردنى بەسەر كاريكى ئاكارى وەك (بەرپرسيارىتى) بۆ نموونە، بەلكو ھاوكات چەمكىكى ئاكارى بەمانايەكى بەرتەسكتر وەك لە (جەربەزەيى - ئازايەتى) دايە، واتە وەك چاكەيەك.

لىبووردهي، وەك نموونەيەكى ئاكارى لە رووى بەھاكانەو ناتوانىت لايەنگىرى بىت، ھەر بەو ھۆيەشەو دىە كە دەبى لەچەمكى وەسفى لىبووردهي جوداى بەكەينەو كە ئەمەى دوايى لەرووى بەھايىەو دەتوانىت لايەنگىر بىت، بەلكو دەبىت ھەر وايش بىت.

ھەريەك لە (كىنگ، كريك) يش لەھەندى باردا لىبووردهي و لىنەبووردهي بە وەسفى پىناسە دەكەن و دەلین ھەردوو كيان (لەخودى خوياندا نە باشن و نە خراپيش). واتە خەلگى دەتوانن لەشتىكدا لىبووردهين كە دەبى لىبوورده نەبن تيايداو بەپىچەوانەشەو، بەلام (لوكس) لەسەر ئەم بنچىنەيەى لاىخوارەو مەسەلەكە ديارى دەكات.

مادەمەكى وەسفىكراو بەھايە، ئەوكات چەمكى وەسفى بۆ لىبووردهي ناتوانىت لەكۆبەھاكان ئازاد بىت، چونكە ئەو كەسەى لىبووردهي دەنوینىت نازەزايەكەى لە رووى ئاكارىەو پاساو دەدات بەو دى كە مافى ھەيە بەو پىيە مامەلە بكات گەر بىەویت: ئەو نەك ھەر توانا دەسەلات، بەلكو سەرپشكى و برپارى پىادەكردىشى ھەيە. لەو ھەش زياتر، لوكس پىيەوایە كە وەسفىكردى يەككە بەو دى كە لىبووردهيە، لەھالەتە ئاسايەكاندا، ئەو دەبىتە راگەياندىك بۆ مافى خوى لەدەمكردنى برپارەكاندا، لەنەرىتى لوكسدا لىبووردهي وەك چەمكىكى وەسفى و سۆسپولۆزى دەردەكەویت. لای ئەو، ئەو بەھايانەى لای كەسك ھەن پەيوەستن بەو ھالەتانەى ئەم كەسە لە ئاستياندا لىبووردهي دەنوینىت، بەلام بەشەرعیەت دانانى ھەموو بەھاكان بەشپۆيەكى يەكسان، لىبووردهي لەرووى بەھايەو دەكاتە لايەنگىر.

بىروباوەرە ئاكارىيەكان كە لىبووردهي لەگەلئاندا تەباو ھەماھەنگە، پشت بە پىوەرە دەقيەكان دەبەستن، ھەرچى جياوازشە لەنيوان بەھاكان و ئەو دى كە دەكرىت لىبووردهيان لەئاستدا بنوینرىت، ئەو دىە كە دەبى وەك سۆسپولۆزىا شروڤەيان بكرىت نەك ھوكمیان لەبارەو دەربكرىت.

دياره من نكوليم له خالّه دياره كانى گۆشه نىگاي لؤكس نيه، مەبەستيشم لەخستنه روويان جياگردنەوهى هەردوو چەمكى وەسفى و ئاكارىي لىبووردەيە.. دەبى ئامازەو سەرنج بۆ دوو جياوازي رابكىشين. يەكەميان، ئەگەر لەرووى ئاكارىيەوه دروست بىت: لاي لؤكس پشتبەستە بەسپاقيكى كۆمەلايەتى، چونكە نموونەى ئاكارى پرسپارپكى دوور دەوروزيىت لەبارەى ئەوهوه كە يىروباوەرە ئاكارىيەكان لەكۆمەلگەيەك، يان بەشيك لەكۆمەلگەيەكدا راست و دروستبن.

دووھەميش، ئەگەر ھەبىت، لاي لؤكس مافىكە رىگە بەمرؤف دەدات لىبووردە ھەبىت، ديارە لىبووردە لەم حالەتە دەردەچىت، لەبەرامبەرىشدا مافىكە نەبوو كە مرؤف لىبووردەيى ھەبىت، چونكە كارکردن بەپيى نموونەى ئاكارى كەدەلەت لىبووردەيى ئەركە، ئىدى ئەو مافە ناھيەت كە مرؤف لىبووردە ھەبىت، ھەروەھا ئەو مافەش دەستەبەر دەبىت كە رىدەدات بە مرؤف لىبووردە بىت. بەكورتى لىبووردەيى برىتيە لەوهى كە مرؤف دەستەخاتە كارو راوبۆچونى كەسانى تر، گەرچى ئەو راوبۆچون و كارانەيش جياوازين كە كەسى لىبووردە بەلايەوه گرنىگن، بەجۆرىك كە لەرووى ئاكارىيەوه ئەوانەى بەرامبەرى بەدڵنەبىت. لىنەبووردەيش كە پىچەوانەى لىبووردەيە، شتىكى ھىندە روونە كە رەنگە شروڤەكەردن نەخوازىت، بەلام كرىك بۆ نموونە: دەنوسىت (گوڤنەدان، بىدەربەستى) پىچەوانەى لىبووردەيەو قبولكردى تەواویش پىچەوانەى لىنەبووردەيە. ئەوهى راستيشە ئەوهى كاتىك بىدەربەستى و گوڤىنەدان يان قبولكردى دىنە كايەوه، ئەوكات مەسەلەى لىبووردەيى وەلا دەچىت، بەلام مەرجى يەك و دوو، يان ھەردوو كيان پىكەوه دەستەبەر نابن، ئەگەر دەستەبەرىش بوون و وەلاميان دايەوه، ھەر لىنەبووردەيى دەبىتە پەرچەكردارى پىچەوانەى لىبووردەيى: خراپەيەكە، كەتيايدا مرؤف دەسەلاتى خۆى بەگەردەخات لەدەستووردان لە راوبۆچوون و كاروبارى خەلكيدا، ئەوانەى كە راوبۆچوون و كارەكانيان بەجۆرىك لەگەڵ ئەمدا جياوازەكە لەرووى ئاكارىيەوه لەبەر دلى نيه.

لە عورفى مندا سىماى سەنتەرىي بابەتەكە لەو وتەزايەدايە كە لىبووردەيى باش و دروستە، ھەمووشمان لەسەر ئەم حالەتە تەبا نين، چونكە ھەندىك پىيان وايە كە لىبووردەيى بەپيى ھەلومەرج دەكرىت باش دروست بىت يان نا. ئەوانەيش وادەبين كە لىبووردەيى شتىكى باش و جۆرە — لەھەموويان لەھەندى باردا — ئەوانيش لەبارەى ھۆكارى ئەم باش و دروستىەوه ناكۆكن، ئەوهى لەبەشى دووھەميشدا روانىنى بۆ دەكرىت، يەككە لە ھىلەكانى بىرگردنەوه كە باشى و دروستى لىبووردەيى باس دەكات، ئەميش لە رووى جەوھەريەوه، مشتومرى دژ بەو دەكات كە مرؤف لىبووردە ھەبىت، چونكە لىبووردەيى لەم گۆشەنىگايەوه ئەگەرى بەباشترزانىنى لىدەكرىت بەھۆى قورسايى ئەو رەگەزانەوه كە لىنەبووردەيە. دواتر ھىلى پۆزەتيفى لىبووردەيى نمایش دەكرىت، كە ئەمەيان ھۆكارى راستەوخۆ بۆ ئاراستەگىرى بەرەو خۆى لىبووردەيى دەستەبەر دەكات. دواتریش، ھەولێ خستەرووى ئەوهى دەدەين كە چۆن دەبى ئەم دوو ھىلەى لىبووردەيى پىكەوه وەربگرين، لەرپى وتووێژكردى (منافشە) ئەم پرسپارەوه: ئايا لىبووردەيى ئازادى كەسى لىبووردە بەرتەسك دەكاتەوه؟ دواجارىش سنورەكانى لىبووردەيى تافىدەكەمەوه.

تيزى نىگەتيفى لىبووردەيى

رەنگە كەسى لىبووردە رووبەرپرووى رايەك يان كاريك بىتەوه كە بەھەلەى بزانيىت، ئەم راو كارە ھەلەيش ھەر تەنھا بەلايەن خۆيەوه مايەى نابەدلى نيه، بەلكو پيى وادەبى ھەلەيش ھەر كەسيك بيانكات. مادامەكى ئەو رايە

يان ئەو كارە ھەلەن، گریمانەى دروستى رېگرتن و قەدەغەكردنىان رەوا دەبىت، دواترىش راگرتنى بىرۆكە ھەلەكان و رېگرتن لە بىلابونەو و دووبارەبونەو ھەيان. كەواتە، لەم ھالەتەدا ئەو بەلگانە كامەن كە دەبنە ھۆى ھاتنە ئاراي وازھىيان لەو و خۇگرتن لەسەر ھەلۆبىستى لىببوردەى.

لەزۆر باردا ئەم ھۆكارە نىگەتيفانە دەھىنرەنەو:

يەكەم/رەنگە مەسەلەى رېگرتن و نەھىشتنى ھەلە خەرجى زۆر بخوازىت لە رووى ماددى و بەھا ئاكارىيەكانەو. چونكە رەنگە چەوساندەو ھەيانەكان و ئايدىلۆژىيە سىياسىيەكان بىتە ھۆكار و لەمپەرى گەشەى ئابوورى و ئاارامى لە كيانى سىستەمە سىياسىيەكاندا، ئەو ياساينەش كە ھەندىك كەردەى سىكسى و بەرگاھىيانى مادە بىھۆشكەرەكان دەخاتە بازنەى تاوانەو، بەبى پىشلىكارى لەبەرچا و لەژيانى تايبەتى خەللىدا پراكتىزە ناكرىت. ھەولەكانىش بۆ نەھىشتنى ناھەموارىيەكانى داوئىنپىسىش لەلەيەكى ترەو توندوتىژىيەكى سىكسى گەورەتر لەدزى ژنان دەورۆژىنى، كەلە خودى داوئىن پىسىيەكە خراپتر دەبىت. ھەروەھا كاتىك فرۆشتنى شتەگەللىكى داواكار و لەلەيەن خەللىكەو قەدەغە دەكرىت، وەك مەى و وئەو نووسىنە رووت و سىكسىيەكان، مەترسىيە دەرگەوتنى كەسانىك دىتە ئارا كە بەشىوازىكى نا شەرىكى كەموكورتىيەكانىان پرىكەنەو، ھەروەك رەنگە بىتە ھۆى ھاندانى تاوانى رىكخراو ھى.

بەمجۆرەش سىستەمى كۆنترۆلكردن دەبى دەسلەتلى بداتە كەسىك، يان دەستەپەك بۆ بىرپاردان لەو ھەى كە دەبى لىببوردەى لە ئاستدا بنوئىرئىت يان نەنوئىرئىت، بەو ھەش ھەردەبى لەرپى ھەلەكەردن و كەموكورتى و خراپ بەكارھىيانى دەسلەتەو مەترسىيە تر بەھىنرەنە ئارا.

دووھەم/رەنگە ئەزموون و مومارەسە ئەو بەسەللىنىت كە لەرپەشەلگىشانى راوبووچون و رېگرتن لەكارىك كەبەھەلە دابنرئىت مەسەلەپەكى زۆر دژوار بىت. چونكە گەر مەبەستەكە لەو بىت ئەو رەنگە لىببوردەبى بىتە ھۆكارىكى تر لەئاستى ئەم دوو ھالەتەو ھاوكاتىش لەرپى دژە ھەلەتەو بىتوانرئىت قەلاچۆ بكرىت. بۆپە لەبرى ئەو ھەى ناچارىان بكەيت بەكارى نەھىنى، بەجۆرىك كە ھەردوو ھالەتەكە وەك خۇيان بىمىنەو بىتەو ھەى پەردەيان لەرووى ھەلبدىرئەو، باشتر واپە كە راشكاوانە روو بە روويان بىمىنەو قەناعەت بەخەللىك بەھىنەن كە دەبى رەفرى ئەم راو بۆچوونە بكەن و ئەو كارەش نەكەن.

سىيەم/رەنگە بوترى بىروباو ھەو پالئەرەكان لە مەوداى ياسا، كەزەتەكان دەتواننخەللى ناچاربەكەن بەو ھەگرتنى بىروباو ھەى دىيارىكارا، بەلام ناتوانن ناچارىان بكەن بەقبولكردن ئەو بىروباو ھەو وازھىيانىان لە بىروباو ھە راستەقىنەكانىان. دەتوانن بەرپەگەپەك لە رېگەكان واپان لىبەكەن ھەللىكەوت بكەن، بەلام ناتوانن لەرپى پالئەرىكى دروستەو ئەو ھەللىكەوتەيان پى بنوئىن.

بەمجۆرە بەپى ھىللى نىگەتيف لەبىركردنەو، لىنەبووردەى زۆرمان لەسەر دەكەوت، وەك ئەو ھەى شتىكى ناكارا بىت، وىراى مەھاللىوونى لەدواى سنوورپىكى دىيارىكارا، دواچار، دەكرىت تەواى پرسەكە بگۆرپىن و پرسىارەكە بەمجۆرە بكەين: مادام راو بۆچوون و كارەكان لەرووى كۆمەلەپەتەو زىيانىان نەبىت، چ ھۆكارىك و دەكات لە ئاستياندا لىببوردە نەبىن؟

بەروانىن بۆ ئەم پرسە لەلەيەنلىكى نىگەتيفەو، لىببوردەى وەك كارپىكى ناچۆر دەبىت، ئەو ھەى پراپىر كەردنەو ھەى بوو رايى بوونى راوبۆچوون و كارە ھەلەكان، نەك وەك خواستىك بۆ ئەو ھالەتە بەللىو

لەبەر ئەوئە خواستی لێنەبووردەیی کەمتر و نزمتر، لێبووردەیی لەم گۆشەییەو، بریتی دەبێت لە رێکخستنی کارە لەپیشینەکان(الاولیات)، وەك (کینگ) پیشنیاری ئەو دەکات و لای (بیری باربر) یش ھەلۆیستیکی ژیرانەییە، یان (کۆمەڵێک ئەلتارناتیقی کاتی و جۆرن بۆ ھەسارەییکی چروپەر لە دانیشتوان و پلەیی گەرما بەرز بوو) وەك (فۆرستەر) وادەبینێت.^(۱)

ئەگەر دوو نموونە لە نموونەکانی(کینگ) وەرگیرین، رەنگە مرۆف لێبووردە بێت لەناستی ئاینیکدا کە دژی ئەو لە ولاتی خۆیدا، لەپیناوی ئەویدا کە مۆدیلیک بەینیتە ئارا تاكو بکریتە پیشەنگو لەناستی ئاینەکەدا لە ولاتانی دیکەدا مامەلەیی پیکریت، یاخود مرۆف رەنگە لەناستی کۆمۆنیزمدا لێبووردە بێت، چونکە تەك پێھەلچنین یان راستکردنەوئە بنچەینەیی زۆر دەخوایێت کە ھەلگری مەترسی زۆرن لە خودی خۆیاندا، بەلام کاری لەپیشینە بەپێی ئەم بۆچوونە، لەتاکە کاریکی لەپیشینەدا چرەدەبێتەو. ئەگەر ھەلومەرج و بارودۆخ گۆراو توانرا تەنگ بەئاینی دژ کۆمۆنیزم ھەلچینریت بەبێ سەرھەلانی دەرەنجامی لاوەکیی خراپ، بیگومان مرۆف ئەو کارە دەکات، بەھەمان مانا، ئیدی مرۆف داوای لێبووردەیی لێناکریت لە ئاستی راوبۆچوون و کاری ھێج کەمینەییەکدا کە دەکریت بەئاسانی بەتەواوی شوناسی دیاری بکریت: بچووک و بێنرخ لە رووی ئابووری و بێھیز، لەگەڵ ئەوئەشدا شتی زۆر لەوئەش گەورەتر دەمینیت کە دەبێ لێبووردەییان لەناستدا بنوینین، ئەمەش لەم باسەیدا تر دا روون دەبێتەو.

تیزی پۆزەتیقی لێبووردەیی

تیزی پۆزەتیقی لێبووردەیی باریکی دیکە ھەیە، لێرەدا ئەگەر لێبووردەیی خۆی باشبێت و ھۆکاری پۆزەتیقی لەدواوە بوو، ئەوکات پێویست بە بیرکردنەوئە لەو جۆرە ناکات کە شتیگمان کردبێت ھەزمان بەکردنی نەکردبێت، بەلام گەفتوگۆ چۆن بکەین بۆ سەلماندنی ئەوئە کە لێبووردەیی باش و دروستە. دوو گروپ ھۆکار ھەن بپاری ئەوئە دەدەن کە لێبووردەیی لەرووی پاسا و ھێنانەوئە باش و دروستە یان بەشیکی لە ھەموو باش و دروستیکی گەورەتر، یاخود لەلایەکی ترەوئە کە لێبووردەیی لەخودی خۆی و ناوئەویدا باش و دروست دانرابێت.

لەگۆشەنیگای یەکەمەوئە لێبووردەیی باش و دروست دەردەکەوێت، یان لەبەرئەوئە ھۆکاریکی پێویستە بۆ شتیکی تری باش و دروست لە خودی خۆی و لەناوئەوئەکیداو مەرجیکیشی یا بەشیکی لە ھەموو باش و دروستی بالاتر.

رەنگە ئەم شتە باش و دروستە لەخود و ناوئەوئەکدا بریتییبێت لە ئازادی، دادپەرەوئە، مەدەنیەت، راستگۆیی یان کۆی ھەموو ئەم چەمکانە پیکەوئە، لەو بارەوئە(رافایل) دەنووسیێت کە لێبووردەیی بەھایەکی پۆزەتیقی ھەیە چونکە بەشداری لە بەھیزکردنی ئازادیدا، ئەوئەش کە داکۆکی لە لێبووردەیی دەکات لەبەر ئەوئە کە بواری بۆ ئازادی رەخساندووە، ھاوکات داکۆکیش لە ئازادی دەکات کە بواری بۆ گەل دەرخسینیت بۆ ئەوئە جی بەباش دەزانیت بیکات.

(رۆل)یش لەلایەن خۆیەوئە، وەك بەشیکی لە دادپەرەوئە مامەلە لەتەك لێبووردەیدا دەکات، بەجۆریک کەبنەماکانی دادپەرەوئە مانا و رۆل بە لێبووردەیی دەدات. ھەموو کەسیک مافی خۆی ھەیە لە لێبووردەیییدا بەیەکسانی لەگەڵ خەلکانی دیکەدا کە ھەمان مافیان ھەیە، ھێج کەسیش ناتوانیت لێبووردەیی بەسەر

راوبۇچوون و كارەكانى خۇيدا كورت بىكاتهو، بەجۇرېك نىكولى لەو بەكات كە خەلگەنى تىرىش بىگىرېتەو و ھاوگاتىش ئەم ھوگمەى بەراست و دادپەرورەنە دابىت. (۲) .

بىرمەندانى تىرىش، لەوانە (ج.س.مىل) بۇ نىمۇنە: بەجۇرېك داکۆكى لە لىبۇوردەى دەكەن كە بەپىۋىستى دىزانن بۇ پىشكەوتنى مۇقايەتى و پەرەسەندى شارستانەيت لە ھەردو و بارى تەكنىكى و ئاكارىەو. ھەرىكە لەم بىرۇكانەيش دىدىكى پۇزەتىقانىەيان بۇ لىبۇوردەى ھەيە، چۈنكە ئەو بەلگەنى كە ھەلگرتنى راستەوخۇ لىبۇوردەى دەخوازىت، بەلام ئەم بىرۇكانە سنوورى ئەوتۇيان ھەيە كە دەبنە ھەپشە بۇيە بورتەسكردنەو و لىبۇوردەى بەسەر رووداۋىك يان بەسەر جۇرېك لەبەھايەكى تر. لەوھشدا بىتوانايە كە وەك نىمۇنەپىيەكى ئاكارى سەربەخۇ بىروانىتە لىبۇوردەى و ھاوگارىى دىارى ئاكارىى بەھەند وەربىگىت.

گۆشە نىگەى دووھەم، تىزىكى پۇزەتىقانىەى بەھىزىرى ھەيە، كە تىايدا لىبۇوردەى ھىند باش و دروست دەرەكەوېت كە لەھەموو باش و دروستىكى تر جودا بىگىرېتەو كاتى: مۇقۇ خۇى لەبەردەم ئەوھدا دەبىنىتەو كە دەبى ئاگادارى بىرۇكەى خەلگەنى تر بىت كە لە فۇرمەكانى ژيانايان، ئەوكات ئەم مۇقۇ فېرېوون و رۇشنىرگەردى خۇى پىسپېردراو .

ئەو، بەم ھالەتە، پىپى رادەگەيەنرېت كە ھەندىك ئاكاردارى و ھەندىك مامەلەى ھۆكارو نىوھند ئاكارىان لە رووى ئاكارىيەو، لەدوتۇپى پىدانى بايەخىكى گەرموگوردايە بەراو بۇچوونەكانىان.

ھەرجى نەكردى ئەم كارەيشە لەگەل داخوازى بە بايەخدانى جدى بەراوبۇچوونەكانى خۇدى خۇيشى، ئەو ھۆپەرسىتىش دەگوزەرىنى و شەپكى ناپەوايە بۇ بەدەستەھىنانى ودمو (نىمىتيازات)، ئەم ھالەتە بىرپىزى كەسىتى مۇقايەتى و بىئاكارىيە بە تەواۋى ماناى ئەم وشەيە.

جارىكى تىرىش، دەبى لەو ھىزانە تىبگەين كە رەنگە نامۇ و نەوېستراو بىگرە شەپەنگىزىش دەرېكەون، بەلام مافى داخوازى ئاگادار بوونى ئىمە يان ھەيە چۈنكە خۇيشان بىروباوەرگەلىكى رەگورپشە قوولن لای خاۋەنەكانىان وەك مۇقۇ....

كەواتە نىمۇنەى ئاكارىى لىبۇوردەى ناخوازىت كەسى لىبۇوردە دان بەوھدا بىت ئەو بىرورايانەى كەلەگەلىاندا تەبا نىە رەواو جۇرن، بەلكو داۋاى ئەوھى لىدەكرېت كە رېز لە ھەلگەنى ئەو بىرو رايانە بىگىرېت و وەك نىوھندگەلىكى عەقلاى و ئاكارى مامەلەيان لەگەلدا بەكات كە بتوانىت پىلەكە (مناقشە)ى گۆشەنىگەكانىان بەكات و بەلكو رەتىشان بىكاتهو، يان وەك خەلگەنىكە بتوانن لەرپى بىنچىنە عەقلاىنەكانەو گۇرپىكارى لە ھىزاندا بەرپا بەكەن.

بىگومان رەنگە وەبەرگرتنى ھەلۋىستى لەو جۇرە مۇقۇ ھانبدات بۇ وردبەنەو لەراو بۇچوونەكانى خۇى و گەيشتن بە دەرەك كەردىكى بالاترى ماناۋ ناوەرۇكەكانى، ئەوھش رەنگە بىگەيەنىتە ئەنجامدانى ھەندىك پەرەسەندى و راستكردنەو و رەتكردنەو ھەندىك يان ھەمويان، يان لەبەرامبەردا مۇم و بەھىزكردىيان. ئەمەش بەلەى ئەوھو بەئاسەۋارىكى لاۋەكىى دەمىنىتەو لە بارەى بەھەى ئاكارىى نىۋوخۇى لىبۇوردەى.

گەر لەم گۆشە نىگە پۇزەتىقەو بەتايبەتى بەپىپى دەستەۋاژەى دووھەم، ئەوھمان بۇ دەرەكەوېت كە لىبۇوردەى لەخۇدى خۇيدا باش و دروستە، ئىمە لەبەر ئەو لىبۇوردە نىن، كە ناتوانىن خۇمانى لىلابدەين، بەلكو باۋەرمان وايە كە لىبۇوردەى دروست و وېستراو. بۇيە لەبرى ئەوھى سىروودى بەبالادا بلىين، دەبى

بەنيازمۇ بەدوۋىدا بگەپپىن، چۈنكى لىبۇوردەيى خواستى دوۋەمۇ ئەو خراپە نىيە كە نەتوانىن لەدەستى قوتار بىن، ئەو بارەگرانەش نىيە كە ناچار بىن لەپىناۋى ئاشتى و ئارامىدا لە ئەستۋى بگىرىن، بەلكو باشىيەكى پۈزەتيفو چاكەيەكە نىشانەي باشترىن كەسو كۆمەلگەكانە.

لىبۇوردەيى و ئازادىي

ھەرۈەك لەسەرەتاۋە و تەم، نامەۋى ئەۋە بسەلىنم كە ھەردوۋ لايەنەكەي لىبۇوردەيى دوۋ چەمكى جىاۋازو لەيەكجىان لەبارەي لىبۇوردەيىيەۋە ھەردوۋ كىشيان پىچەۋانەي يەكتىر و دەبى يەككىيان ھەلبىزپىرىن. ئەۋەي كە باسىشم لىۋەكردوۋە رەنگە رافەيەكى لەمچۆرەي لىبۇوردەيىيەۋە، پىمۋايە كاتى ئەۋە ھاتوۋە شىۋقەي ئەۋە ھۋيە بىكەم كە ئەم بۇچوۋنەي لايخوارەۋەم لەلا دروست دەكات. ھەرچەندە لايەنى پۈزەتيفو لىبۇوردەيى لەزۇر روۋەۋە پىچەۋانەي لايەنە نىگەتيفەكەيەتى، بەلام ھەردوۋ لايەنەكەش تەۋاۋكارن بەجۆرىك كە دەبى ۋەك يەككىتى ھەردوۋلايەنەكە لە نموۋنەي ئاكارىي لىبۇوردەيى تىببگەين، ھىۋادارم لە روۋنكردنەۋەي ئەۋەدا سەركەۋتوۋبەم لەرپى ئەۋە پىرسىارەۋە كە ئاخۇ لىبۇوردەيى ئازادىي مەۋقۇ بەرتەسك دەكاتەۋە. لەسەرەتاۋە ۋا دەردەكەۋىت كە لىبۇوردەيى شتىك لە دەستچوۋنى ئازادى لەخۇ بگىرىت، چۈنكى كەسى لىبۇوردە، ۋەك پىناسە كراۋە، ئازادە لەۋەي نازەزايى خۇي بختە چۈرچىۋەي جىبەجىكردنەۋە، بۇيە كاتىك بىرپار دەدات ئەۋە دەسەلاتەي بەگەر نەخات، ئەۋەكات دەستەبەردارى ئەم ئازادىيە دەبىت. لەگەل ئەۋەشدا، باسكردنى چەند (مۈۋسەفەت) ىك ھالەتلىكى پىۋىست دەبىت، چۈنكى لەزۇر ھالەتدا كەسى لىبۇوردە ئەۋە بىرپارو تۈۋانايە بۇ خۇي دەھىلىتەۋە كە ھەر كات بخۈزىت لىبۇوردەيىيەكەي راگىرىت و دۈجار بگەپىتەۋە سەر مومارەسەي دەسەلاتى خۇي) باسمان لەيەككىك لە ھالەتە جىاۋازەكان كىرد) بەلكو كەسى لىبۇوردە دەكرىت مافى شەرىعى ھەبىت لەۋەدا كە لىبۇوردە نەبىت، بەۋەش لەۋە كەسە دەجىت كە ۋاز لەبەكارەھىنانى مافى خۇي دىنىت تاكو بوۋارو ھەلى لىبۇوردەيى بۇ كەسانى تر بىرەخسىنىت كە خۇي پىشتر دەستەبەردارى بوۋ بوۋ، لەم مانايەدا كەسى لىبۇوردە ۋەك پىشۋوتىر بەئازادى دەمىنىتەۋە.

كاتىكىش لەگۈشە نىگايەكى ئاكارىيەۋە دەۋانېنە پىرسەكە، پىدەجىت پىگەي كەسى لىبۇوردە جىاۋاز بىت، بەلام دۈجار ۋەك خۇي دەمىنىتەۋە. مادام لىبۇوردەيى شتىكى رەۋايە، كەۋاتە لىبۇوردەۋونى مەۋقۇ دەبىتە ئەرك(چ لەئاستى خۇيدا بىت يان لەئاستى كەسانى تردا) بۇيە كەسى لىبۇوردە مافى ئاكارىي نابىت لەۋەدا كە لىبۇوردە نەبىت و ئازادىش نىيە كە لەلىبۇوردەيىيەكەي پەشىمان بىتەۋە، بەلام ئەمەش ئەۋە ناگەيەنىت كە بە لىبۇوردەيى ئىدى ئازادىي بەرتەسك دەبىتەۋە، ئەۋەش سوۋك و ئاسان، گەر بخۈزىن بەپىي ئاكار بدوۋىن، لەبەر ئەۋەيە كە مەۋقۇ بۇخۇي ئازاد نىيە، چۈنكى لىبۇوردەيى ھىند ئەركە كە ناكىرت پىرسى ئازادى بەيىنىتە ئارا بۇ مومارەسەكردنى يان نەكردنى.

لە(مۈۋسەفەت)ى تىرىش ئەۋەيە كاتى مەۋقۇ رازى دەبىت بەۋەي كە لىبۇوردە بىت، ئىتر بەۋە كۆت و بەند ناخاتە بەر ئازادىيەكەي، چۈنكى ئەۋە ھۆكۈمەتەي كە ياساۋ رىساۋ سىستەمگەلى لىبۇوردە دادەنىت و ئەۋانەش كە بەۋە ھۆكۈمەتەۋە كارەكانى رازى دەبن و ئەۋانەش كە دادپەرۋەرىي ياساۋ سىستەمەكان قىۋول دەكەن، ھەموۋ ئەۋانە كۆت و بەندى شىۋا دەخەنە سەر مومارەسەي دەسەلاتەكانىيان. مەن پىمۋايە ئەۋەي لىرەدا ھىسابى بۇ دەكرىت، ئەۋەيە كە نموۋنەي ئاكارىي لىبۇوردەيى، مەۋقۇ ۋا لىدەكات ئازادانە ۋا زىرانە لىبۇوردە بىت، چۈنكى ئەۋە ئاتاج

بەوہ نىيە بخىرىتە جىي كەسىكى دۇراوى ملکہ چو ناچار بەھوكمى داگىرکەر، بەمانا)ھۆبزیيەكەى، كە بەناچارى لە لىبووردەيى رازى بىت بەو ھۆيەى حالەتتىكى تر شك نابات. لەبەرامبەرەيشدا دەتوانىت لىبووردەيى وەبەر بگىرىت بەو برۋايەى شتىكى دروستە و ئەمىش چالاكانە ھەولئى بۇ دەدات.

ئەمەش بەرەو دوا (مواصفە) پەلگىشم دەكات، ئەويش ئەوہيە كە ئەو مرقۇفەى بە ويست و ئازادىي خۇى دەكات بە لىبووردەيى، لەوہش دەكات كە چۇن لىبووردەيى دەبىتە چاكەيەكى ئاكارىي، واتە ئەوہى دەتوانىت لەلايەن پۇزەتيفەوہ بىيىت، ئەو كەسە دەتوانىت لەوہ بگات كە ئازادىيەكەى بەرفراوانتر بووہ. لەوہش دوورترو قوولتر دەرکەردنىتى بەوہى كە ئازادىيەكەى لەسەر حىسابى دابەزىنى ئازادىگەلىكى رەسەن نەبووہ كە دوچارى سىپنەوہ ھىنرابن، چونكە ئەو لەم حالەتەدا ئازادىيەكەى پىشوو بەو ئازادىيە نوپىيە ناگۇرپتەوہ كە بەھۆيەوہ فىكرەكانى خۇى لەدزى راي بەرامبەرەكانى تاقىدەكاتەوہ. بەكپەردنى ئەم رايانە، چونكە دانانى كۇتوبەند لەلايەن مرقۇفەوہ بەسەر خۇيدا بەشىكى پىويستە لەوہى كە بىيتە كەسىكى لىبووردە كە رەگەزىكە لەپىكەتەى ئازادىيەكەى. لەبەر ئەوہى رەنگە ئەوہى سەرەوہ و تەزايەكى ھىند دوو فاق بىت كە بگاتە حالەتى ناروونىي نەويستراو، ئەفسونكارى .. چ نابىت گەر نمونەيەكى تر بەيىنەوہ.

كاتىك يەكك لە ئەلقەيەكى وانە خویندندا بابەتەك دەخاتە بەردەست، دەبى ھەندىك لەو كۇتو بەندانە قىولبكات كە دەخىتە سەر ھەلسوكەوتى، مادامەكى رازىيە بەوہى نەرىتەكانى رەوشت پوختى حوكمى بەسەردا بكەن و بە پۇلىنە باوہكانى بەلگە دروست و باش و گۇراوہكانىش رازىيە، وپراى رىگەدان بە كەسانى تر بەقسەكردن و گوگىرتن لىيان و بەدواداچوونى وتەكانيان و ھتە. جا لەبەر ئەوہى تىزەكەى بخىرتە بازنەى وتويزەوہ(مناقشە)، دەبى ئاگادارى ياسا و سىستەمە كارپىكراوہكان بىت، ھەموو ئەمانەش بىگومان نابنە ھۆى كۇتەردنى ئازادىيەكەى، مادام ھەزبە پىشكەوتنىكى سىستەماتىك دەكات، بەجۇرىك كە بوار بەھىچ كەسىك نەدات — تەنانەت خۇيشى — بەئارەزووى خۇى و ھەركات بخوازىت چى دەوئ بىللىت.

كەواتە، ئەوہى ئەو ئارەزووى لىيەتى گەشەكردنى سىستەماتىكارىيە ئەمەش ئەوہ دەگەيەنىت كە كۇتو بەندەكانى سەرخۇى و ئەوانى ترىش لەپىكەتەى ئازادىيەكەين.

ئەم ھىلە بەشۆيەكەى روونتر بەسەر پرسگەلىكى گشتگىرتدا راست و دروست دەبىت كە بوارەكانى ئازادى و ياسا و دەولەت دەگرپتەوہ، چونكە ئەوہ باوہ كە(ئازادى) لەدەرەوہى ياسا و دەولەت و سەربەخۇ لەو دوانە، تەنھا و ھەمىكە و بەس. بەھەمان مانايش، گەر لەگۇشەيەكى ئاكارىيەوہ قسەمان كەرد، دەبىنىت بىرۆكەى كۆمەلگە بەبى لىبووردەيى بىرۆكەيەكى پووجە.

ھاوكات بەئاسانى دان بەوہدا دەنىم، ئەمەيان پىشتەر شاراوہ بووہ باس نەكراوہ، لىبووردەيى ئازادىي كەسىك بەرتەسك دەكاتەوہ كە بەناچارى و بەزۇر واپىلىكراوہ لىبووردە بىت، چونكە ناكرىت بە زۇرو ناچارى واپىلىكرىت ئازاد بىت، ھەرچەندە دەكرىت ناچارى بكەيت لىگەرپت كەسانى تر ئازادبن. دەشكرىت ناچارى بكەيت لەشۆيە نىگەتيفەكەيدا لىبووردەبىت، بىئەوہى ناچارى بكەيت لەشۆيە پۇزەتيفەكەيدا لىبووردە بىت، چونكە ئەم زۇركارىيە لە دەرەوہى دەسەلاتى حوكمەت يان كەسىكى تردايە، تەنھا دەسەلات و ويستى مرقۇفەكە خۇى ئەوہ دەسەپىنى، لەلايەكى ترەوہ، لەویدا كە نمونەى ئاكارىي لىبووردەيى نىگەتيف دەكات دەبىنىت كەسانى بەرامبەر بە لىبووردەيىيە پۇزەتيفەكە مامەلەى لەگەلدا دەكەن و تىيىنى داپرانەكەى لە لىبووردەيى

دەكەن و ھەولئى سازانەوھى دەدەن لەگەل چاكەكانیدا. لەبارى سەرکەوتندا واتە ئەم مەرۆڤە لەنازادکردنى خۆیدا ھاوکار بوو.

بەمجۆرە زۆر شت پەيوەستە بەو پرسيارەوھە کە ئاخۆ ئیئە باوەرمان بە بوونی دوو چەمكى لیبووردەیی ھەيە، ئەگەر وەلام بوونی دوو ھەردوو چەمکە بەسەلینیت، یەكەمیان نیگەتیف و دووھەمیش پۆزەتیف، لەبارى دژواری تیگەشتن لە یەكیتی نیوان ھەردوو لایەنەكەدا، ئەو كات مەرۆڤ لەمبارەدا، رەنگە بەلای ئەو باوەرەدا بچیت كە (چەمكى نیگەتیف) لیبووردەیی راستەقینە بێت و (چەمكى پۆزەتیف) یش شتیكى تری زۆر جیاواز و رەنگە بەھایەكى سەرەخۆ جیاوازی بێت، (با بلیین: پەرەسەندى خودی، وەك نموونە)، كە ئەرك و ھەمان و مانا بە لیبووردەیی (نیگەتیف) دەبەخشیت.

ھەر كورتکردنەوھەيەكى لیبووردەیی كە وایلیبكات تەنھا لایەنە نیگەتیفەكەى بگرتەو، بەتەواوى نموونەى ئاكاری لیبووردەیی بنر دەكات. بەلام لەلایەكى دیکەو، گەر ئامادەبووین بۆ وەرگرتنى ئەو فیکرەيەى كە دەلیت: لیبووردەیی چەمكى ئاكاری یەكپارچەيە بەھەردوو روالەتى نیگەتیف و پۆزەتیفەو، ئەو كات، بیئوایە دەتوانین بەشیوھەيەكى ھەمەكى لە لیبووردەیی بگەین و بتوانین راستەقینە (حەقیقەت) ی نیو ئەم دەستەواژەى (لیبووردەیی و ئازادیە) بنرخین كە ھاوكات خالى جیاوازی روالەتى زۆر لەخۆ دەگریت.

كەواتە بەشداری لیبووردەیی لەنازادیدا ھەر ئەو ناگریتەو كە كەسى لیبووردەیی لەناستدا نوینراو ئازادی بۆ دابینرا، بەلكو كەسى لیبووردەیش — بیئەوھى دەستبەردارى هیچ ئازادیەكى بێت — ئازادی بۆ خۆیشى دەباتەو، چونكە ھەركات كەسى لیبوورده خوویستەو بەدەركردن بەوھى دەيكات بە لیبووردەیی قایل بوو، ئازادی خۆى كۆتاكات لە ئاكادا، بەقەدەر ئەوھى خواست و ھەلیكى ئاكاری دەخولقینیت كە یەكێكە لە بنەما راگرەكانى ژيانى ئازادانە.

سنورەكانى لیبووردەیی

لیبووردەیی خۆى سنورەكانى خۆى داھنیت، ھەروەك چۆن نموونەيەكى ئاكاری ئەوھە دەكات، چونكە نموونەو ھەندیک بنەما ئاكارییەكان یا گریمانە ئاكاریەكان لەخۆدەگریت كە دەبیتە بەشیک لەو پاساوى دەپینیتەو بۆ سڕینەوھى ھەندیک لەو كاروبارانەى كە نموونەكە پاساوى نادات و پارێزگاریشى لێناكات بەو ھۆیەى لەدەرەوھى بازنەى ئەو دایە. بۆیە نموونەى ئاكاری بەرپرسیاریتی هیچ شتیكمان ناخاتە ئەستۆ، ھەرچۆنیک بێت، بەلكو لەبەرامبەردا، دوو سنوورى بنەرەتى لەخۆدەگریت، یەكەمیان ئەوھە دەبى ھەموو ئەو شتانە رەتبكەینەوھە لەگەل ئەو بنچینەو ریس ئاكارییەدا دژ دەووستیت كە نموونەى لیبووردەیی لەسەر بەرقەرار بوو، واتە ریزنان لەھەموو خەلكى، بەو سیفەتەى نیوھندى تەواوى ئاكارین. بۆ نموونە ئیئە ناچارنەكراوین كە دەبى بیئەنگ بین كاتیك كەسیك قسەيەكى نابەجى یان پەلامارى كەسیك دەدات: چونكە ئەمەیان دەچیتە بازنەى پێشیلکاری مافە شەریكەكانى خەلكى و ئەوھش ناچیتە مەودای تەعبیر و ئەو كاردى كە نموونەى ئاكاری لیبووردەیی دەگریتەو، بۆیە لەم بارەدا پرسى لیبووردەیی لەئارادا نابى.

سنورى بنچینەيى و سەرەكى دووھەمیش، كە بارێكى تاییبەتە لەبارەكانى سنوورى یەكەم، ئەوھە كە دەبى ھەموو ئەو شتانە رەتبكەینەوھە كە لەدژى نموونەى خودى لیبووردەییان. كەواتە ئەو پێشنیارەى دەلیت مەرۆڤ دەبیت تەنانت لەگەل تێكشكاندنى لیبووردەیشدا لیبوورده بێت، بیگومان پێشنیاریكى خود پارادۆكسیە.

ئەم سىنوردانانە لە خۆدەگرىت، ئەگەرچى بەكەمىش بىت، بەلەنمە ئەو ناگەيەنى كە حكومەت نابى ئىتر كارى نەكات، چونكە حكومەتەكان جۆرەها ھۆكاريان ھەيە دەتوانن بەھۆيانەو پالپشتىيەكى پاك و بىگەردى بىرۆكە دروستەكان بىكەن و ھاوسەنگىيان رابگرن. ديارە پىشتر (مىل) لەو بارەيەو تەكەكانى ھاندەو.^(۴)

حكومەت دەتوانى لەرپى زياتر پىشتگىرىكى فىكرەى بەرامبەر كەلەگەلدا تەبايە، سىياسەتى جياگردنەو جياوازيكىردن لەدزى بىرۆكەيەك لە بىرۆكەكان پەيپەرە بكات، نمونەش لەو پىادەكردنى ئەو سىياسەتى دزە جياوازيكىردنە كە كەمىنە رەگەزەيەكان سوودى لىدەبين.^(۵)

حكومەتەكان ھەروەھا دەتوانن ئامۆژگارى پىشكەش بىكەن بەدەستبەرداربوون لە بىرور رەگەزەپەرسىيەكان و لەبەرامبەريان قەناعەت و بىروراي زياتر حىكمەت ئامىزو بالايان پىدەن. بەوھش حكومەت رەنگە بگاتە ئاستى مشەخۆرى بەسەر تەكەو كە رابوچوون و ئامۆژگارى بختە بەردەست. بۆيە حكومەت نابى سىنورى قەناعەتپىكىردن بىەزىنى، چونكە تەك خۆى دوابىر دەرە لەنيوان رابوچوونەكاندا، بۆ نمونە: نابى تەك بەھۆى رابوچوونەكانىيەو لەھىچ پۆستىك بىبەش بىكرىت، كە پىوھرى تەواو لەوھدا تەواو پاكىتيە لە ئەنجامدانى ئەرك و فەرمانەكاندا.

پىشترىش (مرومىل) بەشيوەيەكى دروست ئەم ھاوكىشەيەى دارشتوتەو: (دەولەت ئەو كەسانە ھەلەدەبىزىرپ كە خزمەتى خەلكى دەكەن و ھىچ پەيوەندىيەكى بەراوچوونىيانەو نىە، ھىندە بەسە كە خواست و ئارەزووى خزمەتكردنى راستگويانەى خەلكان ھەبىت.^(۶)

رەنگە لەوھش زياتر بوترىت، كەسى لىبووردە ناچار نىە ھەمان پارىزگارىيە بەھەمان بىرى پىويست بۆ ئەو بىرۆكەو مومارەسانە دەستەبەر بكات كە لەرووى ئاكارىيەو لەگەلئاندا تەبايە. بۆ نمونە (باكونىن) لەيەكەك لە ساتە رۆشەكانى پىشتگىرىدا لەئازادى، وادەبىنى كە تەواوى كەسانى پىگەيشتوودەبى دواى شۆرش بەشيوەيەكى رەھا ئازاد بن كە بتوانن (لەنيوان كەركەكانى دىكەياندا) تەبىر لە ھەموو رابوچوونەكانيان بىكەن و پەيوەندىيەكانيان رىكبەخەن، تەنانەت گەر ئامانجەكانىش ئاكارى بىت (وھ ئەوھى كەسانى سادەو مەست فريو بدەن، يان (خودا بىپەرسىن) بگرە تەنانەت لەپىناوى بانگەشەدا بۆ تىكشكاندى ئازادىي تەكە كەس و گشتىش، بەلام باكونىن بەو قايلىبوو كە مشتومرى گشتى فريودەرو تەلەكەبازو پەيوەندىيە ئازادەردەكان رىسا بكات، ئەويش بەو مەرجەى كۆمەلگە گردەنتى مافە مەدەنىيەكانى ھەر جۆرە پەيوەندىيەك رەتبەكەتەو كە ئامانج و ياساكانى دادپەرورەنە نەبن. بەو جۆرە ھەر پەيوەندىيەك بانگەشە بۆ وەلانانى لىبووردەيى بكات" لەرووى شەرىيەو دانى پىدا نانرىت" و ھىچ رىككەوتنىكىش لەگەلدا مۆركى پابەندبوون وەرنەگرىت و ناشتوانىت لىپىچىنەو لەقەرزاربارانى بكات.^(۷)

كەواتە رىگرى لەبەردەم كەسانى لىنەبوردە ناداپەرورەدا نىە كە بىروراي خۆيان ھەبىت و بانگەوازيشى بۆ بىكەن، بەلام ھىچ پىشتگىرىيەكى شەرى و پارىزگارىيەكان لىناكرىت، ھىچ نىشانەو بەلگەيەكى دانپىنانىشيان پىنادرىت، ئەگەر ھەر ئەندامىكى پىگەيشتووى كۆمەلگە وھ نىوەندىكى تەواوى ئاكارى مامەلەى لەتەكدا كرا، ئازادىي بىروراي بانگەشە بۆگردنىش بۆ ھەموان دەستەبەر كرا، ئەو كات فريوخواردنى فىكرى و ھەلخەلەتەندى ھەر كەسەك دەكەويەتە تەنھا ئەستوى خۆى. لەبەرامبەرىشدا، كۆى گرېمانەكانى تر ئارەزوومەندانى

سەرکوتکردنى دەر بېرىن لەراوبۇچوونە جىياوازى رەگەزپەرستى و بەھىزکردنى دامودەزگا گەللىكى نادادپەرور، تەنھادەكەوئىتە ئەستوى خۇى.

لەبەرەمبەریشدا، كۆى گریمانەكانى تر ئارەزوومەندانى سەرکوتکردنى دەر بېرىن لەراوبۇچوونى جىياواز رەگەزپەرستى و بەھىزکردنى دامودەزگاگەللىكى نادادپەرور، تەنھا بىمتەمانەيى لىدەخوئىنرئىتەو بەتەواوى تاکەكانى ترى كۆمەلگە، ئەم رىگرىه گریمانەى ئەو دەكات كە ھەندى كەس لایەنگىرى ئەو فیکرانە دەكەن، يان لەبەر ئەو پىشتر ئامادەى ئەو بوون و ئامادەشن كە ستم بەكەنە بىر و باوەریان، يان وەك پىوئىست ژىرو وریا نین تا بزەنن قایل بوونىان بەو راوبۇچوونانەیان چى لىدەكەوئىتەو. ھاوكات گریمانەى ئەو دەش دەكات بانگەشە بۆ سەرکوتکردن بۆخۇى خاوەن دیدىكى و رودو سەرکەوتوو لە دیارىکردنى ستم و دواتریش روو بەرووبونەو بە پلەیهكى گەورەتر.

ئەم گریمانانە زۆر شىرەكەر دەر دەكەون گەر لەپىگەى وىژدانى نموونەى ئاكارى لىبووردەيەو تەماشای بەكەین، چونكە دەبى وەك نۆوئەندىكى ئاكارى مامەلە لەتەك تاکەكاندا بکات و بواریش بۆ ھەموو كەسك بەرخسینىت چاكەى لىبووردەيى پەپرەو بکات، گەرچى ئەو دەش ئەگەرى بوونى مەودایەكى لىدەكرىت كە خراپەى لىنەبووردەيى داگیرى بکات. بۆیە ھاوكات دەبى دانبەوئەدە بنىت كە دژوارى کردەيى زۆر دەورى نموونەكەیان داو و مەرجه سەرەكى و پىوئىستىەكانى پەپرەوکردنى ئەم نموونە سەرکەوتوو رەنگە لەھەندىباردا كەم و زۆر ھەر دەستەبەرىش نەبن.

ھەندىك كەس رەنگە تا ئەو رادەيە لە بىرۆكەكانیاندا سەرسام و بىجۆلەبن كە تەننەت نەتوانن بەوردى بىر لەو راوبۇچوونانە بەكەنەو كەلەگەلئاندا تەبا نین، وپراى مامەلە لەگەل خاوەنەكانیان كە وەك رەكەبەرى ئاكارین، جارپكى تر رەنگە خۇمان لەبەردەمى كۆمەلگەيەكەدا بىننەو كە كەمىنەيەكى گەنگ، يان زۆرىنەيەك لەخۇ دەگرىت كە لایەنگىرى تەواویان بۆ لىنەبووردەيى ھەيە و لەدزى ئەو ئاكارەن كەلەپشت لىبووردەيەوئە. ئاخۇ حكومەت لە بارپكى لەو جۆردا ھەلەيە ئەگەر برپارى سووكکردن يان بەياساگردنى لىبووردەيەكەى بدات يان لەرى ھەلئارەنەو پراكتیزەى بکات، چونكە بەردەوامبوون لە لىبووردەيى رەنگە مەترسى زۆر بەرپرسىارىتى كەم بىت؟

شتىكى ناچۆر دەبىت گەر نكوولى لە ئەگەرى ھاتنە ئارای بارودۇخى لەو جۆرە بەكەین، بەلكو بانگەشەيەكى پوچ دەبىت گەر لەو باوەرەدەبىن كە ھەر وتەيەك نموونەى ئاكارى لەخۇبگرىت دەتوانىت ئەم جۆرە گەرفتە سىاسیانە چارەسەر بکات، بەلام ئەو دەمىننىت كە نموونەى ئاكارى لىبووردەيى پارىزگارىی لە خۇگونجاندن و بايەخى خۇیدەكات بەپى جەختکردنەوئە لەسەر سىماكانى ئاكارىبوونىكى يەكلاكەرەوئە دۆزە كەردارىەكان. چونكە لىبووردەيى بوو بە سنوردارکردنى خودى خۇى دەدات كاتىك ئەو پىوئىست دەبىت بۆ پاراستنى ئەو بەھا ئاكارىیانەى كە پاساوى دەدەن، بەلام ئامانجى ئاكارى لە لابردنى ئەو سنوورانەو رەخساندى بواریكى بەرفراوانتردا لەبەردەم لىبووردەيىدا نموونە دەگرىت. بۆیە ئەگەر حكومەتىك نەیتوانى وەك پىوئىست پەپرەوى لىبووردەيى بکات دەبى دان بەو شكستەيدا بەینى و سەرچاوەكەيشى دیارىبکات. (وەك وتنى ئەوئە كە كۆمەلگە خەللىكى زۆرى تىدایەو ناكرىت لەو دئىابىن كە ھەموویان لە شىو بەرپرسىارىتییەكەدا مامەلەو ھەلئوكەوت دەكەن)، دواتر بەرەو پىشەو ھەنگا و بنىت بۆ چارەسەرى شكستەكەى، بەلام ئەوئە لەسەروو

ھەموو بەھەندوۋەرگرتنەكەۋەيە، ئەۋەيە كە نەۋونە ئاكارىي لىيۋوردەيى ۋا دەكات كە دەبى ھەموو كەسەك
تواناي بەرپرسىاربوۋنى ئاكارىي تىدەبىت، ئەۋەش لەدزى ھەموو نەزەيەكى باۋكايەتتى ھەمىشەيە كە
پىيۋايە كەسانىك ھەن لە كۆمەلگەدا ھەرگىز ناتوانن لىيۋوردە بن، چونكە گرېمانە ۋ ئەگەرى لەو جۆرە لەگەل
بىرگەندەۋى ئاكارىي نىۋ لايەنە پۈزەتەيەكەي لىيۋوردەيىدا ناگونجىت.

گرفتیش لەگەل ئەم مشتومپردا لەۋەدايە كە زەمىنەخۆشكەرە بۇ رىزگرتن لە ھەندىك لەكەسانى بەرامبەر
نەك ھەموۋيان (ھەرۋەك سارتەر بەراستى تىيىنى ئەۋەى كىرۋە) پىمۋايە تاكە رىگەي گوزەراندى ئەم
دەرەنجامە ناجۆرە، لەگەل ھىشتەۋەي خۇمان لەچۈرچىۋەي پىرسى خود بەرژەۋەندىدا، لەۋەدايە كە
بەشپۈەيەكى ھەمەكى مۆركى ئاكارى بەخودەكانمان بەخشىن: لەو وتەزايەدا كە ھەموۋمان بەپىي بۇماۋە
زىندەۋەرگەلىكى ئاكارىن ھەر لە خودى خۇماندا بايەخدان ھەيە بەرژگرتنى بەرامبەر.. ئەۋەتا (گرىن) زۆر
بەجۋانى ئەم فېكرەيەمان بەمجۆرە بۇ دادەرپىژتەۋە كە دەلىت: "ئىستا دەبىنن ئەۋ خودەي مەۋقە ھەۋلى
بەدەيەننى دەدات، نە شتىكى ئەبىستراكت ۋ نە بى ناۋەرۋكەشە، بەلكو خودىكە پىشتەر چۆتە نىۋ بەرزترىن
فۆرمە خۆرسەك(فگىرى)يەكانى مەۋقايەتەۋە، ئەۋىش لەرپى بەرژەۋەندىە مەۋقايەتەكانەۋە، لەنىۋىشياندا
بايەخدان بە بەرامبەر. ديارە ئەۋەش بەرژەۋەندەگەلىك نىن پەيۋەستىن بەكەسانى بەرامبەر ۋ بەمەبەستى
بەدەستەيىنمانى رەزامەندىيان، بەلكو بەرژەۋەندەگەلىك بۇ خىرى ئەۋان ۋ بەدەش نايەت بەبى ئاگادارى ۋ
ھۆشمەندى بەۋەي كە ئەۋ كەسانە رازىكراۋن.)

ئەمەش دەگاتە دەرەنجامى دروست، بەلام ۋەك ئەۋە دەرەكەۋىت كە دۆزەكە ۋەلابىت يان لايكەمى پىرسەكە
لەۋمەۋدايەدا دەكرىتەۋە ھەۋلى گەشتن دەدات بە پاساۋى دانانى مافى رىزگرتن ۋەك پىرسىكى عەقلاى، بۇ
مەۋدايەكى تر كە لەھەۋلى پاساۋدايە بۇ گرېمانەي ئەۋەى كەخود، ھەر لەبۇماۋەدا خاۋزىارى رىزانە لەكۆى
كەسانى بەرامبەر. بەھەرەل، تىۋرى ھىگلىزم ھەندىك زەمىنەمان بۇ ئەم بۇچۈۋەنەبۇ دەستەبەر دەكات،
بەلام ۋەك پىۋىست نا، ۋىپراي ئەۋەش، ئەۋ راۋبۇچۈۋەنەي بەۋ شىۋازە دەخاۋان مۆركىكى ئاكارى بەخود
بدەن، لەبايەخى بوۋنى ماھەيەتە جۇراۋ جۇدەكانى ئىمە تەنھا خەسلەتگەلىك بىن كەدۋاجار بگەينە بىنەماي
(تەۋاۋكارى – كمال) كەلەسەر بناغەي بەدەيەننى خود بەرقەرار بوۋبىت، ۋەك گرېن دەلىت، بىگومان ئەۋكات
رىزگرتنى كەسانى بەرامبەر دەبىتە پىۋىستىەك لاي ھەر يەك لەئىمە، بەلام ھەرۋەك (سەيد جۈيك) تىيىنى
دەكات، دەرپىننىكى ئەۋتۇ لەئارادا نابىت بۇ كەسەك كە داۋاي قوربانىدانى لىبىكرىت بەخودى لەپىناۋى
خەلكىدا. دۋاجارىش، راستىەكەي ئەۋەيە كە ھەرژەۋەندىكى لەۋ جۆرە پىدەچىت فرەيەك، ھەمەرەنگىيەكى
زىاترىا كەمترى عەلمانىەت بىت بەسەر ئەۋ لاھوتىە سىروشتىە كە(لۆك) پەپرەۋى لىدەكرد، بۇيە گەر جارىك
لە جاران ۋا برۋانرىتە لاھوتى سىروشتى كە داکۆكى لىناكرىت، ئەۋكات ھالى ھەرژەۋەندەكانى لەۋ جۆرەش كە
بەۋ شىۋازە دەخاۋان مۆركى ئاكار بەسەر خودا سەپىن ھەمان ھال دەبىت.

ئاخۇ شىۋازىكى تر ھەبىت خىزمەت بەپاساۋى عەقلاىبوۋنى مافى سەرەكىي لەرىزگرتندا بكات، مەن لىرەدا
خاۋزىارى دۆزىنەۋەۋ پەردە ھەلەدەۋەم لەسەر شىۋازىكى ئەگەرلىكراۋ.

بەشپۈەيەكى بەردەۋام تىيىنى ئەۋە كراۋە كە، خودپەرسىتى يا خودىستى ۋىپراي ۋەك پىۋىست يەكانگىر نەبوۋنى
ئۆرگانىي لەتەك خودى خۇيدا، بەردەۋام ۋەك پالئەرىك ديار دەدات كە ناتوانىت راشكاۋانە دەمامكى سەر

روخسارى خۇي لابتات بەۋ مانايەى كەسى خودپەرست ناتوانىت ئەم خودپەرستىەى خۇي وەك ھۆكارىك بختە سەردەستى خەلگانى تر تا لە خزمەتى بەرژەۋەندىە تايبەتتەكانىدا بن. جا گەر دەبى ھۆكارىكى تر بۇ نواندىنى ھەلۋىستى لەۋ جۆرە بختە بەردەستىان، دەبى ئەۋ ھۆكارە بۋارى بايەخەكانىان بەشۋەپەك بدوئىت كە ببىتە پالئەريان بۇ نواندىنى ئەۋ جۆرە ھەلۋىستە، واتە خزمەتكردىنى بەرژەۋەندىە تايبەتتەكانى كەسى خودپەرست، بىگومان ئەم ھۆكارەش كارى لەۋ جۆرە مسۆگەر لەبەرەمبەردا بەھای بەرژەۋەندىەكانى ئەۋان بەكەمتر بگرىت) بەۋ گریمانەى كە ئەۋان، واتە خەلگانى بەرامبەر بەرژەۋەندىەكانى خۇيان دەزانن) بەۋ مانايە، دۋاجار دەزانن ھۆكارەكانى بەبىانۋو دانراۋ بۇ رەفتاركردن، تەنانت گەر لەپلەى يەكەمىشدا ئەۋپەرى پلەكانى خودبەرژەۋەندىيان لەبەرچاۋ بگرىت، بەلام دەبى لە ئاستى بەرامبەركاندا رىز بنوئىت، بەلام ئەۋە ناخۋازىت كە ئەۋ رىزە لەئاستى ھەموو تاكەكاندا بىت، چونكە تەنانت كاتى دزەكانىش لەنىۋان خۇياندا باس لە ئابروۋمەندى و قسەى پياۋانە دەكەن، پىۋىستىان بەۋە نىيە قسەكانىان بەسەر قوربانىەكانىاندا بەرجەستە بكەن، بەلام ئەۋە دەخۋازىت كە ھۆكارە پالئەرەكان بۇ رەفتاركردن كە دەبى ئاراستەى كەسىك بگرىت، پىۋىستە رىز لەھەموان بنوئى، بەۋ مانايەش، مرۇف دەتوانىت ئەۋە بلىت كە مافى رىزگرتن جۆرىك لە(ەقلىەتى دىالەكتىكى جەدەلى) لەخۇدەگرىت، كە تىايدا ئەم مافە پىشلى ناكرىت، بەبى پەنابردن بۇ جۆرىك لە نايەكانگىرى ئەزمەنگەرى كە ئەۋ وتەزايانە دىاريدەكات كە دەبى ھۆكارەپالئەرەكان بۇ رەفتاركردن دەستەبەردەكات. ئەى كەۋاتە دەبى ئەم وتەزايانە چۇن بن؟ باشە، پىدەچىت وتەزا سىاسىەكان نموۋەپەكى لەۋ جۆرەمان دەداتى، بەلكو رەنگە تەنھا نموۋەى بايەخدار بىت لەروۋى كردارىەۋە. بەھەر حال ھەمەكىبوۋن ئەم وتەزايانە لەۋ فىكرىەۋە نايەت كە دەلىت وتەزاكان دەشىت بۇ ھەر كەسىك بىت ئاراستەى بگرىت، چونكە فىكرەى لەۋ جۆرە دەشىت دەستەسەر پرسكەدا بگرىت، بەلكو لەۋ فىكرىەۋە ھاتوۋە كە پىۋاپە ئەگەر كارىكى لەۋ جۆرە نەكات، ئەۋ كات ئەۋ دەۋلەتەى جىبەجىپ دەكات رەعىەتى ئەۋتۇ لەخۇ دەگرىتكە دەۋلەت ھەلى كاركردىنى بۇ دەستەبەر نەكردوۋە، ئەۋەش دەبىتە ھەلئەكاندىنى ھەر زەمىنەپەكى سەرھەلدانى ئەركى سىاسى لای ئەۋ رەعىەتە. بەمجۆرە دەگەپنە ئەۋ دەرەنجامەى كە دەۋلەت كاتىك داۋاى (ۋلاۋ) لە رەعىەتەكەى دەكات، ئەۋكات دەبىت وەك مافىكى بنچىنەىى لەبەدەستەپنەى رىزگرتنىان خۇي پىيان بناسىنئىت. رەنگە ئەم داكۆكىكردنە لە ەقلانىبوۋنى مافى رىزگرتن داكۆكىكردىكى لاۋاز بىت، رەنگە كەسىكىش رەخنەى ھەبىت و بلىت: ئەم مشتومرو بەلگانە لە باشترىن حالەتلىاندا، تەنھا داكۆكىكردنە لەقسەكردن لەسەر رىزگرتن و لەراستىدا داكۆكۆيكردن نىە لە نواندىنى رىزگرتنەكە. لىرەدا دەبى دان بەۋەدا بنىنكە ھىچ شتىك ناتوانىت مۇركى ەقلانى لەۋ ئايدىۋلۇزىانە بسرىتەۋە كە دەمامك دەكەنە سەر شكستەكانىان لە رىزگرتن لە كۆمەللىك لە كۆمەلە مړۋىيەكان، ھەرچەندە بوۋنى ئەم ئايدىۋلۇزىەتانە سەرەنەپەكە دەبى دراۋى ساختە بىداتە دراۋى راستەقەنەۋ بەۋەش لەمىانەى شىۋازى تايبەتەۋە ئەۋ ەقلانىەتە جەدەلىە بختەروۋ كە مافى رىزگرتن ناودەنىت و دىاريدەكات. لەگەل ئەۋەشدا ھەر ھىندەى دەگاتە دانان بەۋەدا كە نەزەپەكى خودپەرستى سرك و ژىرىيەك كە رىزگرتنىكى ھەمەكىى بەرامبەر ناخۋازىت، دەتوانىت نەبىتە رىرەۋىكى شىلگىر بۇ كرده لەگەل خودى خۇيدا، ناتوانم بىناى ئەۋە بكەم كە چۇن لەگەشىتن بەم دەرەنجامە خۇ بەدوور بگرىن. ئەۋەى مرۇف دەتوانىت بىلىت ئەۋەپە كە ھەر ھىندەى دان بەۋ ەقلانىەتى جەدەلەتتەدا دەنرىت كەلەجۋارچىۋەپەكى

وتاریی دیاریکردودا مافی ریژنان دەسەلمیڤت کە دواتر لەشیوہیەکی شیاودا رادەگەییەنریت، کۆمەلێک ھۆکاری وریایی بەھیز لەئارادا دەبن کە خەلکی لەو بازنەو چوارچیوہیەدا کارەکانی خۆان لەئاست مافی ریژگرتنا بەراورد بکەن.

لێرەوہو لە سیاقیکێ لەم جۆرەدا، ناپەزاییەکی دی دیتە ئارا کە دەلیت: عەقلگەرای مافی بنچینەیی لە ریژگرتندا (تەناسوبی گردی) ھەبە لەگەڵ چوارچیوہیەکانی کارکردن دەکریت و ئەو تەعبیرەش ھەموو کەسیک دەگریتەوہ — چوارچیوہیەکی لەو جۆرەش بەشیوہیەکی نەمەتی لەنیو خودی خۆیدا ھەلگری جۆریک لە پرۆژە کرداری دەبیٹ کەبەبی دەستەبەرکردنی ھاوکاری کەسانی تر بەدیناھێنریت، ئەو ھاوکارییەش بەزۆرەملی نابیت، بەلکو ئامادەیان شتیکی خوازاوہو ئەو ئامادەییەشیان دەستەبەر نابیت تاکو ئەو ھۆکارانەیان پێنەدریت کە دەبنە پالەنەری ئامادەییان بۆ ھاوکاریکردن لە پرۆژەکەدا، لێرەشدا ئەوہ روونە کە پێدانی ھۆکارەکان بەشیوہیەک کە بییتە وەلامدانەوہی مافی بنچینەیی ریژگرتن، ھەر بەتەنیا ئەو ئامادەییە دەستەبەر ناگات، دەلیم ھەر لێرەدا تەنھا پێویستیەکەو بەس، بەلام ئاخۆ چوارچیوہگەلیکی لەو جۆرە ھەن: من وادەبینم کە بوونیان مەسەلەییەکی گرنگ و پێویستە، گەرچی بۆ ئان و ساتیش بیٹ، بۆ بونیادنانی تیۆری سیاسی ھاوچەرخی، چونکە یەکەم خواست و ئامانجی زۆر ھەن کە خەلکی بایەخیان پێدەدەن، بەلام بەبی ھاوکاری کەسانی تر بەدیناھێنرین، دووھەمیش ئەم ھاوکارییە لەزۆر باردا بەزۆرەملی بەدەستناپەت. کەواتە ئەم وتەییە خالی دووھەممان گفتوگۆی زۆرتەر دەخوازیت کە لێرەدا ناتوانم باسیان لێوہ بکەم، بەلام گومان لەوہدا نیە میژوو کۆمەلگەکی زۆری لەو جۆرە بەخۆو دیوہکە بنەمای زۆرەملییان پیادە کرووہ، (بۆ نموونە کۆمەلگەکی کۆنی ئەسپارتە). بۆیە دەبینین ناخوازم دیدیکی ھەمەگیر باسبکەم سەبارەت بەو توانا پراکتیزەییە عەقلگەرای دیاالەکتیک ھەبەتی کە مافی ریژگرتن دەسەلمین، ئەوہی لێرەدا جەختی لێدەکەمەوہ ئەوہیە کە مرقۇف بۆ نموونە ئەگەر لەمیتۆدەکانی بەرھەمەھێنان و دابەشکردنی تاقیکراوہ لە کۆمەلگە ھاوچەرخیەکانی ئەوروپادا وردبیتەوہ، ئەوکات دەتوانیت دان بە سنورداریی زۆرەملی، دواچاریش توانستی پراکتیزەیی ئەو مشتومرپانەکی لای ئیمە دابنیت کە لە عەقلگەرای دیاالەکتیکی دەکەن کە مافی ریژگرتن دەسەلمین و دیاریدەکەن.

ئێستاش دوا ئەوہی ئەم کێشەییەم روونکردوہو، دەخوازم مەسەلەکە لەم ئاستەدا بوەستینم و بگەرپیمەوہ سەر دۆزی مافی ئازادی. گەر لێرەدا واماندانا کە لەمبارمیەوہ عەقلگەرای دیاالەکتیک پێوہی عەقلگەرای بیٹ، ئەوکات ماھییەتی ئازادی دەبیٹە تەوہری ئەو باسەمان کە ماف دەگات، بەروانین بۆ راستیە ھەلومەرجە پێوہندارەکان بە خواست و پێداویستیە مەروپییەکانەوہ لە مافی سەرەکی و بنچینەیی لەریژگرتندا، ھەروەک لەسەرەوہ بینرا، ئازادی (ئەگەر شتیکی ھەبیٹ بەو ناوہو، کەئیمە مافمان تێیداھەییە، ھەرگیز دیاریناکریت تا ئەو دەمەکی مافەکانی دیکەمان دیاردەکرین، قایلکردنی خود بە وتەزای لەوہی کە مافی ریژگرتن مافگەلیکی تری نیگەتیی دینیتە ئارا کاریکی ئاسانە، وەک مافی ژیان، جەستە، ناامادەیی ئەو موعاناتانەکی کە دەکریت خۆیان لێبەدووربگریٹ، ئەوہی کەمتری ش رۆنە، ئەوہیە کە ئاخۆ دەکریٹ مافگەلیکی پۆزەتیفی لەو جۆرە، یان مافەکانی خاوەنداریتی، بەو شیوہیە ھەراھەم بەینریت. لەبەر ئەوہی من خوازیاری رۆچوون نیم بەم بابەتانەدا، ھیندە بەسە کە بلیم تاییبەتکاری تەواو بۆ ھەر مافیکی لەئازادیدا لەمبارە بەھەمان جۆر رۆن

لەنيوان چەندىن ريگەدا — كە هيچيان ھەر تەنھا رەھەندىكيان نيە، كە(برلين) دەخوازيت لىيانەو ە بگاتە ويناكردى پارادۆكسەكانى نيوان ئازادىيە(نيگەتيف)و(پۆزەتيف)ەكان، رەنگە پارادۆكسى ديارو ھەژموندار ئەو ە بىت كە دەلتىت ئازادى نيگەتيف ئەو ئازادىيە كە بە(ئازادى رەوا) نابراو، ئازادىي پۆزەتيفىش برىتييە لە مافى دەرپرېنى سىياسى لەنيو دەولەتتيك لە دەولەتاندا .. لەبەر ئەو ەى (برلين) جەخت لە بوونى پارادۆكسى لەنيوان ئەو دوو ئازادىيەدا دەكاتەو، دەبينىن نكولى دەكات لەبوونى ھەر جۆرە پەيوەندىيەكى ئۆرگانى لەنيوان ئازادىي رەواو مافە ديموكراتىيەكاندا، بەمجۆرەش تەعبىر لەو نكولتيكرەنە دەكات: " ئازادى بەو مانايە(واتە بەمانا نيگەتيفەكەى) ، لەرووى لۆژىكيەو ە هيچ پەيوەندىيەكى بەديموكراتىيى و خود ولاتىيەو ە نيە، خود دەسەلاتى دەتوانىت گرەنتىيەكى باشترمان بۆ پاراستنى ئازادىيە مەدەنيەكان بۆ دەستەبەر بكات .. ھەر ئەمەشە واىكردوو كە ئەنارشيستەكان بەرگرىي لىبكەن، بەلام هيچ پەيوەستىيەكى پىويست لەنيوان ئازادى تاكە كەسى و دەسەلاتى ديموكراتىدا نيە.

كەواتە وەلامى پرسىارى: كى حوكمى من دەكات؟ بەشيۆەيەكى لۆژىكى جىاواز دەبىت لە پرسىارى: حكومەت تا چ ئاستىك دەست لە كاروبارم وەردەدات؟ بۆيە پارادۆكسى گەورە لەنيوان ھەردوو جەمكى ئازادى پۆزەتيفو نيگەتيف لە كۆتايى شيكارەكەدا لەدوتويى ئەم جياكرەنەو ەيە داىە.

لەلايەكى ترەو، بۆچوونەكەى(برلين) لىرەدا رەت ناكريتو، چونكە بەشيۆەيەكى ديارىكراو، لەبارى كردارىيەو ە حكومەتگەلىكى نا ديموكراتى ھەبوون كە توانىويانە پارىزگارى لە مافى ئازادى و مافە مادىيەكانى ترى رەعيەت بكەن، بەشيۆەيەكى باشتر لەو ەى زۆرىك لە حكومەتە ديموكراتىيەكان، بۆ نموونە (بروسىيا) لەسەردەمى(فرىدرىك)ى گەورە، (نەمسا) لە سەردەمى (جوزيف)ى دووھەم و ئۆگەنداش لەژىر كۆلۇنىيالىزمى بەرىتانىادا نموونەيەكى ترى گونجاو. لەگەل ئەو ەشدا، من دەخوازم بلىم جۆرىك لە پەيوەستى ھەر ھەيە، مادامەكى پاساوى دانان بەمافى ئازادى لە پاساودانەو ە بۆ مافە ديموكراتىيەكان دەردەكەوئىت: مرقۇ ناتوانىت وەك مەسەلەيەكى عەقلىگەرايى بۆ مافى ئازادى بروانىت، تەننەت گەر دارى مافى يەكەميان بين بەبى دووھەميان، ئەو مشتومرەنەش كە داكۆكى لەم ديدە دەكەن.. لەبنچينەدا دەگەرپىنەو ە بۆ ئەو عەقلىگەرايىيە دىالەكتىكيەى كە مافى ئازادى رووندەكەنەو ە ديارىي دەكەن. جا گەر چوارچىۆەى مشتومرى سىياسى و گەتوگۆى كردارى و دەستەبەركردى ھۆكارەكانى پاسا و دانى ئەو كارە بەشيۆەيەكى عەقلانى رىزگرتن لەمافى ئازادى بخوازيت، بىگومان چوارچىۆەيەكى لەو جۆرە وەك رىزگرتنىكى عەقلانى لە مافى بەشداربوون لە سەپرورى سىياسىدا دەردەكەوئىت. چونكە بەلايەنى كردارىيەو ە دەبى ئەو ە چى بىت كە بكرىتە تەو ەرى باسو خواسەكان لەگەل بەرامبەرى گەر بەر لە ھەمو شتىك مامەلەمان لەگەل بەرامبەردا وەك زىندو ەرگەلىك نەبىت؟ دەبى بەر لەو ەى هيچ كاريكىش بكەن ئىمە راو ۆچوونەكانيان بەھەند وەربگرىن؟ گەتوگۆى كردارى لەھەموو بارىكدا لەسەر بنەماى برپاردەركردن و ملدان بەرقەرار نابىت، بەلكو بەروونى لەو ۆيە پىگەى خۆى وەردەگرىت كە ھەژمونى هيچ دەسەلاتىكى سەپىنەر لەئارادا نەبىت كە پىشەو ەخت بوونى ئامادەيى بۆ وەلامدانەو ەى راو ۆچوونەكانى بەرامبەر بسەپىنى و پلان و نەخشە تايبەتەكان ھەموار بكاتەو ە ھەركات بەرامبەر لەئاستى سەپرورى ھەر بزافو جۆلەيەكدا ناپەزايى و ناتەبايىيان خستەروو، بەمجۆرەش زەمىنەى

گريمانه مافى ئازادى كە وەك بوونە وەمىكى بەئەۋەز پىمان رەۋا دەبىنرى، پىدەچىت ھەر ھەمان زەمىنە مافى بەشدارىكىرەنمانە لە پىرۇسەى دەرکردنى بىپاردا لە دەۋلەتدا.

ئەۋەى لەم مشتومرەۋە بەرھەمدىت برىتىيە لە مافى بەشدارىكىردن!

من باشى و جۇرى و ئەم نىكىبوونە ۋەيە لەۋەدا دەبىنم كە ھەۋلىك نىە بۇ ھىنانە ئاراي مومارەسەى مافە دىموكراتىيەكان، نە وەك ئەۋەى جۇرىك لە تەۋافوق بىت(لوك)، نە وەك مومارەسەىيەكىش كە تىايدا ئەركىك بەسەر مەۋقدا بەسەپىنرىت كە دەرگا خۇى لە باردا بگرىت گەر كەسانى دى بەسەرياندا بەسەپاندايە، (رۇسۇ). ئەۋىش لەبەر ئەۋەى ھىچ كام لەم دوو ۋىنەيەى مومارەسەىكىردنى مافە دىموكراتىيەكان، بايەخىكى زۇر نادەن بە ھەلومەرجى كەسىكى سەربە كەمىنەيەك لە كەمىنەكانى نىو بازنىە دەسەلاتىك كە زۇرىنە بەرپەۋەى دەبات. كەۋاتە دەبى كەسىكى لەو جۇرە مل بەياسايەك بدات كە لەدزى ئەو دەنگى پىدراۋە؟ دەبى ئەم ياسايە بەسەرخۇيدا بەسەپىننى لە ميانەى دەنگىپىدانىيەۋە لەدزى خۇى؟ لەراستىدا پىچو پەناى زۇر ھەن كە دەرگىت لەپىناۋى رزگارکردنى رەۋالەتەكاندا پەنايان بۇ بىرىت، بەلام من يەكىكى دروست ۋەقەناعەت پىھىنەر شك نابەم.

ئەم نىكىبوونە ۋەيە لەمىانەى سووربوونەۋە لەمافى بەشداربوون لە سەپروراتى بىپاردروستىكىردنى دەۋلەتەۋە لەو جۇرە ئاستەگانە خۇ بەدوور دەرگىت،نەك لە جەخكىردنەۋە لەسەر پىۋىستى بۇ تەۋافوق وەك بىنەمايەك بۇ مافە دىموكراتىيەكان. بىگومان لەمىانەى لاۋازكىردنى وتەزاي تاكەكانەۋە ئەمكارە دەكات.

كەسىك كەلە مشتومرىكى گشتىدا بەشدارىدەكات رەنگە لە دەنگداندا شكست بەپىننىت تەنانەت گەر ھەستى واپىت كە ئەو باشىرىن وتوۋىزو بەلگەى ھىنابىيەۋە لەم مشتومرەكاندا.

گەرچى ئەم خەسلەتو سىامايەكى نەناسراۋە لەشىۋەى مشتومرە كىردارىيەكان، ھەرچەندە ەفلگەرايى لەسەپرورەتيا ھەژمون و پىگەى ھەبوۋىت، رەنگە بەھىۋابىن كە رەزامەندىي كەسانى تر وەدەست بەپىننىن، بەلام نابى چاۋەرپى ئەو رەزامەندىيە بىن يان داخۋازى بىكەين.ئەۋەى دەتۋانىن داۋاي بىكەين برىتىيە لە رىزگرتىكى پىۋىست لەلەيەن ئەۋانەۋە كە گوى لەراۋبوۋچوونەكانمان دەرگىن، ۋىپراى بواریپىدانمان بەۋەى كە ئىمەش گوى لەراۋبوۋچوونەكانيان بگرىن ۋەئەۋانىش بەجىدى مامەلە لەتەك دىالۇگەكانماندا بىكەن ۋە رىگەمان پىبىدەن ھەلەكانيان راستبەكىنەۋە ۋە.....ھتەد. ئەم داخۋازىيە بەئەۋەزەشە كە لەبىنچىنەى مافە دىموكراتىيەكانماندايە.

لەم خالەدا، دەتۋانىن بگەرپىنەۋە بۇ پىرسى لىبۋوردەيى ۋە پاساۋدانىشى، مافى بەشدارىكىردن ئەركى رىگەدان بەو بەشدارىكىردنە بەسەر ھاۋلاتياندا دەسەپىننى. ئەم رىگە پىدانەش بەھىچ جۇرىك لەگەل لىبۋوردەيى لە تەبىركىردن لە ھەلۋىستە سىاسىيە جىاۋازەكان لە كەسانى تر جودا ناكىتەۋە، يان لەگەل دەرخستنى ئەو ھەلۋىستانە بەدىالۇگو گىفتوگۇكىردن. ھەر لىرەشەۋە لىبۋوردەيى لەگەل جوداخۋازى سىاسى، يان ئۇپۇزسىۋىنى سىاسىدا نابى وەك ئەۋە سەپىر بگرىت كەلەرىزگرتن لەمافى ئازادىيەۋە سەريان ھەلگرتىت.چونكە ئەم مافە جۇرىك لەپاساۋدەھىننىتە ئارا بۇ لىبۋوردەيى سىاسى، ھەرۋەك چۆن رەفتارىكى بىزىان بەپىننىتە ئارا، بەلام لەبەر ئەۋەى جوداخۋازى سىاسى لەھەندى باردا ھەرەشە دەبىت بۇ سەر مافەكان(بۇ نموونە ھەرەشە دەبى بۇ سەر خاۋەندارىتى ۋە سەربەستى، ئازادى) ئەۋكات لىبۋوردەيى لەسەر ئەم تاكە زەمىنەيەدا سنووردار دەبىت.

داكۆكىكردن له لىبووردەيى سىياسى بەگەرەنەو تەنھا بۆ مافمان له ئازادىدا، مەسەلەيەكە رەنگە بازدانىك بەسەر ناوەرۆكى سىياسىيەى ئەو كەردارەدا بىننەتە ئارا كە دەبى لىبووردەييان له ئاستدا بنوینين. بەپىچەوانەيشەو، دەبينين ئەگەر داخووزى بۆ لىبووردەيى نواندننى سىياسى بەروونى لەسەر بنەماو بنچينەى مافى سىياسى و بەشدارىكردن دامەزرايەت، دەشەت ئەم لىبووردەيى بەدلىيى زياترەو بەسەيت ئەويش لەبەر ئەو دەى گەر مافى بەشداربوون — وەك پىشتەر باسەم لىوەكر — هاودەمى داراى هەر مافىك لە مافەكان بىت، ئەوكات داكۆكىكردن لەو مافەو ئەركى لىبووردەيى سىياسى هاودەمى، دەلالەتەك لەخۆدەگرەيت كە هەچ مشتومرەك لەبارەى مافەكانمانەو لەئازادىدا بۆى دەستەبەر ناكەيت.

لىببوردىيى و مافى ئازادى

ن/تۆماس بالدوين

ھەلۈمەرجى زۆر ھەن كە باشتر وايە دەولەتان لەئاستى ھاۋلاتياندا لىببوردىيى. لەھەندى ھەلۈمەرجىشدا لىببوردىيى ھەر تەنھا باشبوون و ھىكمەت نابى، بەلكو دەپتە ئەرك. ئەم ئەركەش وا راقە دەكرىت كەلە مافى ھاۋلاتيانەو سەرچاۋە دەكرىت لە نواندى لىببوردىيى لەئاستياندا، زۆرجارىش وەك ماف لەئازادىدا بۇ ئەم مافە رۈنراۋە، ئامانجى سەرەكش لەم لىكۆلئىنەو ھەيە تىپروانىنە لە مافمان لەئازادى لە رىيى وردىبەنەو لەو ئازادىيە كە دەكرىت راستگۆيانە بەمافى خۇمانى بزانين و تىپروانىنىشە لەو زەمىنەيە ئەو گرىمانەيە لەسەر بەرقەرا بوو كە دەللىت ئىمە مافى خۇمان ھەيە لەو ئازادىدا بەيەكسانى. ئەو ھەشمان بۇ رووندەپتەو كە ئەركى لىببوردىيى ھەر تەنھا لەمافەكمانانەو بۇ ئازادى سەرچاۋە ناگرىت. بەو ھۆيە مافىكى سىياسى روونتر ھەيە كەلەسەر بنچىنەو ئەركى لىببوردىيى دادەمەزرىت.

لىرەو دەو لەرپى وردىبەنەو لە تىۋرە سىياسىيەكەي(لۆك) دەو لىكۆلئىنەو لەمافەكمانان دەكەم لەئازادى. ديارە ئەمەش دەسپىكىكى شياۋە بەھۋى ئەو داکۆكىە بەناوبانگەي(لۆك) لە لىببوردىيى ئاينى كرى، بەلام من زياتر سەرنجەكان لەسەر كىتبى(دراسات فى الحكم) لۆك چرەكەمەو، كەتيايدا نووسەر ئەو تىۋرە سىياسىيە باس و ديارىكرەو كە بەبەلگەو مشومرپكى داکۆكىەرانەي لە لىببوردىيى ئاينى كرىو(ھەرچەندە پراكتىزەي تىۋرى لىببوردىيى ئاينى لە لىكۆلئىنەو دەو ھەمەدا باسى لىۋەكراۋە). گەرچى تىۋرەكەي لۆك كەموكرتى زۆرى تىدایە كە دواتر باسيان لىۋەدەكەين، بەلام پىشموايە ئىمە تەنھا لەرپى كاركردن بەراۋبۇچونەكانى ئەو دەو دەتوانين ئەو رىگەيە بدۆزىنەو كە دەمانگەيىنئە راستەقىنە(ھەقىقەت) لەم پرسەدا.

لۆك(لەھەردو لىكۆلئىنەو كەيدا) بەجەختكردەنەو لەسەر ئەو دەستپىدەكات كە ھەموو مەۋقەكان(ئازادىيى سىروشتى) يان ھەيە. بەلام ئەم ئازادىيە سىروشتىيە (مۆلەتدان نىيە) بەو دەو خاۋەنەكەي چىي بوپت بىكات، بەلكو بەپىچەوانەو، ئازادىيەكى مەرجدارە بەئاكارەو، يان وەك لۆك خۇي بە(ياساى سىروشتى) ناۋى دەبات. لۆك بۇ ئاكارىبوونى ئەرك و جەبەر(ناچارى لەپابەندبوون) وەك سىستەمگەلى ئەو ياسايانە دەروانىت كە دەربىرى سىروشتى ئىمەن وەك زىندەوەرگەلىكى ژىر كە خۋاى خىر دروستى كرىووين(دواتر باس لەم چەمكەي ئاكار دەكەين). لىرەو، مادامەكى مافمان لەئازادى مافى مامەلە ھەلسوكەوتەمان بەپىچەوانەي ياساى سىروشتىيەو ناداتى، ھاۋكات مافى لادانىشمان لە ئەرك و پابەندبوونى سەنتىيالىزىمى خۇي ھەيە نەك ھەر لە تىۋرەكەي(لۆك)دا، بەلكو لەھەر تىۋرىكدا سەبارەت بەئازادى كە دەكرىت قىۋلى بىكەين. ئىمەش، بۇ ئەو زياتر لەتىۋرەي لۆك وردىبەنەو، دەپى زياتر وردىبەنەو لە دىدو بۇچوونەكانى لەبارەي ئازادىيى سىروشتىو ناۋەرۈكەكانى(كى ئازادە)، لەھەلۈمەرجەكانى(كەسى ئازاد، ئازادە لە ... ئامانجەكانى(كەسى ئازاد، ئازادە لە ..) يەكەم بابەتەكان ھەن: نەك ئەو بابەتەنەي كە لۆك بە روونى لە بارەيانەو دەللىت ھەموو مەۋقەكان وەك ئاۋابن ... بەلكو وەك مەۋقەگەلىكى ژىر.. "ئىمە بەئازادىو بەژىرى لەدايكبووين" كەۋاتە راقەكردى ئەم ئامازەيە بە عەقلىگەرايى پەيوەستە بە پەيوەندىيى ئازادىيى سىروشتى بە ئاكارىبوونى ياساى سىروشتىيەو كە

بەدوو جۇر تەعبىرى لىدەگىرىت: رېگەي يەكەم ئاسانتر، ئەۋەيە كە لۇك ۋەك پىرسىكى پېۋستو تەۋاۋ بۇ ناسىنى ياساى سروشتى لە عەقلانىيەت دەرۋانىت، لىرەشەۋە ھەر تەنھا زىندەۋەرە ژىرەكان دەتۋانن بەگۈنجاۋى لەگەل ئەخلاقيەتى ياساى سروشتىدا مامەلە بىكەن، دۋاجارىش ئازادىبن. رېگەي دۋۋەمەيش لە بىرگەيەكدا كورتو رونكراۋەتەۋە كە لۇك تىايدا دەنۋوسىت: عەقل(ئاۋەز) بۇخۇي ياساى سروشتە(نەك عەقل ئەم ياساىيەمان فېر بىكات) ئەمەش ئەۋ دىدە تەقلىدىيەمان پېشنىار دەكات كە پېۋاىيە ياساى سروشتى خۇي لە رېشەدا عەقلانىيە، لىرەشەۋە ھەر ئەۋانە بەئاۋەزن(عاقلىن) كە ژيانى پىدەگۈزەرىنن، بەپېچەۋانەي ئەۋانەۋە كە تەنھا دەپناسن و مامەلەي پېناكەن. ئەۋ مەرجانەش كەبەشىۋەيەكى تايبەتى لەئازادىيى سروشتىدا ھەن تەنھا بىرىتىن لە دەسەلاتى سياسى. ئازادىيى سروشتى ئازادىبۋنە لە ھەموو فۇرمەكانى دەسەلاتى سياسى، وتەزا سەنتەريەكانى لۇكىش لەگەل (سىر رۇبەرت فىلمەر)دا لەۋەدا چىرپۇتەۋە كە مادامەكى ھەموو زىندەۋەرە بەئاۋەزەكان ئەم مافى ئازادىيەيان ھەيە، كەۋاتە دەسەلاتى سياسى رەۋايى نايىت تا ئەۋ ساتەي ھاۋلاتيان دەسبەردارى ئەۋ مافەيان دەبن و مل بەدەسەلات دەدەن. ھەرچۇنلېك بىت، ئازادىيى سروشتى ھەر تەنھا ئازادىبۋن لە دەسەلاتى سياسى نىيە، بەلكو ئەۋەش دەخۋازىت كە گەلىكى تر بەمەبەستى رېگىر لە ۋەرگرتنى ئامانجەكانى ئازادى دەست لەكارى گەلىكى تر ۋەرنەدات. بەشىۋەيەكى گشتى دەلىين ئازادىيى سروشتى ئەۋەيە كە مۇۋق بەۋەي كە ھەيەتى، شتىك بىكات كە خۇي بەشياۋى دەزانىت، بەلام بەۋ مەرجەي لەچۈرچىۋى ئەخلاقيەتى ياساى سروشتىدا بىت. بۇيە بەھۋى بۋونى مەرجى لەۋ جۇرە لەئازادىيى سروشتىدا، گەرنىتى گەيشتن بەئازادىيى سروشتى لەھەلومەرجىكى سروشتى - بەر - لەسياسىدا لەئارادا نايىت: چۈنكە ھەلومەرجى سروشتى دەگۈرپىت بەھەلومەرجى جەنگ، ئەۋ دەمەي خەلكى ئازادىيى سروشتىيان لەدەسەتدەدەن، بىئەۋەي مافيان لەۋ ئازادىيە لەدەستبچىت، بەلام لەدەرەۋەي ئەۋ چۈرچىۋەيەدا دەبن كە سەر بە دەسەلاتىكى سياسى بن، ۋىپراي ئەۋەي گەر روۋبەرۋو بىروانىيە پىرسەكان، دەبىنن لۇك، بەھۋى بۋونى ئەم رېگەيەۋە كە مۇۋق تىايدا ئازادىيە سروشتىيەكان لەدەستدەدات، دەيتۋانى بلىت دەسەلاتى سياسى ھەر لەبەر پاراستنى ئەۋ ئازادىيە دامەزراۋە، ھەرچەند ئەم تىيىنيە لەسەرەتادا، وات دەرەكەۋىت پارادۇكسى(ناكۇك) بىت، مادامەكى ئەۋ ئازادىيە كە دەخۋازىت بەۋ جۇرە پارىزگارى لىبىكرىت ناتۋانىت بۇ مۇۋق بىيىتە ئازادىيەكى تەۋاۋى سروشتى.

لەبارەي ئامانجەكانى ئازادىيى سروشتىيەۋە، ئىستا پېۋىست بە وتنى شتى زۇر ناكات، تەنھا ئەۋە نەبىت كە ئەم ئامانجە لەۋ كىردەۋەدو ھالەتەنە بەدۋور دەگرىت كەلە روۋى ئاكارىيەۋە رېگەيان پىنادىرپىت. (لۇك) ىش پىرسەكە بەمجۇرە لىدەكات: ئازادىيى مۇۋق بىرىتييە لە(ئازادىيى لە ھەلسۈكەۋتو بەرپۋەبىردنى كەسىتى و كىردارو مالو مۇلك ۋە ھەموو شتەكانى خۇي، لەچۈرچىۋەي ئەۋ ياساينەدا كەلەسايەيدا دەۋى، بەۋ جۇرەش دەبى لە جەۋرى ۋىستى كەسانى تر بەدەر دەبىتو بەۋپەرى ئازادى بەپىي ۋىستى تايبەتى خۇي كاربىكات.

ۋەك دەبىنن، لۇك سوۋرە لەسەر بۋونى گرېدانىكى نىۋەرۇكى لەنىۋان ئاكارىبۋونى ياساى سروشتى و ئازادىيە سروشتىيەكانماندا. بەۋ ھۇيەشەۋە جەخت دەكاتەۋە كە ئەم ئازادىيە سروشتىيە بىنجىنەي كۇي ئازادىيەكان پىكدەھىنىت، پېۋاىيە ئەم گرېدانە لەنىۋ خۇدى خۇيدا راستىيەكى گشتى لەخۇدەگرىت كە ۋەك ئازادى، خۇدى ئازادىش دەگرىتەۋە، ئەۋ شتەش كە دەبى ئەۋ پەيۋەستى و گرېدانە دابمەزىنىت، دىدى مۇۋقە كە تىايدا دەكرىت لاھوتى و عەقلانىش بىت لەيەك كاتدا، لەلايەك دەبىنن ياساى سروشتى ۋىستى خۋاىيە و مادامەكى

ئىمەش ئافرىدەگراوى ئەوين، ئەوا ئەم ياسايە بەتەوافوق لەگەل ئەودا ئىمەى دروستکردوو. لەلايەكى دىكەشەو، دەبينىن(عەقل) ياساى سروشتى، كەواتە ئىمە دواجار، وەك زىندەوهرى بەئاوز ناچارىن بە فەرمانرەوايى. لىرەشەو ئەو شىوازە ھەرچۇنئىك بىت كە ياساى سروشتى بەھۆيەو تەعبىر لەبنەما سەرەكەكانى بونمان دەكات، گەر ئازادىمان بەو مانايە بىت كە بە تەوافوق لەگەل سروشتى تايبەتى خۆماندا وەك زىندەوهرگەلى بەئاوزو خواوەندى مامەلە بکەين، ئەو شىو تەعبىرە دەمانگەيەنئە ئەودى كە ئەوخلەقىەتى ياساى سروشتى ئازادىمان سەرکوت نەكات، بەلکو پارىزگارى لىدەكاتو مەوداكانى بەفراوانتر دەكات". حالەتى لەو جۆش بەرھەمدىت گەر بەو شىوہىە برۋانىنە مەسەلەكە گەر ئازادبوونمان ماناى ئەو بىت بە تەوافوق لەگەل سروشتى تايبەتەماندا رەفتار بکەين، گەر بەو جۆرەش برۋانىنە لۆك ماناى پەيردەنمان دەبىت بە رەگەزە پۆزەتەقەكانى نىو بۆچوونەكانى لەبارەى ئازادىيەو. گەيشتن بە وەلامى پرسىارى لەمەر زانىنى ئەودى كە ئەم راقەيەى لۆك پاساوى ھەيە، بەلام لىردە پىويستمان بەو نىە، چونكە بە گەرانەوہمان بۆ سەرەتا تيۆرەكانى لۆك كە دەلئيت ئىمە مافى ئازادىي سروشتىي خۆمانمان ھەيە، دەكرىت وەك بانگەوازيك برۋانىنە ئەم بۆچوونەى بەودى كەئازادىي سروشتى تاكە ئازادىە كە مافى سروشتىمان ھەيە لەئاستيدا. گەر شىواى ئەم بۆ روانىنەمان وەك شىوازيكى شياو دانا، ئىدى نكولىكردن لەو پىويست نابىت كە مۆلەتدان ئازادىەكە شايستە بەم ناودى نىە (تەنانەت لۆك بە Liberty ناوى بردوو) ئەودى مرقۇ پىويست بە وتنى دەكات ئەوہيە كە ھىچ مافىكى سروشتىمان لەمجۆرە ئازادىەدا نىە. رۆلى ياساى سروشتىش لەپىئاسەگردنى ئازادى سروشتيدا ئىستا بەشىوہيەكى رىژەيى ئىشكالىەتى نىە: ئەو ئاسانترە كە بزاني چۆن تاكە ئازادىەكە مەرجدارە بە ئاكارىەتى ياساى سروشتىيەو، وەك لەودى بزانيى يا ببينىن كە ئازادى لەو جۆرە تاكە ئازادىي راستەقىنەيە. دەرەنجامىش ئەوہيە كە دەكرىت مرقۇ رەگەزە پۆزەتەقەكان لە دىدى لۆكد لەمەر ئازادىيەو دەرەيئىت، ئەگەر خۆى لە پرسىارى(ئازادى چيە) بەدوور بگرىت. لەراستىشدا ھەموو ئەو بەھەندوهرگرتنەنى كەركوك بۆ پىشتگىرىي لە وتەزاكەى بەودى ئازادىي سروشتى، تاكە ئازادىي رەسەنە .. بەھەندوهرگرتنەكان پەيوەستن بە سروشتى ئىمەو وەك زىندەوهرى بەئاوزو ئىلاھى ،،، رۆلىكى دەمىنى، بەو سىفەتەى پاساوكەلىكن بۆ گریمانەكان بەودى كەبەشىوہيەكى رەھا مافگەلىكى سروشتىمان ھەيە.بەلام لەبەر ئەودى بەھەر شىوازيك بىت دەبى لىردە باسيان لىوہ بكرىت، بەلام لەبارەى چەمكىەو رەوونتر دەبىت گەر لەبارەى حىسابگردنى گشتىەو بۆ ئازادى بەو جۆرە وەلايان بنىين. ئالۆزيەكى تر لە وتەكانى (لۆك)دا ھەيە سەبارەت بەئازادىي سروشتى لەو واقعەو سەرھەلدەگرىت كە ماف لە ئازادى سروشتى لەنىو خودى ياساى سروشتيدا دەستەبەر دەبىت، ئەويش بەو ھۆيەى مەسەلەكە واپىدەچىت كە جۆريك لەخولخواردنى ناسەرکەوتووى ھىنابىتە ئارا: ئازادىي سروشتىي بەدەستەواژەكانى ياساى سروشتى ديارىدەكرىت كەلەچارىوہى مافى ئازادىدايە. ئەمەش كتوپرەكەمان بۆ دروست دەكات لە پرسىارىكدا كە ئاخۆ ئەم دوانە كاميان لەپىشەوہن: ئازادى يان ياساى سروشتى؟ وەلامى لۆك ئەوہيە كە ھەردووکیان پىكەوہن، لەگەل ئەوہشدا دەبى بگەين بەودى كەچۆن ماف لەئازادى، يان مافى ئازادى دەتوانىت لەچارچىوہى ياساى سروشتيدا بەرجەستەو دەرکەويٹ بىئەوہى لەو خولخواردنە ناجۆرەدا رۆبچىت لە ميانەى پىئاسەگردنەماندا بۆ ئازادى سروشتىي. من پىموايە دەتوانىن بەشىوہيەكى باشتر بگەينە ئەو لەرپى وىنەگردنىكى پە بە پەيى(ھەنگاو — ھەنگاو ياساى

سروشتی. با پیناسه یاسای سروشتی بنه پرتی بکهین، وهك ئهرکی ریزگرتن له ئاستی کهسانی دی له ژیان و تهندروستی و جولّه و خاوهنداریتی، لیڤه شه وهو له گهڻ بهردهوامی یاسا سروشتیه کهدا، ئه وکات ئازاد دهبین له وهدا که چی بخوازین بیکهین، بهو مهرجهی ریزی مافه سروشتیه بنه پرتیه کانی کهسانی تریش بگرین، بهلام ههرچونیک بیّت، ئهم ئازادیه له نائامادهیی ئهرکی رهفتارکردن به شیوهیه کی حیوازا له لایهن خۆمانه وه به ولاره شتیکی زیاتر نیه، ههر وهك شتیکی ئه وتوش له ئارادا نیه که دهبی بهرامبه ریزی لیڤگرین. که واته، له گۆران و وهرچهرخاندا له یاسای سروشتی بنه پرتیه وه بو یاسای سروشتی ته ووا، دهبی وهك مافیك مامه له له گهڻ خودی ئهم ئازادیه دا بکهین. به ههر حال، بنچینهی دهرکهوتنی خولخواردنه کهی که پیشت باسمان لیڤکرد لیڤه دایه، لهو ساته وهخته وه که ئهم ئازادیه دهبیته ماف، دهبی دووباره دهرکه ویته وه، بهلام له چوارچیوهی خهسله ته تایبه ته کانیدا، بهو هوپیهی ئه گهر ئازادی مافی هه موو که سیك بیّت، دهبی ئهم ئازادیه که به رهقه رار بیّت، ئهو ئازادیهی که ئیمه مافمان تیایدا هیه، نا کریت هه مان ئهو ئازادیه بیّت که له چوارچیوهی یاسا سروشتیه بنه پرتیه کهدا چی بخوازین بیکهین، چونکه ههر هیندهی ئهم ئازادیه دهبیته ماف، ئازادی هه موو کاتیک به مافی کهسانی تر له ئازادیدا سنووردار دهبیّت، لهو مانایهی ئازادی دهبیته کرده وه گه لیك له سنوری یاسای سروشتی ته ووا و گوزهر ئه کات.

بهمجۆره، ده کریت په یوهندی گۆراوهی نیوان ئازادی و یاسای سروشتی روونبکریته وه، بیئه وهی باسی خولخواردن بکهین.

ویپرای ئه وهیش، دوو خال هیه که دهبی لیڤه دا جهختیان له سهر بکهینه وه. یه که میان ئه وهیه که دهبی ئاکاریبوونی دیاریکراوی یاسای سروشتی نیوه پۆکیکی دیکه ی جگه له ریزگرتن له ئازادیش له خو بگریت. چونکه بهبی بوونی یاسایه کی سروشتی سهره کی پشت پیڤه ستراو ده کریت پیناسه ی ئازادی بکریت بهبی گه رانه وه بو خودی مافی ئازادی، ئهو کات خولخواردن (جولّه ی بازنه یی) که له سهر بنه مای دیاریکردنی مافی ئازادی مهرجدار به یاسای سروشتی ریڤخراوه، کاریکی خراپ و ناجۆر دهبیّت. دووه هه میش / نادروست به روانین بو ئه وهی که وا دهرده که ویت پیشنیاری ئه وه بکات ئهو ئازادیهی مافی خۆمانه، دهبی بهردهوام ناکامل (قاصر)ه بیّت، به مانایه کی تر، دهبی بهردهوام بوار به مافه کانی تر بدهین که هه ژموندارین. ئه گهر ئهو مافانه ی تر فراوانخوازی بن، واده بینین ئهو ئازادیهی که مافی خۆمانه، له بهرامبه ردا دهبی سنووردار بیّت.

لە بارەى ديموكرائىتەو

رۇلى مىدىا ئازادەكانى راگەياندىن ن/جۇن دەبلىو. جۇنسۇن
ياسادەركدىن لە كۆمەنگەيەكى ديموكرائىدا گۆردن مۇرىس باكى

رۆلى مېدىيا ئازادەكانى راگەياندىن

ن/جۇن دەبلىو. جۇنسۇن

بۇ ئەۋەدى ھەر كۆمەلگەيەك بە كۆمەلگەيەكى دېموكراتى دابىرىت، بەراستى دەبى ئاستىكى زۆر بالاي پارىزگارى بۇ دەربىرىنى فېكرى بىلەن كراۋە دابىرىن بىكەت، لە رۇزنامە دابىت يان كىتېب و گۇفارى بىلەن كراۋەكان، ياخود فېلمى سېنەمايى و tv، يان ئامرازى ھاۋچەرخى ۋەك ئىنتەرنېت.

ئەزمۇنى ئەمىرىكا لەماۋى دوو سەد سالى رابردودا نەمۇنەيەكى رۇشنى دەستەبەر كردو - سەبارەت بە ھەۋلى دەۋلەتلىك كە رىئاسى تايىبەتى دانائە بۇ ئازادىي دەربىرىن بەشۋەيەكى كردارى. بېگومان ئەم ئەزمۇنەنە لەسەر سروۋشتى كولتور و مېژوى ناۋازەى وىلايەتە يەكگرتوۋەكان دامەزراۋە .. دەكرېت بىنەما گىشتىەكانىشى بەشۋەيەكى بەرفراوان لە كۆمەلگە دېموكراسىيەكانى تەدا بەرجەستە بكرېت.

ھەر (۱۳) وىلايەتە سەرەكېيەكەى ئەمىرىكا لەسالى ۱۷۹۱دا مەمانەيان بەدەستورەكەى نەدەدا، كە بىنەماى سىستىمى دەسەلاتە لەم ۋلاتەدا، بەبى ئەنجامدانى ۱۰ ھالەتى ھەمۋاركردن لەو دەستورەدا كە بە (بەلگەنامەى مافەكان) ناسراۋە ئامانچ لەۋەش پاراستنى ئازادىيە تاكەكەسىيەكان بوۋە. چەسپاندىنى مافى ئازادىي دەربىرىنىش بۇ ئامرازەكانى راگەياندىن لە يەكەمىن ھەمۋاركردى ئەو كۆمەلە ھەمۋاركردەدا پىرسىكى ھەروا رېكەۋت نەبوۋە. لەيەكەمىن ھەمۋاركردەدا ھاتوۋە: "كۆنگرىس مافى ئەۋەدى نىيە ھىچ ياسايەك دەربىكەت كە ئازادىي دەربىرىن يان ئازادىي رۇزنامەگەرى بەرتەسك بىكەتەۋە) بەلايەنى سەركردە دامەزرىنەركەنەۋە كە دانەرى دەستور و بەلگەنامەى مافەكانن .. لاپەرەى چاپكراۋ - رۇزنامە و بىلەن كراۋەكان بەشۋەيەكى گىشتى ئامرازەكانى راگەياندىن ئەو سەردەمە بوون. ھەر لېرەشەۋەيە كە دەستەۋازەى (رۇزنامەنوسى) لەيەكەمىن ھەمۋاركردى دەستوردا ھاتوۋە.

لەتەۋاۋى مېژۋى ئەمىرىكادا ھەردو ئازادىي قىسەكردىن و رۇزنامەنوسى، كە پەيۋەستىن پېكەۋە و بەو شىۋەيەى كەلە يەكەمىن ھەمۋاركردەدا ھاتوۋە، لەزىھنى گەل و تەنەت ئەو دادوۋرەنەشدا لەيەك ئالۋە كەلە سكال تايىبەتەكان بەئازادىي دەربىرىنى رۇزنامەنوسىدا ھوكمىان دەركردوۋە.

رەنگە لەبارتەرىن رېگە بۇ نرەندى رۆلى ئالۋز و نەچەسپاۋى چەمكى ئامرازەكانى راگەياندىن سەربەخۇ لە ئەمىرىكا، وردبۇنەۋە بېت لە پەرەسەندى مېژۋى ئەم چەمكە لە ميانەى بىرپارەكانى دادگاكانى ئەم ۋلاتەۋە. چۈنكە لەكاتىكا يەكەمىن ھەمۋاركردى بىرېكى زۆر لەئازادىي رۇزنامەنوسى دەستەبەر دەكات، سىستىمى دادوۋرى ئەمىرىكى بەۋردى ماناۋ دەلەتەى ئەم چەمكە دىارى دەكات لە مومارەسەكردەدا، دادگاكان ھەروەھا بەشۋەيەكى گىشتى بىرۋەكەكەيان زىاتر لە رەگورىشەكانى ئىنگلىزدا ھەيە و ھەر ئەۋىش لەدژى ھىزەكانى كۆمەلگەى ئەمىرىكى كە بەئازادىي زىاتر بۇ رۇزنامەنوسى دەستەبەركرراۋ خۇشگوزەران نىن .. پاراستنى ئەم مافەى زامەن كردوۋە.

دادگاييكردى زنجرو ئازاۋەگىرى لەرىيى بلاۋكراۋەكانەۋە

دادگاييكردى (جۇن پىتەر زنجرى) رۇژنامەنوسى نيۇركى لە سالى ۱۷۳۴دا نمونەپەكمان دەخاتە بەردەست سەبارەت بەۋ بىرۈكە گىشتىيە كە دەئىت: ئازادىي رۇژنامەنوسى لە كۇلۇنئىيەكانى بەرىتانيا لە ئەمىرىكاى باكوردا ۋەك ئەمىرۇ نەناسرا بوو. حكومەتى كۇلۇنئىيەستى نيويۇرك (زنجرى) بەپىشۋى نەنەۋە تۆمەتبار كىرد بەۋى بلاۋكردنەۋە نوسىنىك كەتيايدا بە توندى رەخنە لە حاكىمى پاشايەتى كۇلۇنئىيەكە دەگرىت.

فەرەنگى(بلاك) بۇ زاراۋە ياسايەكان ۋا باس لە (سوكايەتيكردى) دەكات كە پەيوەندىكردىكى نوسراۋە (دەبىتە ھۇى دۇچارەئىيانى كەسىك بە رق لىھەئىسانى جەماۋەرى ۋا ئاپروو بىردىن .. گالتەپىكردى ۋا شەرمەزاركردى)لەئىيان چەندىن پىرسى دىكەدا، رۇژنامەكەى(زنجەر) ئەۋەى بلاۋكردۆتەۋە كە حاكىمى ناۋچەكە بەبى رەزامەندىي ئەنجومەنى ياسادانان چەندىن دادگاي دامەزراندەۋە، بەشىۋەپەكى دىرندە ئەندامانى كۇلۇنئىيەكانى لەمافى دادگاييكردى لەلايەن سوپىند دەرەنەۋە بىبەرى كىردوۋە. زنجەر لەرىيى پارىژەركەنىيەۋە نكوۋلى لەۋە نەكردوۋە كە ئەۋ تۆمەتەنەى بلاۋكردۆتەۋە. ئەۋ سوۋك ۋا ئاسان جەختى لەسەر ئەۋە كىردۆتەۋە كە مافى خۇيەتى رەخنەپەك بلاۋبكاتەۋە تايبەت بە فەرمانبەرىكى حكومەتە، مادام رەخنە كە دروست بىت. لەبىرپارىكىشدا كە دەكرىت بەدىاردەپەك دابىرىت، دەستەى سوپىند دەرەن زنجەريان بىتوان دەركرىد، ئەۋەش ھاۋكاربوو لە چەسپاندنى ئەۋەى كە راستگۇيى بەرگرىكردىنە لە دۇى تۆمەتەكانى سوكايەتيكردى. ھەرچەندە حوكمى دەستەى سوپىنددەرەن لەۋ دۇزەدا ئەۋ بىنەما ياسايەى نەگۇرى كە(ۋىليام بلاكستۇن) نوسەرى مافناس لەكۇتايەپەكانى سەدەى ھەژدەدا رايگەيانەۋ جەخت لەسەر ئەۋە دەكاتەۋە كە: " بلاۋكردنەۋەى ھەر شتىك كە مايەى زيان بىت" تاۋانىكە كە دەكرىت سزاي ياسايى ھەبىت. لەسالى ۱۷۹۸۱۷۹۸ ۋا لە ترسى ئەۋەى رادىكالىيەتى شۇرشى فەرەنسا رىگەى خۇى بەرەۋ زەرياي ئەتلەسى بكاتەۋە، كۇنگرىسى ئەمىرىكى بەزۇرىنەى دەنگ، دەنگيان لەسەر ياساى(سوكايەتيكردى)دا كە نووسەرۋ چاپكەرۋ بلاۋكارۋ بىژەرى ھەر جۇرە نوسىن يا وتنىكى درۇ بلاۋبكاتەۋە لەدۇى حكومەت.

بەپىي ئەۋ ياسايەش چەندىن كەسۋ رۇژنامەش حوكمدىران.پەك لەۋانە (جىمس تۆمسۇن كالندەرى) بلاۋكەرەۋە بوو، كە بە(سوكايەتيكردى) تۆمەتبار كرا لەدۇى سەرۋك (جۇن ئادەمز) لەسالى ۱۸۰۰ دا كاتىك بە (سەرىكى سىپى ۋا پىشۋى نەرەۋە دەست بەخوۋىن سور بوون) ۋەسفى دەكات، ديارە كالندەرى كەلەۋ دەمەدا بەكەسىكى نەقام دادەنرا، بەچەندىن سال زىندانى حوكم درا. بەلام دواى ئەۋەى تۆماس جىفرسۇن لەسالى ۱۸۰۱دا گەپشە حوكم بەماۋەپەكى كەم بىرپارى لىبوردنى بۇ دەركرىد.

سوكايەتى پىكردىن لەسەدەى نۆزدەھەمدا

لەگەل سەرەتاي سەدەى نۆزدەھەمدا، ۋردە ۋردە تۆمەتى سوكايەتىپىكردىن بوو بە مادەپەكى پەيوەست بە ياساى مەدەنىيەۋە زياتر لەۋەى كە بابەتى دادگاييكردىنە تاۋانكارىيەكان بىت.ۋاتە، لەبرى ئەۋەى حكومەت ئەۋ نوسەرەنە بداتە دادگا كە رەخنە لە دەسەلات دەگرن، خەلكى ديار خۇيان لەدادگاكاندا بۇ پاراستنى شكوۋى خۇيان سكالايان تۆمار دەكرىد.

ھەر لەبەر ئەۋەش بوو كە تا سەدەى بىستەم بەلايەنى مافى تاكەكانەۋە بەرامبەر بە حكومەتى نەتەۋەپى

ھېچ تاقىکردنە ۋە يەككى دادگايى ئەنجام نەدرا، ھاۋكات لە سەددى نۆزدە سەرھەتاكانى سەددى بېستەمىشدا گرنگىزىن دۆزە دەستورىيەكانىش باسيان لە ئازادىي دەربىرېن نەكردوۋە. بەلكو تاقىکردنە ۋە ھېزبۇۋە لەنيوان ويلايەتە يەكگرتوۋەكان و حكومەتى فيدرالىدا، وپراي چەند سكالايەك سەبارەت بە ھەولەكانى حكومەت بۆ رېكخستنى كۆمپانىا بازىرگانيەكان. لەو رۆژانەدا، نەرىتى درېژخايەنى ئەمريكا لە دەمارگىرى ئىقلىمىدا زياتر بەلای كەمكردنە ۋە پىكدادانى راستەوخۆي نيوان تاكەكان و حكومەتى نەتەۋەييدا دەچوو.

لەسالى ۱۸۳۳شدا، دادگاي بالاي ئەمريكا - كە بالاترىن دادگاي ئەمريكايە - جەختى لەسەر ئەۋە كىردوۋە كە بەلگەنامەى مافەكان تەنھا حكومەتى نەتەۋەيى كۆت دەكات لەدەست وەردان لەكارى تاكەكان و ويلايەتەكان بەو شىۋەيە كۆت نەكران. دواچار ئەو بىنەمايە ۋاي لە ويلايەتەكان كىرد كە بەردەوامېن لە چاۋدېرى كىردنى رۆژنامە و ئامرازەكانى تىرى راگەيانندن تا كۆتاييەكانى سەددى بېستەم .. ئەۋەش وپراي زمانىكى رەۋنەقدار و پەيماندر بە رۆژنامەنوسىكى ئازاد كەلەيەكەمىن ياخود لەھەمواركىردنى يەكەمدا بىرپارى لىدابوو، بەلام دادگاكاني دەۋلەت پاراستنىكى چىرچىر نەبىت شتىكى ئەۋتۇيان نەكرد بۆ ئەو ژن و پياۋانەى بەھەلەشەيى رەخنەيان ئاراستەى حكومەت كىرد، لەسايەى بىرپارەكانى سالى ۱۸۳۳دا، دۆزگەلىكى ئەۋتۇ لە بارەى ئازادىي دەربىرېنە ۋە بۆ دادگاي بالاي ئەمريكا بەرز نەكرايەۋە تا سەرھەلدىنى جەنگى يەكەمى جىھانى، بەلام نەرىتى كولتورى لە ئازادىي سىياسى و زۆرىي ژمارەى رۆژنامە و گۆڤارەكان، نوسەران و كاريكاتىرستەكانى ھاندا بۆ ئەۋەى لەو ماۋەيەدا ئازادىي دەربىرېن بگەيەننە ئاستىكى بالا .. تەنەت ئەبراھام لىنكۆلن كرا بە بابەتى وپنەى كاريكاتىرى زەق .. ھەروەك چۆن(وليام جىنگىز)ى سىياسەتۋانى مىللى لەكۆتايى سەددى نۆزدەھەمدا كەۋتە بەر ھەمان ھەلەت. جىي باسە كەلە سالانى سەرھەتاي سەددى بېستەمدا نووسەرو رۆژنامەنوسەكانى وپلى دۋاي گەندەلپەكان، لەرپى ئەو گۆڤارانەۋە كەلەسەرەنسىرى ۋلاتدا بلاۋدەكرانەۋە، كەۋتە نووسىنى بابەت و نووسىنى ھەلەكەنەر سەبارەت بە بەرتىل خۆرى لە نيۋەندە بازىرگاني و سىياسىيەكاندا.

ئەو راپۆرتانەش گۆرانكارىيەكى سىياسى و سىستەماتىكيان فەراھەم ھىنا و ھاۋكاربوون لە پىكھىنانى بزاڤىكى پىشكەۋتوۋخواز ۋەك ھىزىكى سىياسى بەھىز لەسەددى بېستەمدا ۋىنگەيەكىشى بەدەستەيىنا كەدۋاي دەيان سال بوۋەھۋى بەرفراۋانبوونى ئازادىي رۆژنامەنووسى.

رۆژنامەنوسىي ئازاد .. لەكاتى جەنگدا

لەسالى ۱۹۱۷و ھاۋكات لەگەل چوونە نيۋ جەنگى جىھانىي يەكەمەۋە، ۋەك لاپەنىك لەجەنگەكەدا .. كۆنگرىس ياساى سىخوپىكىردنى دەر كىرد كە سزاي تىدا بوو بۆ دەستكەۋتن و ۋەرگرتن و گواستەۋەى زانىارىيەكانى تايبەت بە بەرگىرى نەتەۋەيى بەبى مۆلەت. سالى دواتر، كۆمەللىك ھەمواركىردن لەو ياسايەدا سەپىنرا كە بەشىۋەيەكى گشتى بەياساى ھاندانى پشيوى نانەۋەى سالى ۱۹۱۸ ناسراۋە، سزاكانى دەربىرېن كە رەنگە دۆژمنانى ئەمريكا سوومەند بكات .. دواچارىش دادگايەكردنەكان بەپىي ئەم ياسايە وايكىرد دادگاي بالا چەندىن بىرپار بدات سەبارەت ھەردوۋ ماددى ئازادىي دەربىرېن و رۆژنامەنوسىي كەلەھەموارى يەكەمى دەستووردا ھەن. يەك لە گرنگىزىن ئەو پىرسانە كە دادگاي بالا لەسالى ۱۹۱۹دا بىرپارىكى سەبارەت دەر كىرد، دادگايىكىردنى (جاكۆب ئەبراھام) بوو كە بەسەرپىچىكىردنى ياساى ھاندانى پشيوى نانەۋە تاونبار كرابوو، بەو

ھۆيەي لە نوسين و بلاوكرادى ھەي دوو بلاوكرادى رەخنى لە سەرۆك (ۋدرو وىلسون) و حكومەتى ئەمريكا گرتبوو بەھەي ھاوکارى سەربازى قەيسەرى روسيايان كىردوو بۇ شكىستەيئان بە شۆرشى بەلشەفيەكان. ھەردوو بلاوكرادەكەش تەنھا لە بەشكى كەمى شارى نيوپۆركدا بلاوكرابوويەو .. ھەرچەندە نوسراوەكەي (ئەبرامز) تەنھا پەيوەندىيەكى لاوازي ھەبوو بە ئىدارەي ئەمريكاو بۇ شەرى لەگەل ئەلمانىادا. وپراي ئەوھيش دادگاي بالا جەختى لەسەر ئىدانەكردنى ناوبراو كىردەو بە برپارىك و بەراي زۆرىنەي ئەندامانى دادگا ئەو رەفتارەي (ئەبرامز) مەترسيەكى روون و ئەگەرلىكراي بۇ سەر ئاشتى مەدەنى ھىنايە ئاراو لەبەر ئەوھش دەكرا حكومەت سزاي بدات.(ئۆليقەر ويندل ھۆلمز)ى دادوەر بنەماي (مەترسيى روون و ئەگەرلىكراي)ى بەكارھىنا لە برپارىكى دىكە كە سالى بەر لە جەنگى جىھانىي يەكەم دەريكر لەبارەي ئازادىي دەربىرپەنەو، بەلام بەلایەنى دۆسيەكەي (ئەبرامز) ھەو دادوەر (ھۆلمز) لەگەل راي دادوەرانی تەدا جياواز بوو، ئەو ئامازەي بەوھدا كە زۆرىەي ئەندامانى دادگا تاقىكرادەوھەكەي ئەويان بەھەلە بەكارھىناو لەبارەي نرخاندى دەستوورى ئەو فۆرمە لە فۆرمەكانى دەربىرى ئازادەو جەختى لەسەر ئەو كىردەو كە كۆمەلگە ھىچ مەترسيەكى نىە لە: "دەركردنى بلاوكرادەيەك بە نەيئى، بلاوكرادەيەك پوچ كە لەلایەن كەسيكى نەناسراوھە دەكراو".

دەستەواژەي (مەترسيى روون و ئەگەرلىكراي) زۆرجار لەلایەن دادگاكانەو بەكارھىناو كاتىك لەماوھى ھەشتا سالى رابردوودا، داواي بەراوردكردنى دەستوورى دەربىرى سەرزادەكى و نووسراو ھىماكارى لە رەخنى لە حكومەتدا كراو.

ھەندىك لەياسانسان پىيانوايە تاقىكرادەوھە ھىندە ئاسان بوو دەكرىت ئەو بلىين زمانەكەي تا رادەيەك لەگەل ھەموو ھەلۆيستىك لە ھەلۆيستە سىاسىيە گشتىەكاندا دەگونجىت .. لەچاودىرى رەھائشەو كە مۆلەتەنىكى تەواو بۇ دەربىرىن.

دۆزەكانى دەربىرى ئازاد لە سەردەمى جەنگى يەكەمى جىھانىدا خالىكى گىرنگ روون دەكەنەو سەبارەت بە يەكانگىرى نيوان ھەردوو بابەتى ئازادىي قسەكردن و رۆژنامەنوسى لە يەكەمىن ھەمواركردنى دەستوورى ئەمريكادا. دادگاي بالاى ئەمريكا بەروونى جياوازي نەكردوو لەنيوان (قسە)و(رۆژنامەوانىدا)، چونكە لەرووداوەكانى دۆزىكدا چەندىن جار پىكەو دووبارە بوونەتەو. بۇ نموونە، (ئەبرامز) لەمیانەي نامىلكەيەكەو داواي مافى بەئازادى دەربىرى راوبۆچوونەكانى خۆي كىردوو. بۆيە لەداكۆكىكردن لەخۆي ئەوھى روونكردووتەو كە روونكردنەوھى ئەو دوو چەمكە پارىزگارى لىدەكەن: ئازادى قسەكردن و رۆژنامەنوسىش كە لە يەكەمىن ھەمواركردنى دەستووردا ھاتوو. وەك رىسايەكى گشتىش، دادگاكان وەك ئەو كەسانەي بەقسەكردن راي خويان دەردەبىر مافى پاراستن بە رۆژنامەنوسانىش دەدەن.

دوو برپارى دادگاي بالا ئازادى رۆژنامەنوسىي بەھىزتر دەكات

پەنابردن بۇ يەكەمىن ھەمواركردن وەك بنەمايەكى دەستوورى بۇ پاراستنى ئازادىي دەربىرى تەكەكان بەپەلەو ئاستىكى گەورە لەسالى ۱۹۲۵داو لە دۆزى يەكەك لە كۆمۆنىستەكاندا زياتر جەختى لەسەر كرايەو ..

ئەو كۆمۈنىستەش (بنيامين غيتلۇ) بوو كە نامىلكەيەكى بىلاوكردەوۋە تىايدا بەرگىركرد لە پەنابردن بۇ مانگرتن و چالاكى چىنايەتى بۇ سەرخستنى دۆزى سۇشاليستى، ويلايەتى نيويۇرك غيتلۇى بە پىشلىكردنى ياساكانى ويلايەتەكە تۆمەتبار كرد، ياساكەش باس لەوۋ دەكات كە بانگەشەكردن بۇ روخانى دەسەلات تاوانە. ھەرچەندە دادگای بالای ئەمريكا ئىدانەى غيتلۇى كرد، بەلام برپارى ئەوۋەشى دا كە پاراستنى ئازادى قسەكردن و رۇژنامەنوسىي بەپىي يەكەمىن ھەموارى دەستور لەنيوان ئەو ئازادىە تاكە كەسيە بنچىنەپيانەدان كە نە لەلايەن ويلايەتەكان و لەلايەن حكومەتى نەتەوۋەشەوۋە كۆت و بەنديان ناخريتە سەر. دادگای ناوبرا و ئامازە بە دەستەواژەپەك دەكات كەلە ھەمواركردنى چواردەھەمى سالى ۱۸۶۸ مەمانەى پىدراو دەلئيت: "ھىچ ويلايەتەك مافى ئەوۋى نىە (ودم - ئىمتيازات) و ھەسانەوۋى ھاۋلاتيانى خەلكى ئەمريكا كەموكورت بكاتەوۋە، ھەروەھا ھىچ ويلايەتەك بۇى نىە مەۋقەكان لەژيان و ئازادى و ھاۋەندارىتى بىبەرى بكات بەبى پەنابردن بۇ رىۋوشونە ياسايە پىادەكراۋەكان، ھەروەھا ناتوانن لەچوارچىۋەى دەسەلاتى دادگاياندا ھىچ مەۋقەك لە پاراستنى بى جىاۋازى لەبەردەم ياسادا بىبەرى بكەن. دادگای بالا گەپشە ئەو دەرەنجامەى دانەرانى دەقى ئەو ھەمواركردنە مەبەستيان بوۋە كە ھەر لەو ساتەوۋە ويلايەتەكان دەبى پابەند بن بەرپزان لە ئازادىە تاكە كەسيە گرنگەكان ھاۋشىۋەى حكومەتى نەتەوۋەى، ئازادى قسەكردن و رۇژنامەنوسىش دوو لە ئازادىە سەرەكەكان.

بەوۋەجۇرەش كەردى بەكارھىنانى زمانى ھەمواركردنى چواردەھەم وەك ئامرازىكى فشارى ياسايى بوو بۇ ئاراستەكردنى پاراستنى بەلگەنامەى مافەكان روۋو تاكەكان كاتىك روو بەروۋى دەسەلاتى ويلايەتەكان دەبنەوۋە. برپارى دۆسيەكەى غيتلۇ برپارى دادگای بالای سالى ۱۸۲۳ى ھەلۋەشانەوۋە، كە پابەندبوۋنى ويلايەتەكانى بەدەقەكانى بەلگەنامەى مافەكانەوۋە جەخت لىدەكردەوۋە، بەو جۇرەش ئاراستەپەك دەستى پىكرد كە ۴۰ سال بەردەوامىي بەخۇۋە بىنى و تىايدا وىنەى ئىنتىقائىيەتى پاراستنەكانى ترى ئاۋپتەكرا بۇ ئەوۋى وەك پاراستنى تاكەكان لەدزى سنووربەزانەكانى ويلايەتەكان بەكاربەپنىرئىت .. ئەم ئاراستەپەش لەسەر ئاستى ناوخۇيى مافى دەربرپنى ئازادىي بەھىزتر كرد.

رەنگە گرنگەترىن برپار لە بارەى رۇژنامەنوسىي ئازادەوۋە كە لەنيوان ھەردوۋ جەنگى جىھانيدا دەركرابىت، ئەو برپارەى دادگای بالايە كەلەسالى ۱۹۳۱ دا سەبارەت بە دۆزىك بەرزكرايەوۋە تايبەت بوو بە مافى ويلايەت بۇ سنوورداركردنى، يان كۆتكردنى بىلاوكردنەوۋەى رۇژنامەى (ساتر دەى) كە ناۋبانگىكى خراپى ھەبوو لەلايەن (جاي. ئىم. نىر) ھەوۋە دەرەكرا .. ئەم رۇژنامەپە لە سالانى بىستەكانى سەدەى رابردوۋدا بەۋپەرى ھىزەوۋ ھەستى رەگەزپەرستى و دەرمارگىرى و ئىتىنى بىلاوكردەوۋە. ئەنجومەنى ياسادانانى ويلايەتى (مىنيوسوتا)ش لەسالى ۱۹۲۵ دا ياساى لابرەنى ھەر ھۆكارىكى دەركرە كە پشۋى گشتى بنىتەوۋە، (بەپىي ئەو برپارەش دادوۋر دەتوانىت ھەر رۇژنامەپەك دابخات كە بەخراپ و ئازاۋەنىرەوۋە و سووكايەتىكارو .. ھتەى بزانيت. ماۋەپەكى كەم دواى دەركرەنى ئەو برپارە دادوۋر (قازى) ويلايەتى ناوبرا رۇژنامەى (ساتر دەى پرىس)ى داخست، دواى تىھەلچوۋنەوۋەى برپارەكە لەدادگای بالادا .. دادگا بە زۆرىنەى ۴ دەنگ لە ۵ دەنگى ئەندامانى دادگاگە بەرگىركردنىكى دەستورى راگەياند بۇ ھەلۋىستىكى ئەمريكى كە تاماۋەپەكى زۆر رەچاۋ دەرگاۋ پشەبەستبوۋ بە ياساى گشتى ئىنگلىزى و سەرانى دامەزرىنەرىش لەسەرى رازىبوۋن. ئەو برپارە كۆتكردنى پشەۋەختى

رۆژنامەنوسىيى بەرپەوا نابىنىت ... دادگا بېيارىدا كە ھەندىكچار و لە ھەندىك باردان سزادانى كەسىك كە بلاوكرادىيەكى خراپ بلاوېكتەو ھەروا دەبىت، كە پرسەكە زۆر گرنگو مەترسىدار بىت - ھەك پرسى ئاسايشى نەتەوھىي - ئەوكتە دەكرىت پېشەوخت بلاوكرەنەوھى بابەتەك قەدەغە بكرىت .. بۆيە لەو بارەيەو ھە (رۆبەرت ئار. ماك كۆرمىك)ى بلاوكرەوھى رۆژنامەى ساتەردەى پرىس) رايگەياندا كە راوبۇچونى(چارلز ئىفانز ھيوگ)ى سەرۋكى دادگاى بالا كە زۆرىنەى دەنگى لەو دۆزەدا بەرەوا زانى، ھەك گەورەترىن سەرگەوتنى فېكرى ئازاد دەچىتە مېژووھە)ژ

كەسىتتە گشتىيەكان و ياساى سووكايەتى پېكرىن

بەنەماى (كەسىتتە گشتى)، كەلە سالانى ھەفتاكان و ھەشتاكانى سەدەى رابردووھە لەلەين دادگاى بالاوھ لەزۆر دۆزى جىبابەخدا پەرەى پېدرا، بوعدىكى گرنگ پېكدەھىنىت لە ئازادى زياترېوونى رۆژنامەنووسىيى ئەو سەدەيەدا.

ئەو دىدەى كە بنچىنەى ئەم بەنەمايەشى دروست كردوھ، ئەوھەكە تاكىك(كەسىك)ى ئاساىي لە كەسىتتەكى گشتى زياتر پارىزگارىي لىدەكرىت لەو رەخنانەى لە مېدياكانەو ھەشتاكانەى ئاراستە دەكرىن .. لەلەيكە تىرەشەوھ، كەسىتتە گشتىيەكان دەبى لەبەر رەخنەو توانجەكانى راگەياندىدا بەئارام بنو خۇپاگرىن، واتە قبولى بىكەن .. تەنەت گەر لەسەر ھەلەش بونىاد نرابىت، مەگەر ئەو ھەسەلېنىت كە بلاوكرەنەوھى ئەو رەخنەو توانجە مەبەستى خراپەكارى بووبىت .. واتە لەكاتى بلاوكرەنەوھىدا بلاوكرەوھى زانىبىتى بابەتەكە ھەلەيەو گوپى پېنەدەبىو بەھەندى وەرنەگرتبىت. زۆرىنەى ئەو دۆزانەش كەلەدادگاى تېروانىيان بۇ كراوھ بە پىشتەستىن بە بەنەماى(كەسىتتە گشتى) بەر لە ھەر شتەك كار بۇ ئەو كراوھ كە بزەنرىت كەسى سووكايەتى پېكراو لە واقعدا لە (كەسىتتە گشتىيەكانە)، ئەگەر بە (كەسىتتە گشتى)دانرا، ئەوكتە سەلەندى ئەوھى كە سووكايەتپېكراو كارىكى دژوار دەبىت.

رەنگە دۆزى وپنەى نەمۇنەيى(كەسىتتە گشتى) لەو راگەيانەنەو پېكھاتبىت كەلەسەرەتەى سالانى شەستەكانى سەدەى رابردوودا بلاوكرەيەوھ .. خەرجى بلاوكرەنەوھىشى كۆمەلەك دای گكە خوازېرېوون لە دۆسىيەى (مارتن لۆسەر كىنگ)ى سەركرەدى مافەكانى مەوفا ھاوكاربن لە يارمەتيدانىدا. ئەو ئاگادارىيەش ئامازەى بەوھە كردوھ كە (كىنگ) لەلەين چەندىن بەرپرسى ھۆكۈمەتەوھە دوچارى تەنگ پېھەلچىن ھاتوھ سەبارەت بە پىادەكرەنى ياساكە لە ھەموو ناوچەكانى باشووريشدا، لەوانەش شارى (مۆنتىگۆمىرى) لە وىلايەتى (ئالاباما)دا.

زنجىرەيەكى قوچەك (ھەرەمى) لە پارىزگارىيەكان

لەو ھۆكۈمەنەى سەبارەت بە ئازادىي دەربېرىن و رۆژنامەنووسىي لەدادگاى ئەمەرىكاوھ دەركرا.دادگاكان بەدرىژاىي چەندىن سال پاراستن و پارىزگارىكرەندىكى زۆريان دا بە نامە سىياسىيەكان زياتر لەوھى بە ھۆرمەكانىترى دەربېرىن رەوا بىنرا، ئەوھەش مايەى سەرسۇرمان نىيە، چۈنكە دېموكراتىي ئەمەرىكى زادەى رەخنە سىياسىيەكانى مومارەسەى ھۆكۈمى بەرىتانى بوو لە ئەمەرىكاى باكووردا لە كۆتايىيەكانى سەدەى ھەژدەھەمدا.

ئەۋەش كاريكى رېكەوت نىيە كە زۆرىنەى ئەۋ دۆزانەى تۆژىنەۋەيان لەبارەۋە كراۋە پەيۋەستبۇن بە دەربېرىنى سىياسىيەۋە .ئەگەر دەربېرىنى سىياسى بەباشترىن زانرايى، كەۋاتە ئەۋ فۆرمانەىترى دەربېرىن كامەن كەلە زنجىرەى فۇچەك(ھەرەمى)دا پەلەيان كەمترە؟ يەك لەۋ فۆرمانەى دەربېرىن كە دادگاكان لە دەربېرىنى سىياسى بەكەمترىان دانائە .. قسەۋ وتووئۆرە بازىرگانيەكانە. دادگاى بالا بەردەۋام بېرىارى داۋە، ھەمۋار كىردن رېكلام پارىزگارى لە رېكلام ناكات ئەگەر راست و دروست نەبىت. لەسەر ئەۋ بنەمايەش، پارىزگارىكىردنى قەزايى كەلە بارەى ھەلەۋ زىادەپەۋى ۋ ھەلەى بچوكى واقىيەۋە لە وتارى سىياسىدا رېگەى پىدەدرېت، لەرېكلامىكى بازىرگانيى tv دا رېگەى پىنادرېت.. ئەۋەش دەگەرپتەۋە بۇ ئاسانيى لىكۆلئىنەۋە لە راستىى رېكلامەكان .. وپراى ئەۋەش دادگاكانى ئەمريكا بە شىۋەيەكى گشتى بىنيان كە ھىزى پالئەرو ھاندەر بۇ سوۋدەمەندىۋن ۋ قازانچ لە ميانەى خستەنە بازىرى شەكە رېكلام بۇ كراۋەكان ئەۋە روۋندەكاتەۋە .. كە چ كاريگەرپىيەكى سنووردار كراۋە رەنگە لە ياسايەكى حكومى فەراھەم بىت.

فۆرمىكى دىكەى دەربېرىن ھەيە كەلە پلانى پارىزگارى ۋ پاراستنا كەمترىن پېگەى ھەيە كە برىتيە لە بەدكردارى(الفحش) لەسالى ۱۹۵۷ ۋ لە دۆزىكدا دادگاى بالا بېرىارى ئەۋەيدا كە (بەدكردارى) ۋ (بەدپەۋىشتى – للاباحيە) ھىچ گىرنگىيەكى كۆمەلەيەتى نابىتە پاساۋيان ۋ ھەر لەبەر ئەۋەش بەدەربېرىنك دادەنرېت كە پاراستنيان رەۋا نابىت. كېشە لەگەل (بەدكردارىدا) بەردەۋام كېشەى پىناسە بوۋە .. رەنگە بەدكردارى مەۋفۇق لاي مەۋفۇق كتر ببىتە بىرۋەكى دروستكردنى توحفەيەكى ھونەرى .. بەلەى ھەندىكەۋە رۇمانى (يۇلسىس)ى جىمىس جۇيس ھىندە خراپە مايەى فېزھاتنەۋەيە .. بەلام لەمەزىنترىن راپرسىى بىرمەندە ئەدىبەكاندا ئەۋە كىتبەى جۇيس بەگەرەترىن شاكارى ئەدەبى دانرا لە سەدەى بىستەمدا. لەبارەى پىناسەى بەدكردارىشەۋە دادگاى بالا ھەۋلى زۆرىدا تا بگاتە پىۋەرپك تا لەسالى ۱۹۷۳ دەقېكى لەسۇ بەشدا پوخت كىردەۋە بۇ دىارىكىردن ۋ تاقىكىردنەۋەى بەدكردارى ۋ بېرىارىدا كە ھەندىك لە فۆرمەكانى دەربېرىن لە بازىنەى پارىزگارىكىردنى دەستوۋرى دەردەچن:

۱. ئەگەر تاكىك(كەسكى) ئاسايى لە حالەتى بەرجەستەكىردنىدا بەپىى پىۋەرەكانى كۆمەللىكى ناوخۇيى بۇى دەركەۋت ئەگەر ھەمۋە كارەكە ۋەربىگىرېت ئەۋا دەبىتە ھۇى وروژاندنى ئارەزۋە سىكسىيەكان.
۲. يان كەسكى ۋەسفى كارىك، يا بەشىۋازىكى برىندار كەر وپنەيەكى سلوكى سىكىسى كېشا زۆر بەروۋنى.
۳. يان ئىشەكە ھىچ بەھايەكى ئەدەبى، ھونەرى، سىياسى، زانستى گىرنگى نەبوۋ، دىارە لەگەل بونى پىۋەرگەللىكى ناروۋنى لەۋجۆرەش، شتىكى نامۇ نابىت كە ھىچ ئاراستەيەكى روۋنىش لە بېرىارەكانى دادگاى بالاۋا نەبىت لە سى سالى رابردوۋا كە چەمكى بەدكردارى لە ئامرازەكانى راگەياندا دىارى بكات.
- دادگاى ئەمريكاش سەراسىمەيى كۆمەلگەى ئەمريكى دوۋپات دەكاتەۋە، لەلەيەك بەھۇى كاريگەرىى ئەۋە ھىزانەۋە كەمەندكىش كراۋن كە جەخت لە ئازادىي تەۋاۋى دەربېرىن دەكەن ۋ لەلەيەكى تىرشەۋە ھىزگەللىكىتر بەرەۋ پارىزگارى كۆمەلەيەتيان پەلكىش دەكەن.

كۆكردنەۋەى ھەۋال ۋ يەكەمىن ھەمۋارى دەستوۋر

جارناجارپك كىردارى كۆكردنەۋەى ھەۋالەكان بەر لە بالاۋكردنەۋەيان روۋبەروۋى دادگا كراۋەتەۋە. دادگاى

بالا لەسالى ۱۹۷۲ داپىرى ئەویدا كە دەكرىت داواى ئاوبردنى سەرچاوى نەينى لە پەيامنیران بكرىت لەبەردەم دەستەى دادوهرانى بالا(دەستەى سویندەران)بەلام لەسالى ۱۹۹۱دا، دادگا برپارىدا كە ئازادى رۆژنامەنووسى رىگە لە وىلايەتەكان ناگرىت تۆمەت ئاراستەى ئەوپەيامنیرانە بكەن كە پەيمانى نەينىبونى سەرچاوهكانيان پىشلىكردوو. دادگاكانى ئەمريكا بەشيوەپەكى گشتى بەپىيوستيان زانيو كە رىوشوینە قەزايەكان كراو بن بۆ گەل و رۆژنامەنوسان ئەگەر بە رەژوهندىك دژى ئەو نەبىت، وەك مافى داوا لەسەر تۆماركراو بەدادگاىكردىكى دادپەرورەرانە، ديارە ئەووش بەداخستنى ھۆلى دادگا نەبىت لەبەردەم جەماوهردا دەستەبەر نایىت، رەنگە يادەوهرى مۆرووى بۆ دادگاىكردەكانى ھەردوو سەددى شازدەو حەقدەھەمى تاپبەت بەدادگاى(ھۆلى ئەستىرەكان) بەرىتانى واىكردى كە دادوهرانى ئەمريكا تا رادەپەكى زۆر دوو دل بووبىتن لە ئەنجانمەدانى دادگاىكردىنى نا ئاشكراو نەينى. دادگاى بالا مافى بەدادوهرانى وىلايەتەكان داو، گەر بەگونجاويان زانى، رىگە بە كامىراى tv كان بەدن بۆ وینەگراتنى رووداوەكانى نىو دادگا. بەلام ھەلومەرجى واش ھەبوو كە تيايدا مافى بلاوكردەوهرى راپۆرتەكان لەبارەى رىوشوینىكى دادگاىكردەوهر لەلايەن ئامرازەكانى راگەياندەوهر، كىشى لەمافەكانى داوالەسەرکراو كەمتر بوو.

بەتپەربوونى سالانىك وىلايەتە يەكگرتووەكانىش وەك زۆرىك لە سىستەمە ديموكراتىيەكانىتر، بىنىى بەھوى گۆرپانكارىيە تەكنەلۆژىيەكانەو بەنەما ياساىيەكانى دووچارى مەملانى ھاتوون. دادگاكانى ئەمريكا بەشيوەپەكى گشتى پاراستنى چاپكراوەكانى لە tv و رادىوكان زياتر دەستەبەر كردوو.

لاپەرەكانى پنتاگۆن

رەنگە گرنگترىن دۆزى ئەمريكى لەنيوہى كۆتايى سەددى رابردوودا كە ئامرازەكانى راگەياندى گرتبىتەوهر، دۆزى (لاپەرەكانى پنتاگۆن) بى .. ئەو شەرەى نيوان حكومەتى ئەمريكاو رۆژنامەى (نيويۆرك تايمز) كە روالەتى زۆرىك لە پەرسە مەترسیدارەكانى سەبارەت بە ھەمواركردى يەكەمى دەستوى خستتەوهر بەردەستمان و رەنگە لە رابردوويەكى نزيكدا زۆرىك لە بابەتە سىياسىيەكان سەرنجەكانى گرتبىتەوهر .. ئەویش شەرى ئەمريكاو ئىدارەى شەرەكە بوو لەگەل ولاتى قىتنام. بنچىنەى جەنگەكە دەگەرپتەوهر بۆ سالى ۱۹۶۷ .. كاتىك (رۆبەرت ماكنمارا)ى وەزىرى بەرگرى تيمىكى پىكھىنا بۆ ئامادەكردى دۆسيەى مۆرووى سىياسەتى ئەمريكا لە ئاستى قىتنامدا لە ماوہى نيوان ۱۹۶۵-۱۹۶۷ دا. تيمەكە توانيان لەرى كۆمەللىك بەلگەنامەوهر راپۆرتىكى ۷ ھەزار لاپەرەپەى ئامادە بكەن و لەسالى ۱۹۶۹دا تەواو كراو بەراپۆرتى (لاپەرەكانى پنتاگۆن) ناسرا .. تەنھا ۱۵ دانە لەو راپۆرتە بەچاپ گەيەنرا بەمەبەستى بەكارھىنانى لەناوخوى پنتاگۆندا .(دانىال ئەلزبرگ) كە ھەرمانبەرىكى كۆمپانىياى (راند)بوو .. يەكلىك بوو لەوانەى رۆللىكى ناسەرەكى ھەبوو لە ئامادەكردى راپۆرتەكە. ئەم پياوہ دواى ئەوہى لەداواكەيدا لە كۆنگرس بۆ ئەوہى راپۆرتەكە ئاشكرا بكرىت شكستى ھىناو لەبەر ئەوہى كە گومانىشى ھەبوو لە سىياسەتى ئەمريكا لە قىتنامدا .. ژىر بەژىر چەند دانەپەكى لە راپۆرتەكە كۆپىكردو دايبە رۆژنامەنووسان لە رۆژنامەى (نيويۆرك تايمز) و (واشتۆن پۆست). ھەرچەندە راپۆرتەكە كەمترىن زانىارى نەينى تىدا بوو .. بەلام ھەندىك لەبەشەكانى چەندىن پرسىارى ھىنايە ئارا سەبارەت بە مەبەست و ئامانجى سىياسەتەكانى ئەمريكا لە قىتنامدا، پىش و دواى تىوہەگلانى ئەمريكا لە كارە

سەربازىيەكانى لە خوارووى خۆرھەلاتى ئاسيادا.

لەمانگى حوزەيرانى سالى ۱۹۱۷دا نيويۆرك تايىمىز دوو بەشەكەي لە (لاپەرەكانى پىنتاگۇن) بىلاوكردەو بەرلەوئى ئىدارەى سەرۇك نىكسۇن داوا لەدادگا بگات بىلاوكردەوئى بەشەكانىتر قەدەغە بكات. ئەوئەش يەكەمىن حالەتى قەدەغەكردىنى پىشەوختى بىلاوكردەوئى بابەتتىكى رۇژنامەنوسىيى بوو لە مېژووى ئەمريكادا .. ئەوئەش نەمۇنەيەكى كلاسكىكى بوو بۇ كۆتكردىنى پىشەوخت. لەرۇژى ۲۶ مانگى حوزەيراندا، دانىشتەكانى دادگا بۇ ئەو دۇسيەيە بە ئاشكرا بەستراو دادگاى بالا لەماوئى چوار رۇژدا حوكمى خۇى لەبارەيەو دەكرد. بەگشتى لەبەر ئەوئەش بەپىي ئەندامانى دادگا بىلاوكردەوئى بەشەكەي لە راپۆرتەكە زيان و مەترسىيى بۇ ئاسايشى نەتەوئەيى نەبوو، دادگاى بالا پاساويكى نەدۇزيەو بۇ رەوايى وەستاندىنى بىلاوكردەوئى بەشەكانىترى راپۆرتەكە.. بەلام ھەلۇيىستى حوكمەتى قبولكرد بەوئى دەكرىت فەرمانىك دەركرىت بۇ دانانى كۆت و بەندى پىشەوخت لەبىلاوكردەوئەدا لەسەر بنەماى بەلگەھىنانەو بۇ ئەوئەش بابەتى بىلاوكرەو لە حالەتى بىلاوكردەوئەيدا زيانىكى گەورەى دەبىت .. ئەوئەش سەرگەوتنىكى گرانبەھا بوو بۇ ئازادىيى رۇژنامەنوسىيى بەنرخىكى گران دەستەبەرەكرا. دواتر وەك چارەيەك بۇ ئەو پەرسە ئالۆزە (نيويۆرك تايىمىز) و (واشتون پۆست) و ئەوانىتر تەواوئى راپۆرتەكەى (لاپەرەى پىنتاگۇن)يان بىلاوكردەوئە ئاسايشى نەتەوئەيش دووچارى ھىچ مەترسىيەك نەھاتەو.

رۇشنايى خستە سەر حوكمەت

بەكورتى، ئامرازەكانى راگەياندىن مېژوويەكيان ھەيە لە تافىكىردەوئەى تواناى بەرەنگارى بەلەپەنى ھەردوو بوارى ئازادىيى دوان و رۇژنامەنوسىيى لەيەكەمىن ھەمواركردىنى دەستووردا، ئەويش لە رىيى مەملانىيى ھەر ھەوليك كە بدريت بۇ سنوورداركردىنى بەدوادووچون و گەياندىنى ھەوالە سىياسى و كۆمەلەپەتيەكان و لە ميانەى مشتومرە توندو تىزيەكانى(مافى گەل لەوئەدايە كە بزانييت و ئاگادار بىت). دەبى مەسەلەكانىش بەو جۆرە بىت .. مادامەكى رۇژنامەنوسىيى ئازاد، بەوانەشەو كە زۆر جار سنوورى زەوئىكى دروست دەبەزىن. مەسەلەپەكى بنچىنەيە لە پاراستنى كۆمەللىكى ديموكراتيدا. تۆماس جيفرسۇن پىيوايە كە رۇژنامەنوسىيى لەو جۆرە باشتر ئازادى دابىن دەكات.

جيفرسۇن بەردەوام چاوپۆشى لە سنووربەزاندىنەكان دەكرد بە مەبەستى بەدەستەيىنانى سوودمەندى لە رەخنەكان كە بەھۇيانەو رەوناكى دەخريتە سەر چالاكىە حوكمىيەكان. ھەموو ديموكراتىيەكانى ويلايەتە يەكگرتووەكان بەشدارى ناكەن بە ھەمان پەرۇشيەو بۇ بەرقەرەبوونى رۇژنامەنوسىيەكى ناسنووردار.. كۆت و بەندكراو، بۇيە تەنانەت دادگاكانى ئەمريكاش، ھەرچەندە خوازيارن بۇ پىدانى پەلە بە پەلەى ئازادىيەكى زياتر بۇ ئامرازەكانى راگەياندىن، بەلام بەردەوام پىشتىگىرى ئازادىيى تەواوئى دەربىرپىنيان نەكردووە. دەگەرپىنەو بۇ ئەو بنەمايە كە پىشتىر باسما كرد: بۇ ئەوئەش ھەر كۆمەلگەيەك بە كۆمەلگەيەكى ديموكراتى راستەقىنە دابىرئىت، دەبى پەلەيەكى بالا لە پاراستنى دەربىرپىنى فىكرى بىلاوكرەو دەستەبەر بكات. لەكاتىكدا دۇسيەى ئەمريكا لەبارەى ئەم پەرسەو نەگەيشتووەتە ئاستىكى تەواوكار، بەلام خواست و ئارەزوى بەھىز بوو بۇ ئەوئەش كە دادوەر (ئۆلىفەر ۋندل ھۆلز) لەسالى ۱۹۱۹دا ووتويەتى: "ئەو ئەزموونى ئەمريكايە لە تىۋرى دەستوورىدا"

ياسا دەرکردن لى كۆمەلگە يەكى ديموكراتىدا

گۆردىن مۇرىس باكى

ئەمىرىكىيە كان لەسەردەمى كۆلۇنيالىستىيە ۋە دەستىيان كىردۈۋە بە ياسادانان ۋە ئىستاش بەردەۋامىن لەۋە، بەمەبەستى پارىزگارىكىردن لەكۆمەلگە يەكى رىكخراۋ. ۋىپراى پەرەسەندىنى رىۋشۋىنە تايىبەتەكان سەبارەت بە دەرکردىنى ياسا بەدرىژاى سەدەكان، بەلام دانانى ياسا لەشۋە ديموكراتىيەكەدا ھەمىشە پەيۋەست بوۋە بە زەرۋورەتى ۋەرگرتىنى رەزامەندىي گەل ۋە بوۋىنى سىستېمىك لەمەرج ۋە ھاۋسەنگىەكان ۋە بەرجەستەكىردىنى جۆرىك لەمرونەت كەلەگەل كات ۋە شۋىندا گونجاۋ بىت.

لەھەردۈۋ سەدەى حەقدە ۋە ھەژدەھەمدا، ئەمىرىكا لە سەردەمى كۆلۇنيالىستىدا نوپنەرى ناردە ئەنجۈمەنەكانى ياسادانان بۇ دانانى بنەماۋ رىساي پىۋىست بە رىكخستىنى پەيۋەندىيە ئابۋورى ۋە كۆمەلەيەتەكانى رۆژانەى نىۋان ھاۋلاتيان. لەۋ ئەنجۈمەنەدا دەكرا ئەۋە دىارى بىكرىت كەلە كۆپۋە گەنگەشەى ئەۋ پىرسانە بىكرىت كە دەبنە مايەى بىزارىي گشتى ۋە بىپارىيان سەبارەت دەر بىكرىت.

دامەزراندنى رىگە ۋە بانەكان پىرۋسەى مامەلە بازىرگانيەكانى ئاسانكىردۋ فرىدانى پاشەروكشتىارەكانىش پىرسىكى زىاتىر لە جوانىي پىكھىنا، ھەروەك ئەۋ دوۋ پىرسە كارىگەريان ھەيە لەسەر بارى تەندىروستى كۆمەلگە يەكى باش رىكخراۋ.

لەسەدەى نۆزدەھەمىشدا، ئەمىرىكىيەكان لە ۋىلايەتى (مىزورى) كۆبۈنەۋە بۇ رىكخستىنى چۆنىەتى رەۋتى كارۋانى ئۆتۈمبىلەكان. مەبەست لەم رىساينەى رىگە ۋە بانىش دەستەبەركىردىنى پاراستىنى ئەۋ كارۋانەن بە درىژاى ھەزاران مىل بۇ كەنارەكانى زەرياي ئارام، كاتىكىش گەيشتە كاليفۇرنيە، كارۋانى ئۆتۈمبىلەكانىان بەجىھىشت، بەلام دواتر كۆبۈنەۋە بۇ دانانى رىساگەلىكى تايىبەت بەناۋچە يان كانەكانى كانزا ناۋخۇيەكان. ئەۋ كەنە كارانە ۋىستىيان كۆمەلگە يەكى باش رىكخراۋ دابمەزىرىن كە پارىزگارى لە پىرۋەكانىان بىكات ۋە پەرەيان پىبىدات.

لەكاليفۇرنياش، لە سەدەى بىستۋىيەكەمدا بەردەۋام خەللى كۆدەبۈنەۋە بۇ ھەمۋاركىردىنى رىسا ياسايەكان، ئەۋىش لەمىيانەى راگەياندىن، يان رىكلامى تۆماركراۋى بەلگەنامە ۋە مەرج ۋە كۆبۈنەۋەكانى رىگە دراۋ بە ھەمۋاركىردىنى مافى خاۋەندارىتى ئەۋانەى لە ساىەى پىرۋەيەكى نىشتەجىبۋوندا دانىشتۋون. ئەۋ خاۋەن مولىكانە ھىندە دەسلەتتە ھەبوۋەكە رىساى پىۋىست بەدامەزىراندنى كۆمەلگە يەكى تەندىروست دەر بىكەن. خاۋەن مولىكەكان ۋە ھاۋلاتيان داخۋازىكارانىش بۇ بەدپەيىنانى خەۋن ۋە ئاۋاتى خەللى ئەمىرىكا.. ھەموۋ ئەمانە لە ھۆللى شارەۋانىيەكانداۋ لەتەلارەكانى كۆنگىرس ۋە كۆلۇنيالىستە سنوۋرىيەكاندا، يان لە ژۋورە خۇشەكاندا كۆدەبۈنەۋە بۇ دانانى ياساى تايىبەت بە رىكخستىنى پەيۋەندىيە كۆمەلەيەتى ۋە ئابۋورىيەكان. ئەم كۆلتۈرەش لە دامودەزگا

خۇجىيەكان و لەسەر ئاستى ويلايەتەكان و تەننەت لەسەر ئاستى نەتەۋەيىشدا بەردەوامە كەلەۋانەدا ياسا دەردەكرېن.

بەنەماكانى نەرىتى ياسادانان لە ئەمريكادا

پروفسەى كارى رۇزانەى ياسادانان بەشېك لە پروفسەيەكى مېژوۋى پېكدەھىيىت كە بنەماكەى دەگەرپتەۋە بۇ ئىنگلەتەر، كاتېك داگىركارەن لەسەردەمى كۆلۇنيالىستىدا كەلەپوورى ياسادانانان ھېنايە ئەمريكادە، ھەموار كەردنەن لەو ياساينەدا ئەنجامدا تاكو لەگەل ژېنگەى نوپپاندا بگونجېت. شاي ئىنگلەتەر ودم (براۋە امتياز) بەخشى بە چەند كەسانىكى خاۋەن مولك و ئەو كۆمپانىا ھاۋبەشانەى خاۋەن كارى زۇرېك لە كۆلۇنيالىستەكان خاۋەنى پشكەكانىنن بەۋەش پلەگەلىكى جياۋازى دەسەلاتى ياسادانانان بۇ رەخسا، بەلام زۇرېك لە ئىنگلىزەكان ياساى بى (بەرئەت) و كۆلۇنيالىزىميان ھەبوو، ئەوان دەستوورى كۆنى خۇيان ھەبوو، واتە ياساى ئىنگلىزى نەنووسراۋ كەلەى ئەوان بە (ياساى گشتى ئىنگلىز) ناسراۋەو رېگەر لەۋەى حكومەت بەخراب مامەلە لەگەل مافى ھاۋلاتياندا بكات.

ئەم ياسا گشتيانەش گەۋرە بەلگەنامەى مافەكان مسۆگەر دەكات، ئەو بەلگەنامەيەى كەشا (جۇن) لەسالى ۱۲۱۵ وازۇى كەردوۋەو ۋەبەرگرتنى رېۋشۋېنى ياساى و پاراستنى مافى خاۋەندارپتى و داداگايىكەردن لەلايەن دەستەى دادومرەنەۋە مسۆگەر دەكات. پەيوەندى نيوان خاۋەندارپتى تاكە كەسى و ئازادى، تەۋەرى گىرنگو ھەستىارى ياساى كۆنى ئىنگلىزى پېكدەھىنا. خاۋەندارپتى تايبەتى زەۋى و زار ھەر لە سەدەى چۈاردەھەمەۋە پېناسەو پارېزگارپى ياساى تايبەتى خۇى ھەبوو، بەلام مېژوۋى ئىگلىزو ئەزموۋنى كۆلۇنيالىستى لە زەينى ئەمريكىيەكاندا دەر كەردنېكى روۋنى بەجېھېشت، بەجۇرېك كەلە رېى گەلىكى خاۋەن سەرۋەريپەۋە ئەبېت ھەموار كەردنى مافە خاۋەندارپتىيەكان و ئازادى تايبەتى تاكەكان ئەنجام بەرپت. كەۋاتە و تەزاي شەرعىەتى حكومەت لەگەلەۋەيە بنەمايەكى دېرىنى ھەيە لە مېژوۋى يۇنانى و رۇمانىداۋ تيۇرسىنە سىياسىيە ئەۋروپىيە ھاۋچەرخەكانىش ئەو چەمكەيان پتەۋتر كەرد.

كۆلۇنيالىگەرە ئەمريكىيەكانىش لە سەردەمى جەنگى شۇرېشگېرىدا ئەم چەمكەيان لەرپى زىاد كەردنى ئاستو مەۋداكانى ھوكمەۋە بە پلەيەكى زياتر پتەۋتر كەردو ئەم مافە پارېزراۋانەش رېگەى خۇيان دۇزىيەۋە بۇ نېو ياساى مافەكان كە لەسەر ئاستى ويلايەت و حكومەتى نەتەۋايەتيدا دانراۋن.

لەگەل مامەلەشياندا لەگەل چۇنىيەتى رېگىر لە حكومەت بۇ پىشېلكەردنى مافەكان لە ميانەى بەزاندىنى سەۋرەكانى ئەو دەسەلاتەۋە كە گەل پېيداۋە، نوپنەرانى ئەمريكا بۇ كۇنگرەى دەستوورى نەتەۋەيى، سىستەمگەلىكان پېكھېنا بۇ مەرج و ھاۋسەنگىيە ناخۇيەكان، ئەۋىش لەميانەى بنەماى جياكەردنەۋە دەسەلاتەكانى ياسا لە بەشەكانى تى دەسەلات تا سەربەخۇيى خۇيان دەبى لە ياسادانان، بەلام ئەم دەسەلاتانەش تا ئەو رادەيە بەيەكداچوون كە دەبە ھۇى كۆتكەردنى ئاستى دەسەلاتى دامودەزگا جۇراۋجۇرەكان، ئەۋىش لەچۈرچېۋە سىستەمىكا كە بەشداريەكى بەرفراۋانىمىللى لە (ياساداناندا) دەرپەخسېنېت.

بەرفراۋان كەردنى ئاستى دەسەلاتى ياسا

لەمېژوۋى ئەمريكادا ئاستى بەشداريى بەرفراۋانى مىللى لە ھوكمدا جياۋازى زۇرى بەخۇۋە بېنيۋە.

لەسەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتدا، خاوەن مۆلكە سپی پێستە نێرەكان تاكە رەگەزی بەشداربوون لە دەنگدان و بازەكانی یاساداناندا .. لەسەدەى حەفدەهەمدا، مەرجی خاوەنداریتی زەوی و زار بۆ دەنگدان و وەرگرتنی پۆستە حكومیەكان هەلۆەشێنرایەو، بەلام بۆ سالانیكى زۆر چەمكى یاسادانان ژنان و كۆیلە بەرەگەز ئەفریقیەكان و هیندیە سورەكان و خەلكى ئاسیای هەلبوارد. هەر لەسەدەى حەفدەهەمدا هەلمەتى بەدیھێنانى یەكسانی پەردى سەندو لەسەدەى بیستەمدا سەرکەوتنى بەدەستھێناو ژنان ریزەكانى خۆیان رێكخست لەسەر ئاستى ناوخۆیى بەمەبەستى فشار خستنه سەر یاسادانەران بۆ بەدیھێنانى مافەكانیان.

ژنان ھاوكانت چوونە ریزی كۆمەڵ و گروپەكانى دژ بە كۆیلاپەتو و لە (سینیکا فالیز) و لەسالى ۱۸۴۸دا، داخوایى یەكسانیان راگەیاندا، دواتر بەرەو خۆرئاوا جولان و لەوێ زەمینەپەكی بەپێزو لەبارترین بۆ مافە سیاسیهكان دۆزیەو. لەناوچەكانى هەردوو ویلاپەتو (ویۆمینگ) و (یوتا) و لەسالى ۱۸۶۹ — ۱۸۷۰ دا ژنان مافی دەنگدان و لەسالى ۱۸۴۹دا بەپێى مامەڵە بەیاساكانى ئیسپان / مەكسیك لە كاليفورنیا دا مافی خاوەنداریتیان بەدەستھێنا. بەلام تا سالى ۱۹۱۱ نەیان توانی لەوێ مافی دەنگدان بەدەستبێنن. ژنان بۆ بەدەستھێنانى مافی دەنگدان لەسەر ئاستى نەتەوہی دەبوو كاریكەن بۆ دەستووری سالى ۱۹۲۰ى ئەمریکا.

ئەمریکیە بەرەگەز ئەفریقەكان لەسالى ۱۸۶۸ بەپێى چوار دەهەمین هەموارکردنى دەستوور مافی ھاوڵاتیبوویان بەدەستھێناو لەسالى ۱۸۷۰یشدا پیاوانى ئەم نەژادە بەپێى پاز دەهەمین هەموارکردنى دەستوور مافی دەنگدانیان وەرگرت.

هیندیە ئەمریکیەكانیش دەبوو چاوەڕێ بن تا سالى ۱۹۲۴ بۆ بەدەستھێنانى مافی ھاوڵاتیبوون و دەنگدان. كۆچبەرە ئاسیاییەكانیش دواى دوو دەمین جەنگى جیھانى ئەو دوو مافەیان پێرەوا بێنرا. منالانى كۆچبەرانى ئاسیا بەھۆى لەدايكبوونیانەو لە خاكى ئەمریکا دا بەھاوڵاتى ئەمریکى لەقەڵەم دەدران، بەلام دایك و باوكانیان مافی وەرگرتنى رەگەزنامەیان پێنەدرا .. كۆچبەرانى ولاتانى (چین)یش لەسالى ۱۸۷۰و بەپێى یاسا لەمافی ھاوڵاتیبوون بێبەرى کران، بەلام كۆنگرس وەك بەشێك لە (مەجهود حەربى) لەدژی ژاپۆن لەسالى ۱۹۴۳دا مافی وەرگرتنى رەگەزنامەى پێبەخشین. یاساى (ماكاران — والتەر) لەسالى ۱۹۵۲دا هەمان مافی دایە كۆچبەرە ژاپۆنیەكان. وێرای ئەوەو بەچاوپۆشى لەوێ كە ئەو كۆچبەرە مافی دەنگدانیان دەبێت یا نا، ئەمریکیەكان سكالای خۆیان دەدایە لیژنەكانى یاسادەکردن بەمەبەستى ئەنجامدانى گۆرانكارى لەیاساكاندا. ژنان و ئەمریکیەبەرەگەز ئەفریقیەكان بەر لە وەرگرتنى مافی دەنگدان لەچالاکیە گشتیەكان و سیاسیهكاندا بەشدارییان دەکرد بەمەبەستى خستنه بەردەستى سكالانامەو نازەزایەتیەكان و رەزامەندى وەرگرتن لەسەر مافەكان و بەرگریکردن لێیان. واقعیى کرانەوێ لیژنەكانى یاسادانان لە ئاستى ئەم بەشداریه دیموکراتیهى پرۆسەى پێکھێنانى سیاسەتى گشتى دەبێ گشتگیر بێت.. هەرچەندە ئەم حالەتە بەشیوەیەك كرا كەجێى رەزامەندى زۆرینەى بەشداربووان نەبوو.

دەنگدانى گشتى

فەلسەفەى سیاسى باو لەسەدەى هەژدەهەمدا یەكێك بوو لە ھۆکارەكانى دوودلی لەپێدانى مافی دەنگدان بەھەموو ھاوڵاتیان، لەمۆدیلی ئینگلیزی و زۆرێك لەولاتانى دیکەى جیھاندا لەو سەردەمەدا، پاشا و ئەندامانى

پەرلەمان و قازىپەكان لە تويژى پياوان بوو، لەوانەى كە كاريگەرى تيوڤرەكانى حوكم و مافە ھاوبەشەكانى وەرگىراو لە خاوەندارىتى زەوى وزاريان لەسەر بوو كە پياو خاوەنيان بوو. لەگەڵ ئەوەشدا، ريزەپەكى زۆر لە تيوڤر و تارى سياسى ھەبوون كە لەماف و نازادىپەكان دىكۆلانەو و دانيان بەو دانا كە بەھاگەليگى گشتى ھەن بۆ ھەموو خەلكى. ھەر بۆيە مافى پياوانى ئىنگليز، وەك ئەمريكيپەكان رافەيان بۆ كردوو. بنچينەى دەستوورى راگەياندىنى شوڤشى سالى ۱۷۷۶ى پيڤهينا لە پيناوى رزگاركردى دەستوورە كۆنەكەى ئىنگليز لە ستەم و پاريزگاركرىردن لەو پەيمانانەى كە ئەمريكيپەكان داويانە. ھەرچى چۆنەتى بەديھيانى ئەو ئامانجەپشە لە رووى مومارەسەو، ئەو ئەركى نوپنەرانى كۆنگرە دەستوورپە فيدرالىپەكان بوو لەسەر ئاستى ويلايەتەكان.

لەكۆتايىپەكانى سەدەى ھەژدەھەم و لە كۆنگرە دەستوورپەكاندا .. نوپنەران بەلگەنامەپەكيان نوسى كەبەجۆرەھا شيواز مافى ھاولاتيانى كۆلۇنيا لە ئەمريكيپەكانى بەرفراوان و بەرجەستە دەكرد. ويلايەتى (ماريلاند) مەرجى شيابوونى خاوەندارىتى سووكتركرد بۆ بەشداربوونى نوپنەران بۆ كۆنگرەى دەستوورى دانرابوو. ويلايەتى (جورجيا)ش ميكانيزمى دانا بۆ پيشكەشكردى سكالانامەكان كە بوو ھۆى دانانى چەندىن دەستوورى نوئ بۆ ويلايەتە لەسالەكانى ۱۷۸۹، ۱۷۹۴، ۱۷۹۷، ويلايەتى ماشاسۆتس لەسالى ۱۷۷۱ دا كورداريكى ئەنجامدا كە بوو ھۆى زياترپوونى دەسەلاتى گەل لە ئەنجامدانى گۆرانكارىيە لە دەستووردا، ئەنجومەنى ياسادانان ئەم ويلايەتەكەبە (دادگاي گشتى) ناسرابوو داواى لەشارەكان كرد كە سەرپشكى بكەن لەدانانى دەستووردا لە دانىشتنى داھاتووياندا، چونكە شارەكان، نەك زۆرينەى دىنگدەران، كۆنترۆلى دەرەنجامى ئەو دىنگدانەيان دەكرد... بۆيە شارى (بۆستن) و ھەشت شارى تر دەسەلاتى ئەنجومەنى ياسادانان رەتكردو و بۆ دانانى ياساپەكى بنەرەتى بۆ ويلايەتەكە. بەلام لە سالانى دواتردا .. شارەكان ئەنجومەنى ياسادانان (دادگاي گشتى، يان سەرپشكرى كە بەپي دەسەلاتى شارەكان متمانە بە دەستوور بپەخش، بەلام دواجار شارەكان ئەم بەلگەنامەپەشيان رەتكردو و ھاولاتيان بەبى ھيچ كۆتو بەندىكى تايبەت بە خاوەندارىتى خانووبەرە لە ھەلېزاردەنەكاندا دىنگيان داپەو.

لەسالى ۱۷۷۹شدا ئەم دادگاي گشتى دەسەلاتى ھاولاتيانى قبول كرد بۆ ھەلېزاردىنى نوپنەرانىان بۆ كۆنگرەى دەستورى تا لەسالى ۱۷۸۰ بەھۆى ئەم كۆنگرەپەو متمانە درا بە دەستوورى ويلايەتى ماشاسۆتس و ئەم متمانەدانەو ميژوو و كەيشى چەندىن بنەماى ليكەوتەو: كۆنگرەى نوپنەرە ھەلېزىردا وەكان پەكيكە لە پيداويستىپەكان بۆ دانانى دەستوور، دەبى مافى گەيشتى گەل بەم پروسەپە لە ميانەى ھەلېزاردن و ھەمواركرىدەو و مسۆگەر بكرىت، گەليش دەبى خاوەنى كۆتادەسەلات بىت و لە سندوقەكانى دىنگدانەو متمانە بە دەستوور بدرىت.

ئازادى و خاوەندارىتى

دەستوورەكەى ويلايەتى ماشاچۆتس ھەلومەرجىكى كاريگەرى لەسەر نوپنەرانى كۆنگرەى دەستوورى سالى ۱۷۸۷ى فيلادلفيا بەجىھىشت كە تايبەت بوو بە دارشتنى دەستوورىكى فيدرالى. بەشيكى ترى سەرەكىي ئەم ھەلومەرجە لە پەرەسەندنى پەپوھندى نيوان ئازادى و خاوەندارىتى تاكە كەسيدا لە ھاوكيشەى ياساداناندا

خۇي دەبىنىيەۋە (جۇن لۇك) فەيلەسوفى ئىنگىلىز كارىگەرى زۇرى ھەبۋو لەسەر فىكىرى ئەمىرىكى لەبارەى ئەم پەيۋەندىيەۋە.

(لۇك) جەختى لەسەر ئەۋە كىرۋتەۋە كە گەل رازىيە بەۋەى لە (كۆمۇنىۋىلىس) يېكدا گۈزەران بىكات تاكو حكومەت بىتوانىيەت ياساۋ مافە سىروشتىيەكان بەرجەستە بىكات. مافەكانى مەۋقىش بۇ خۇي ئازادى ۋ خاۋەندارىيەت لەخۇ دەگرىت. ئەمىرىكىيەكانىش بەگەرمى ئەم بىرۋكەيەيان لە ئەستۇ گىرت، بەجۇرىك كە وتارى سىياسى ۋ دەستورىيان لە ئامازەكرىن بە ئازادى كەسىتى دا كارى لەسەر چەمكەكانى ياساى خاۋەندارىيەت كىرۋەۋە: ئەمىرىكىيەكان دەتوانن خاۋەن ئازادى خۇيان بن.

لۇك ۋا دەبىنىيە كە ژيان ۋ خاۋەندارىيەت پىشەستىن بە خاۋەندارىيەت كەسىتىيەۋە، بەلام بەكارهينانى تاكەكەسى خاۋەندارىيەت نابىي بىيەتە ھۆكارى بەھەدەردانى سامان ۋ رىگرى لە خەلكانى تر بۇ گەيشتن بە سىروشت ۋ پىت ۋ فەرەكانى. بەۋ جۇرەش نوپنەرانى كۆنگەرى دەستورىي سالى ۱۷۸۷ لەنيۋان چەندىن پرسدا، رۋوبەروۋى پرسى چۇنىيەت دابىنكرىنى پاراستىنى باشترى بەرەكانى ئازادى بوۋنەۋە كە مافى خاۋەندارىيەت تايىبەت ۋ گەيشتنى گەل بە سامانى زەۋى تەعبىرى لىدەكەن.

نوپنەرانى كۆنگەرى دەستورى ئەمىرىكى لە دەستوردا فۇرمىيى كۆمارىيان بۇ ھوكم پەسەندىكرى كە ھاسەنگى دەكرى لەنيۋان بەرژەۋەندىيەكان ۋ ھاۋكات رەگەزەكانى دامەزراندن ۋ بەرقەرارىكرىنى حكومەتىيى ئاۋىتە ۋ تىكەل لەخۇ دەگرىت. چەمكى حكومەتى ئاۋىتە ۋ تىكەلەش رەگەزە مىژۋويەكانى ھوكمى پاشايەتى ۋ ئەرسىۋكراتى ۋ حكومەتى مىللى كۆدەكاتەۋە، ھەرچەند ھەريەك لەم دەسەلاتانە مەيلى كۆدەكاتەۋە.

ھەرچەندە ھەريەك لەم دەسەلاتانە مەيلى بۇ لايەنگىرى خۇدى خۇيان ھەيە، چۈنكە ئەگەر چاۋدىرى نەكران، چاۋدىرىيەكى دەستورى، رەنگە ھەريەك لەۋ فۇرمانەى ھوكم بگەنە فۇرمىيى تۈندىرەۋانەى ستەم يا ھوكمى كەمىنە يان تەننەت دىموكراتى، ھەرۋەك شىمانەى ئەۋە دەكرىت ئەم خواستانەى بەدەستەينانى دەسەلات بىنە ھۆكارى سەرھەلدىنى ھەرەشە بۇ ئازادى خەلكى لە خاۋەندارىيەت تايىبەتيان، ۋىپراى ئەۋەش، ھەموۋ ئەم بەرژەۋەندىيە ئاتاجن بە سىستىمىيى نوپنەرايەتيان، لەپىناۋى پارىزگارىكرىن لە كۆمەلگەيەكى باش رىكخراۋ. چارەسەرى دانراۋ لەلايەن نوپنەرانى كۆنگەرى دەستورىيەۋە بىرىتيىۋو لە جىاكرىنەۋەى دەسەلاتەكان لەنيۋان بەشەكانى ھوكمدا، بەلام ھاۋكات بەيەكدا ئالانىيى ھىنايە ئارا لەنيۋان فەرمان ۋ كاروبارە ئىدارەيە ھوكمىيەكاندا. بەجۇرىك ھەر بەشىك يان ھەر لىقك لە لىقەكانى حكومەت خاۋەنى دەسەلاتى تەۋاۋ بوۋن كە بىتوانن دەسەلاتى بەشەكانى ترى ھوكم ھاسەنگ بگەن.

ياسادانان لەسەر ئاستى نەتەۋەيى

سىستىمى ياسادانان لە ئەمىرىكادا لەسەر ئاستى ۋىلايەتەكان بەجۇرىك پەرەيسەند كە ھەر ۋىلايەتىك چوارچىۋەيەكى ھوكمىي ھاۋشىۋەى ۋىلايەتەكانى ترى ھەبىت، بەلام ھەريكەۋ لە دانان يالە ياسا دەركرىندا نەرىتى جىاۋازى خۇيان ھەبى.

لەھەندىك لەۋىلايەتەكاندا ئەنجۈمەنەكانى ياسادانان سالانە كۆدەبونەۋەۋ زۆرىيە رۇژانى سال بۇ ياسادانان تەرخان دەرەكان .. لەھەندى لەۋىلايەتەكانى تىرىشدا ھەردوۋ سال جارىك ۋ بۇ ماۋەيەكى زۆر كورتخاپەن

ئەنجومەنەكانى ياسادانان كۆدەبۈونەو. دەسلەپتى ئەم ئەنجومەنەنەش لە ياسادەركردندا لەپى دەركردنى ياساوه لەگەل كۆنگرسدا بۇ ولات وەك يەك و ھاوشىو.

لەھەندىك لە ويلايەتەكاندا حوكمى دەستورى ھەن بۇ زامنكردنى ئەنجامدانى ھەمواركردنى مىللى لەدەستوردا بەشىوہىەكى راستەوخۇ دەركردنى ياسايش لەپى پيشنيارو راپرسىوہ كە دەبوو رىگە دابنریت لە ميانەيانەوہ ھالەتى ئاسايى بتوانن پيشنيارى ياساو سيستم بکەن و بيخەنە بازنەى دەنگدانەوہ لەپى ھەلباردنەوہ.

بەچاوپوشى لەوہى كە دەركردنى ياسا يان ھەمواركردنى دەستور لەپى كارى راستەوخۇ مىللى و پرۆسەى ياسادانانەوہ بکريت، ئەم پرسە دەچیتە ژىربارى پىداچوونەوہى قەزايى. لەنەريتى تايبەتى ويلايەتەكان و نەريتى فيدرالىشدا .. دادگان دەسلەپتى پىداچوونەوہى ياسا دەركراوہكانيان ھەيە بەمەبەستى بەراوردکردنيان لەگەل بركەكانى دەستورو ناكۆك نەبوونيان لەگەل دەستوردا، بەلام بەپى چەمكى ھەلومەرج و ھاوسەنگىەكان دادگان سەربەخۇي تەواويان نيە لە بەشەكانى تىرى سيستمە سياسىيەكان. لەزۇرباردا دادوہرى دادگاي ويلايەتەكان بەشىوہىەكى دەورى ھەلدەبژىرپن و دادوہرانى دادگاي فيدرالىش تا مردنيان لەسەر كارەكانيان دەميننەوہ، وپراى ئەوہيش، دادوہرانى دادگانى ويلايەتەكان و دادگاي فيدرالىش ئەگەرى وەلانان و بەدادگانديان ليدەكریت لەلایەن دەسلەپتى قەزايى حوكمەتەوہ .. ئەویش بەھوى خراب رەفتاركردنيانەوہ. لەسايەى چەند ھەلومەرجىكى ديارىكراودا دەسلەپتدار يان حاكمى ويلايەتەكان دەسلەپتى دامەزراندنى دادوہريان دەبیت لە ويلايەتەكەدا. ئەمپۇش ئەوہ بۆتە شتىكى باو كە دادگاي ويلايەتەكان لە ميانەى برپاردەكردن لە دۆزەكانى دادگاوه جۆرىك ياسا دەربكەن. جياوازي سەرەكيش لەنيوان دەركردنى ياسا لەلایەن ئەنجومەنەكانى ياسادانان و دادگاندا ئەوہىە كە دادگان تەنھا دەتوانن سەبارەت بەو دۆزانە برپار دەربكەن كە بۇ ئەوان بەرزكراوتەوہ.

ئەنجومەنەكانى ياسادانان بواريكى بەرفراوانتريان ھەيە لە ياسادەركردندا، بەلام ئەوانيش كاريان بە بەندەكانى دەستورو نەريتەكانى ياساى گشتى ئينگليزيەوہ سنوورداركراوه، دادگان لە روانيندا بۇ دۆزەكان دەقە راشكاوہكانى دەستورو حوكمەكانى پيشترو نەريتەكانى ياساى گشتى و سياسەتى گشتيش بەھەند وەردەگرن. بەمجۆرە سيستمى ئەمريكى لەياساداناندا لە بنچينەدا پشتبەستە بە دەسلەپتەلىكى ئالۆزو بەيەكداجوو، ويلايەتەكان و دەستورەكانيشيان لە سيستمىكى فيدرالدا بەرقەرار كراون و كۆنگرس و سەرۆك و سيستمى دادگا فيدراليەكان كۆنترۆليان دەكەن و دواچاريش دەستور سنووريان بۇ دادەنيت.

برپاردان بەشىوہىەكى ديموكراتى

خەلكى ئەمريكا ميژوويەكى دريژخايەنيان ھەيە لەپابەندبوونەوہ بە ياساكانى ولات. لە بەشىكىدا، ئەم پابەندبوونە خۇويستانەيە و دەرەنجامى نەريتى رەخساندى ھەلى بەشدارپيكردى زۆرينەى ھاولاتيانە لە پرۆسەى ياسادانان لەسەر زۆرينەى ئاستەكاندا. وپراى فرەكەلتوورى لە ئەمريكادا. سيستمى سياسى ھەلباردنە ديموكراتىيەكان و دەستە نوينەرايەتيەكانى ياسادانان و ئەگەرى بەشداركردنى زۆرينەى خەلكى لەو پرۆسەيەدا، ھەلى بەشداربوونى خەلكى ئەمريكاي لە ياساداناندا رەخساند، ھاوكات متمانەى سەقامگىر بوونى مافەكان و مافى

خاوهنداريتى پيپه خشى. گهرچى به دريژايى سهردهمه كان پيناسه و پاراستنى تهواوى مافه كان جياوازيان هه بووه، به لام له مرپوشماندا هه ر خه لكى ياسا داده نيى له هه ر كوئيه ك بن، چونكه دهر ك به وه ده كن كه پاريزگار يكر دن له كوومه لگه يه كى باش ري كخراو به ر له هه موو شتيك بايه خى تاكه كه سى ده خوازييت به پرؤسه ي بر ياردان له شيوه ديموكراتيه كه يدا، كه واته، بنه ما سهره كيه كانى ياسادانان له شيوه ديموكراتيه كه يدا له هه ر كوئيه ك بيت، ده بيت بريتي بيت له ره زامه ندى ره عيه تو به شدار يكر دنى گه ل له هه موو ئاسته كاندا له ياساداناندا، ويپراى ده سته به ر كرنى كى كراوه ي گه يشتن به نيوه نده كانى ياسادان و به چاوپوشي ئه وه ي ئه م پرؤسه يه به دهنگان بكر ييت يان به داخوازي و سكالاي دادگايى تو مار كرن و پيدا چوونه وه ي فه زايى بو ياسا و ريسا و سيستمه ئيداريه كان و كاره كانى ده سه لاتى جي به جيكار، يان به پشت به ستن به بنه ما سهره كيه كانى ده سه لات. كه هه لومه رج و هاوسه نكيه كانى ده گريته وه كه له دام و ده زگاكانى ده سه لات و فؤرمى كو ماريى حوكم و هه ليزاردنه ديموكراتيه كاندا كار ده كات.